

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС
Књ. LXI
(2012)

UDC 93/94

YU ISSN 0350-0802

INSTITUTE OF HISTORY

HISTORICAL REVIEW

Vol. LXI
(2012)

Editorial board

JOVANKA KALIĆ, MIHAILO VOJVODIĆ
MARICA MALOVIĆ-ĐUKIĆ, SRĐAN KATIĆ,
ALEKSANDRA VULETIĆ, MILIĆ J. MILIĆEVIĆ,
LUBOMÍRA HAVLÍKOVÁ, ILIJA TODEV,
ANGELIKI KONSTANTAKOPOULOU,
KONSTANTIN NIKIFOROV

Editor-in-chief

Srđan Rudić, Ph.D.
Director of the Institute of History

BELGRADE
2012

УДК 93/94

YU ISSN 0350-0802

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС

Књ. LXI
(2012)

Редакциони одбор

ЈОВАНКА КАЛИЋ, МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ,
МАРИЦА МАЛОВИЋ-ЂУКИЋ, СРЂАН КАТИЋ,
АЛЕКСАНДРА ВУЛЕТИЋ, МИЛИЋ Ј. МИЛИЋЕВИЋ
LUBOMÍRA HAVLÍKOVÁ, ИЛИЈА ТОДЕВ,
ANGELIKI KONSTANTAKOPOULOU,
КОНСТАНТИН НИКИФОРОВ

Одговорни уредник

др Срђан Рудић
директор Историјског института

БЕОГРАД
2012

Овај број *Историјског часописа*
штампан је уз финансијску помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја
Владе Републике Србије

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Тибор Живковић НЕРЕТЉАНИ – ПРИМЕР РАЗМАТРАЊА ИДЕНТИТЕТА У РАНОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ	11
Марко Драшковић МЕТОДИ ВРБОВАЊА ЗАПАДНОЕВРОПСКИХ НАЈАМАНИКА У ВИЗАНТИЈИ (1081-1185)	27
Александар Узелац БАЛДУИН ОД ЕНОА И „НОМАДСКА ДИПЛОМАТИЈА“ ЛАТИНСКОГ ЦАРСТВА	45
Дејан Булић, Дејан Црнчевић СРЕДЊОВЕКОВНО УТВРЂЕЊЕ НА ЛОКАЛИТЕТУ ГРАДИНА У РАДАЉЕВУ КОД ИВАЊИЦЕ	67
Марица Маловић Ђукић ДЕЛАТНОСТ УЛЦИЊСКОГ ТРГОВЦА НИКА РОГА У КОТОРУ У ТРИДЕСЕТИМ ГОДИНАМА 15. ВЕКА	105
Александар Крстић КРАЉ ЖИГМУНД У БОРЧИ, ИЛИ КАДА ЈЕ И КАКО БЕОГРАД ПРЕДАТ УГРИМА 1427. ГОДИНЕ?	115
Огњен Крешић ПЕТРОВИЋЕВ САНЦАК	129
Недељко В. Радосављевић ЈОАНИКИЈЕ, МИТРОПОЛИТ РАШКО – ПРИЗРЕНСКИ	145
Радомир Ј. Поповић, Срђан Катић, Мирослав Прцовић СРПСКИ ГРОБОВИ У ЦРКВИ СВЕТЕ ПАРАСКЕВЕ У ИСТАНБУЛСКОМ КВАРТУ ХАСКОЈ	165

Александар Растовић
БРИТАНСКА ДИПЛОМАТИЈА О СТАЊУ У КОСОВСКОМ
ВИЛАЈЕТУ ПОСЛЕ БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА 187

Пламена Стојанова
КРАТАК ПОГЛЕД НА ИСТОРИЈУ ЦИГАНА У БУГАРСКИМ
ЗЕМЉАМА ДО КРАЈА ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА 205

МЕТОДОЛОГИЈА

Nenad Fejić
À PROPOS DES CONCEPTS D'EUROPE, D'ORIENT ET
D'OCCIDENT CHRÉTIEN AU MOYEN AGE ET DE L'IDENTITÉ
EUROPÉENNE DE LA SERBIE MÉDIÉVALE : REGARDS
CROISÉS DE JACQUES LE GOFF ET DE SIMA ĆIRKOVIĆ 215

ПРИКАЗИ

Tibor Živković,
De Conversione Croatorum et Serborum: A Lost Source,
Историјски институт, Београд 2012, 255 стр.
(Бојана Радовановић) 227

Rogerije iz Apulije, Carmen Miserabile,
preveo i priredio M. Sardelić, Zagreb: Matica Hrvatska, 2010, 190 str.
(Александар Узелац) 231

Ђуро Тошић,
Средњовјековна туробна свакодневница
(од проститутке, преко вјештице до вампира),
Историјски институт, Студије, књ. 6, Београд 2012, 135 стр.
(Невен Исаиловић) 233

Ladislav Hladký a kolektiv,
Vztahy Čechů s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy,
Historický ústav, Praha, 2010, 367 str.
(Милош Луковић) 236

Биљана Вучетић,
Наша ствар у Османском царству,
Историјски институт, Београд 2012, 180 стр.
(Биљана Стојић) 239

Делфа Иванић, *Успомене*
(приредила Јасмина Милановић),
Институт за савремену историју, Београд 2012, 350 стр.
(Александра Вулетић) 241

Милић Милићевић, Здравко Петровић,
Официрска задруга и систем осигурања живота у Србији и
Југославији (до 1941. године), Београд 2011
(Божича Младеновић) 246

Споменица академика Симе Ђирковића,
Историјски институт, Зборник радова, књ. 25,
гл. и одг. ур. Срђан Рудић, Београд 2011, 463 стр.
(Драгић М. Живојиновић) 247

Просторно планирање у Југоисточној Европи
(до Другог светског рата), Зборник радова,
Историјски институт; Балканолошки институт САНУ;
Географски факултет Универзитета у Београду, 2011, 604 стр.
(Јелена Илић) 252

IN MEMORIAM

Андрија РАДЕНИЋ (Ненад Урић) 259

Арсен ЂУРОВИЋ (Петар В. Крестић) 263

Чедомир ПОПОВ (Александар Растовић) 267

Милош БЛАГОЈЕВИЋ (Јелена Мргич) 271

Даница ПЕТРОВИЋ МИЛОЈЕВИЋ (Славенко Терзић) 273

УПУТСТВО АУТОРИМА 275

CONTENTS

ARTICLES

Tibor Živković ARENTANI – AN EXAMPLE OF IDENTITY EXAMINATION IN THE EARLY MIDDLE AGES	11
Marko Drašković RECRUITMENT METHODS IN CASE OF WESTEUROPEAN MERCENARIES IN BYZANTIUM (1081-1185)	27
Aleksandar Uzelac BALDWIN OF HAINAUT AND “THE NOMADIC DIPLOMACY” OF THE LATIN EMPIRE	45
Dejan Bulić, Dejan Crnčević MEDIEVAL FORTIFICATION IN GRADINA SITE IN RADALJEVO NEAR IVANJICA	67
Marica Malović Đukić BUSINESS ACTIVITY OF NIKO ROGO, MERCHANT FROM ULCINJ, IN KOTOR IN THE 1430s	105
Aleksandar Krstić KING SIGISMUND IN BORČA, OR WHEN AND HOW WAS BELGRADE HANDED OVER TO HUNGARIANS IN 1427?	115
Ognjen Krešić PETROVIĆ’S <i>SANCAK</i>	129
Nedeljko V. Radosavljević JOANIKIJE, METROPOLITAN OF THE RAŠKO-PRIZRENSKA METROPOLIS	145
Radomir J. Popović, Srđan Katić, Miroslav Proćević SERBIAN GRAVES IN THE ST. PARASKEVA’S CHURCHYARD IN THE HASKOY QUARTER OF ISTANBUL	165

Aleksandar Rastović BRITISH DIPLOMACY ON THE SITUATION IN KOSOVO VILAYETS AFTER THE BERLIN CONGRESS	187
Plamena Stoyanova BRIEF OVERVIEW OF THE HISTORY OF GYPSIES IN BULGARIAN LANDS UP TO THE END OF THE WORLD WAR I	205
 METHODOLOGY	
Nenad Fejić ON THE CONCEPTS OF EUROPE, CHRISTIAN EAST AND WEST IN THE MIDDLE AGES AND ON THE EUROPEAN IDENTITY OF MEDIEVAL SERBIA IN THE WORKS OF JACQUES LE GOFF AND SIMA ĆIRKOVIĆ	215
 REVIEW ARTICLES	 227
IN MEMORIAM	259
INSTRUCTIONS FOR CONTRIBUTORS	275

Тибор ЖИВКОВИЋ
Историјски институт
Београд

НЕРЕТЉАНИ – ПРИМЕР РАЗМАТРАЊА ИДЕНТИТЕТА У РАНОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ*

Апстракт: Вести о Неретљанима прикупљене пре свега код Константина Порфирогенита и Јована Ђакона, важне су за разумевање политичке структуре и настанка кнежевине Паганије, као и дефинисања самих становника те кнежевине у односу на друге – пре свега Млечане.

Кључне речи: Јован Ђакон, Константин Порфирогенит, Венецијанска Хроника, Паганија.

Подаци о Неретљанима потичу из два основна раносредњо-вековна извора. Један је *De administrando imperio* (DAI), византијског цара Константина VII Порфирогенита,¹ а други је Јован Ђакон и његова Венецијанска Хроника (*Chronicon Venetum*).² Први је

---

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Етногенеза Срба у средњем веку: Упоредна анализа историјско-културног наслеђа, генетичког материјала и предмета материјалне културе са аспекта аналитичке хемије* (Ев. бр. ИИИ47025).

¹ *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio I*, ed. R. J. H. Jenkins – Gy. Moravcsik, Washington D. C. 1967 (= DAI I); коментар је објављен посебно, *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio II - Commentary*, ed. F. Dvornik – R. J. H. Jenkins – B. Lewis – Gy. Moravcsik – D. Obolensky – S. Runciman, London 1962.

² *Iohannis Diaconi Chronicon Venetum et Gradense*, MGH SS VII, ed. G. H. Pertz, Hannoverae 1846 (= Diac.). Ново издање, *Giovanni Diacono. Istoria Veneticorum*, Bologna 1999, не доноси битне разлике у читању, тако да је MGH издање још увек стандардно.

састављен 948/949, а други 1009. године. У трећу скупину “неретљанских” извора потпадају они из дипломатичких извора у којима се помиње *rex Marianorum*, *Berigo* (1050) и *omnes Maronos*,³ а затим и извесни Јакоб, *dux Marianorum* у време хрватског краља Звонимира.⁴ Најзад, познат је и *Slauiz, rex*, који је, по свој прилици, још један од владара *Morstica*, што се јасно види на основу забелешке из 1176. године, да је Славиц ујак Петра Словена, који је син Росена морстика (који је даровао земљом цркву Св. Петра од Гомаја).⁵ О Неретљанима тако, у поређењу са Захумљанима, Травуњанима и Дукљанима, упркос томе што нису припадали реду већих словенских кнежевина, постоји право мало богатство, што наративног, што дипломатичког материјала.⁶

Географски положај Неретљана, односно Паганије, често је у науци наметао решење да су у питању Хрвати, што је посебно коришћено да им се негира припадност српском племену – коју изричито наводи Константин Порфирогенит.⁷ При овоме се често губило из вида да у раном средњем веку не може да буде говора о постојању неког српског или хрватског идентитета изван политичких оквира њихових кнежевина. Етнички моменат је

³ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I*, ed. M. Kostrenčić, Zagreb 1967, № 58. У истом документу јављају се као сведоци и жупани поменутог Беригоја, који је уједно и *iudex Marianorum*.

⁴ *CD I*, № 134. Овај исти Јакоб јавља се и 1080 – 1100. године (Капитулар Св. Петра у Селу) као припадник сплитског племства; *CD I*, №s 136, 149, 151.

⁵ *CD I*, No 157, нап. 4.

⁶ О територијалном изгледу епископије Нароне, 530. и 533. године, која је тада обухватала и макарско приморје – дакле, далеко већи простор него доцнија Паганија, погледати, J. Vučić, *Ecclesia Naronitana/Prostor i granice*, *Vijesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 98 (2005) 159 – 170. Код Равенског космографа јавља се *Aronia, id est Mucur*, што би требало да је доцнија Макарска, али и на основу Омиша, који се помиње одмах поред, *Oneo*; сам Равенски аноним позива се на свега три извора одакле црпи податке о Далмацији: Пробина, Марцела и Максима Филозофа (*Provinus, Marcellus, Maximus Philososophos*) cf. *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*, ed. M. Pinder – G. Parthey, Berolini 1860, 207, 209. О Анонимовим изворима, видети, F. Staab, *Ostrogothic Geographers at the Court of Theodoric the Great: A Study of Some Sources of the Anonymous Cosmographer of Ravenna*, *Viator* 7 (1976) 27 – 64; о географима тог времена, видети, N. Lozovski, “The Earth is Our Book”, *Geographical Knowledge in the Latin West ca. 400 – 1000*, Ann Arbor 2000.

⁷ Видети нап. 30.

заправо потпуно подређен политичком, па је тако и формирање племенских државица Јужних Словена последица политичког развитка, а не некаквог независног развоја етничке/племенске свести.⁸ Другим речима, када се расправља о кнежевини Неретљана, њеној територији, и племенској припадности њених становника, треба пре свега испитивати како је уопште дошло до формирања ових кнежевина као политичких бића.⁹

Најраније вести о Неретљанима потичу из првих деценија деветог века. Јован Ђакон, код кога су сачувани јединствени подаци о Неретљанима, стварао је на самом почетку 11. века, али по старијим и чини се прилично поузданим изворима.¹⁰ С друге стране, нешто података, који несумњиво потичу из седамдесетих година 9. века, сачувано је код Константина Порфирогенита 948/949 године, иако се не може баш сасвим поуздано утврдити који подаци потичу из тих година, а који припадају 10. веку.¹¹ Извесно је сасвим то да је у

---

⁸ Погледати, сада већ класичан рад, Ј. Ферлуга, *Византија и постанак најранијих јужнословенских држава*, ЗРВИ 11 (1968) 55 – 66, посебно стр. 56, 58. Појам “државица” сасвим је технички, а могао би да буде изједначен са Аристотеловим изразом *politeia*, који се у новијој литератури јавља као *polity*; cf. F. Curta, *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500 – 700*, Cambridge 2004, 60, 64, 70, 90, 105, 110, etc. Такође, D. Zino, *Becoming Slav, Becoming Croat: Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia*, Brill 2010, 22, 31, 163, 168, 175 – 176, 181, 184, 186, etc.

⁹ О јужнословенским кнежевинама у овом контексту најјасније се изразио Љ. Максимовић, *Покрштавање Срба и Хрвата*, ЗРВИ 35 (1996) 167, речима да су јужнословенска племена наведена (у DAI) према свом политичком, а не етничком бићу. Видети и, Ј. Ферлуга, *Византијско царство и јужнословенске државе од средине IX до средине X века*, ЗРВИ 13 (1971) 75 – 107 (= Ферлуга, *Царство*). За топографију Паганије и занимљива размишљања, погледати, M. Barada, *Topografija Porfirogenitove Paganije*, SHP 2 (1928) 37 – 54. Такође, С. Ђирковић, “Насељени градови” Константина Порфирогенита и најстарија територијална организација, ЗРВИ 37 (1998) 16 – 17: *Macarum et usque ad flumen de Narente et totam Rastizam* (XII век).

¹⁰ О изворима Јована Ђакона, видети, J. V. A. Fine, *When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans: A Study of Identity in Pre-Nationalistic Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*, 2006, 37 – 38.

¹¹ О овом питању видети, T. Živković, *De conversione Croatorum et Serborum – A Lost Source*, Belgrade 2012, 33 – 34, 40, 42, 44 са нап. 77, 145 (= Živković, *De conversione*).

једном тренутку Паганија била под влашћу српског архонта Петра Гојниковића, од око 900. године, па до његове “политичке” смрти 917. године.¹² То је, чини се, уједно и једина вест која Паганију ставља под политичку власт архонта Србије.

Такође, ваља указати на неке околности које су важне за разумевање карактера неретљанске кнежевине. Наиме, Неретљани се код Порфирогенита помињу у поглављима 29, 30, 31, 32 и 36. Међу “народима” (ἔθνη) који су наведени као “околни” Далмацији, помињу се они и као Арентани (Ἀρεντανοί), да би се, нешто касније, објаснило да се Пагани на ромејском (тј. грчком) језику, називају Арентани.¹³ Ово објашњење понавља се и у поглављу 36, које је иначе посвећено Паганима.¹⁴ У поглављу 30, река Арента назива се, “ученије”, Оронто (Ὀρόντιος), али се изричито каже да од Оронта почиње Паганија и протеже се до реке Цетине.¹⁵ Јован Бакон, такође, користи варијанту имена Нарента – *de insula Narrentis*, или *ad Narrentanas insulas*.¹⁶

Следеће што ваља издвојити као упадљиву чињеницу, јесте списак адреса страним народима којима се обраћају цареви у Цариграду. Једини владар који недостаје (мимо босанског) јесте архонт Неретљана.¹⁷ Уместо Неретљана јављају се Моравци и

---

¹² *DAI I*, 32.82 – 86. Видети и коментар Јадрана Ферлуге да се положај Паганије разликује од положаја Травуније према српском архонту. Израз διακρατουμένην, Паганију ставља потпуно под власт српског архонта, док је требињски архонт само ὑπὸ τὸν λόγον архонта Србије; Ферлуга, *Царство*, 79 – 80, нап. 20.

¹³ *DAI I*, 29.57 – 58; 63 – 65; 29.79 – 80. О термину паганин, користан је старији рад, J. Obreški, *Gentes, ethnici, pagani*, *Bogoslovska smotra* 29 (1939), 330 – 336; новији преглед, *Late Antiquity: A Guide to the Postclassical World*, ed. G. W. Bowersock – P. Brown – O. Grabar, Harvard 1999, 625. *Podrobnije o ranoj upotrebi pojma paganin*, A. Cameron, *The Last Pagans of Rome*, Oxford 2001, 18 – 32.

¹⁴ *DAI I*, 36.9 – 13.

¹⁵ *DAI I*, 30.104 – 105. Паганија се још јавља у поглављу 31 (*DAI I*, 31.56) и у поглављу 32 (*DAI I*, 32.21; 32.84).

¹⁶ *Diac.* 15.44; 17.30.

¹⁷ Ово је такође био аргумент којим је подупиран исказ Константина Порфирогенита да Пагани нису покрштени “када и свих остали Срби” (...ὅτε καὶ πάντες οἱ Σέρβλοι); cf. *DAI I*, 36.9 – 11. Када се извор тумачи тако ригидно, попут, D. Nicol, *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge 1998, 31, добија се закључак који гласи да су Пагани из неких тврдоглавих разлога упорно одбијали да се покрсте. Ово је последица

Конављани (мимо добро познатих Хрвата, Срба, Захумљана, Травуњана и Дукљана).¹⁸ Међутим, ово место можда и не треба посматрати као проблематично, јер би се могло рећи, управо због политичке делатности архонта Петра, да је Паганија тада била под влашћу српског архонта и да сходно томе листа адреса из *De cerimoniis* заправо потиче из времена око 900 до 917. године.¹⁹ Управо Порфириогенитова прецизност у изразу, да је у време састанка Петра Гојниковића са драчким стратегом Лавом Рабдухом, Паганија **тада** била под влашћу архонта Петра, јасно раздваја да она то није била **раније**, а ни **касније**.²⁰ Овај исказ, према моме дубоком уверењу, означава једну ванредну ситуацију. Како је до овога дошло немогуће је рећи, осим, да одговор најпре ваља тражити у породичним везама угледних словенских родова. Није немогуће да је Петар Гојниковић стекао Паганију најпре путем брачних веза.²¹

Неретљани улазе у венецијанске изворе нагло. У кратком раздобљу 820 – 840 појављује се неколико учесталих вести о Неретљанима. Прво се негде раних двадесетих година деветог века, јавља један посланик Словена са неког неретљанског острва – *missus Sclavorum de insula Narrentis*. Пошто га је дужд покрстио, он је склопио

употребе неадекватне, односно, превазиђене литературе о овом питању, J. Ferluga, *L'amministrazione bizantina in Dalmazia*, Venezia 1978, 164 – 189; D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, London 1971, 97 – 101. За савремена размишљања, видети, N. Budak, *Identities in Early Medieval Dalmatia (Seventh-Eleventh Centuries)*, Franks, Northmen and Slavs: Gentles and State Formation in Early Medieval Europe, ed. I. H. Garipzanov – P. J. Geary – P. Urbanzyk, Leiden 2008, 234 – 235, 240 (= Budak, *Identities*). Такође, Živković, *De conversione*, 195 – 196, уз закључак да податак о покрштавању Пагана, код Константина Порфириогенита, има најпре етимолошку позадину.

¹⁸ *Constantini Porphyrogeniti imperatoris De cerimoniis aulae Byzantine libri duo*, ed. I. Reiske, Bonnae 1829, 691.8 – 11. J. Ферлуга, *Листа адреса за стране владаре из књиге О церемонијама*, ЗРВИ 12 (1970) 157 – 178, предлагао је да је уместо Моравија, у оригиналној листи адреса, стајало Паганија – али, није даље елаборирао.

¹⁹ Овим тумачењем, такође, објаснило би се тадашње политичко стање у Босни, која би била, по прилици у исто време, под влашћу српског архонта Петра; cf. Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX – XII век)*, Београд 2006, 20, 40 (= Живковић, *Портрети*).

²⁰ *DAI I*, 32.82 – 86; Živković, *De conversione*, 176, 195.

²¹ Живковић, *Портрети*, 55. Управо је једном таквом брачном везом дошло до успона архонта Травуније; *DAI I*, 34.7 – 10.

и мир, који, уистину, није дуго трајао.²² Следећи пут, поново се јављају неретљански Словени са неких острва, који су 836. године ухватили и побили венецијанске посланике који су се враћали из Беневента.²³ Неколико година касније, (839) дужд је ратним лађама приспео до места које се звало “двори светог Мартина” (*sancti Martini curtis*) и ту је са кнезом (*principem*) Миславом, утврдио мир, који је мало вредео (*licet minime valeret*).²⁴ Одатле је дужд наставио даље и прешавши (*pertransiens*) на неретљанско острво, утврдио сличан (*similiter*) мир и савез (*foedus*) са Дружаком, судијом Маријана (*Drosaico Marianorum iudice*).²⁵ Коначно, вративши се у Венецију, и не губећи много времена, припремио је нову војску и кренуо против Људевита Словена (*Liuditum Sclavum*), али је, изгубивши више од 100 људи, био присиљен да се врати без тријумфа.²⁶ Како хроничар наводи да је 5. маја те исте године (840) било помрачење сунца, шестог сата, а дужд се до тада већ вратио из похода, без тријумфа, у Венецију,²⁷ добија се прилично прецизна хронолошка слика ових венецијанских напада према источној обали Јадрана.

Овај драматичан низ догађаја, који кулминира 839–840. године, дозвољава тумачење да су у питању најмање тројица заповедника неких Словена који имају засебну територију и политичку организацију. Итинерар дуждевог кретања почиње, изгледа, у области тзв. далматинске Хрватске, којом, тада, влада кнез Мислав.²⁸ Он је познат, искључиво, на основу чувене Трпимирове даровнице, у којој је његов претходник, кнез Мислав, поменут чак три пута.²⁹

²² *Diac.* 16.41 – 42. Долазак Неретљана на централна далматинска острва, Љ. Максимовић, *О времену доласка Неретљана на далматинска острва*, ЗФФ 8/1 (1964) 145 – 152, ставља на почетак IX века.

²³ *Diac.* 17.21 – 22.

²⁴ *Diac.* 17.29 – 32.

²⁵ *Diac.* 17.32 – 34.

²⁶ *Diac.* 17.34 – 36.

²⁷ *Diac.* 17.36 – 37.

²⁸ О локацији “двора светог Мартина” расправљао је недавно, М. Ivanišević, *Otok hrvatskog vladara*, *Tusculum* 1 (2008) 109 – 124 (= Ivanišević, *Otok*), закључивши да је у питању место Враћац. То се чини веома убедљивом убикацијом. Што се тиче самог појма *curtis*, Иванишевић предлаже да се може читати и као насеље уопште, онако како је предлагала и Нада Клаић; N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*, Zagreb 1972, 19.

²⁹ Кнез Мислав је већ обдарио цркву Св. Јурја у Путаљима, и његову привилегију потврђује Трпимир; cf. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et*

Настављајући експедицију дужд је прешао на неко острво и тамо склопио мир и савез са судијом Маријана - жупаном.³⁰ Најзад, трећи противник је Људевит Словен – који није Мислав или Трпимир, а ни Дружак, који влада острвом (Брач? Хвар?).³¹ Једини кандидат би могао да буде кнез Пагана, који би се крио иза имена Људевита Словена. Тако би, око 840. године, Паганија обухватала две политичке целине – копнену и острвску Паганију.

Slavoniae I, ed. M. Kostrenčić, Zagreb 1967, № 3: *qui dicitur Mislauo duce ipsam ecclesiam....; quas decimas antecessor noster Mislauus dare cepit*. За датирање Трпимирове даровнице, видети, М. М. Sokol, *1150. obljetnica darovnice kneza Trpimira*, Izdanja HAD-a 25 (2010) 6 – 18, која предлаже 841. годину као највероватнију. То би уједно била једна од најранијих исправа овог кнеза, уместо једна од познијих како се раније сматрало услед датирања у 852. годину.

³⁰ *Dux Marianorum* јавља се и у познијим изворима, како код Јована Ђакона, тако и у независним документима, нпр. *Berigoi rex Marianorum* у документу из јуна 1050. године. Још је, М. Barada, *Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI stoljeća*, VAND 50 (1929) 175 – 176, мислио да је Славац био неретљански владар, те самим тим сматрао да је неретљанска кнежевина потрајала до пред крај XI века. N. Klaić, *Problem Slavca i Neretljanske krajine*, Zgodovinski časopis 14 (1960) 96 – 136, сматрала је, отишавши и корак даље, да су Неретљани очували своју самосталност до пред сам крај XIII века. I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995, 399 – 400, чини се да усваја мишљење Наде Клаић. На супротном крају, стоји, Lj. Karaman, *O nekim pitanjima hrvatske povijesti do XI st.*, HZ 15 (1962) 257 – 269; слично, S. Gunjača, *Ispravke i dopune starijoj hrvatskoj historiji 3*, Zagreb 1975, 1 – 69, који сматра да је Славац био хрватски краљ; A. Laušić, *Pripadnost i uloga srednjovjekovnih Poljica u vrijeme hrvatskih narodnih vladara*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu 22 (1989) 23 – 48; такође, користан резиме о Марјанима, даје, A. Piteša, *Istraživanja srednjovjekovnih lokaliteta kod crkve sv. Nikole u Dolu i sv. Marije u Poselju (Velom Selu) na otoku Visu*, VAND 98 (2005) 216, нап. 18. С друге стране, М. Ančić, *Miho Barada i mit o Neretvanima*, Povijesni prilozi 41 (2011) 39 – 41, сматра да никаква скупина под именом Неретљана није постојала, те да је у питању конструкција. С друге стране, Budak, *Identities*, 234, претпоставља да је вест Јована Ђакона о *Марјанима*, први помен имена којим су они сами себе називали. У том случају, остаје отворено питање, откада су се они тако називали – да ли већ од седмог, осмог или тек од деветог века?

³¹ Није јасно због чега Ivanišević, *Otok*, 115, каже да дужд није прешао на Брач код Сумартина, јер је Брач био неретљанско острво. Извор је веома јасан, Дружак је са свог острва дошао код неретљанског владара.

Следећи податак из Венецијанске Хронике, датиран је у 846. годину, када се помињу Словени који су, доспевши све до венецијанских места, опустошили град Карпулу (*Carpulensem*).³² У то време, управо 846 – 848. године ратовао је византијски стратег против Трпимира, као што је добро познато на основу писања Готшалка.³³ Венецијанци, који су били савезници Византије, могли су у склопу овога рата да воде поморске операције против Хрвата, као и обрнуто.

Године 872. Арабљани са Крита освајају град Брач.³⁴ Током ових сукоба са Арабљанима истовремено су били активни и Словени, јер се помиње венецијанска лађа са 14 морнара коју су Словени заробили, а морнаре, све, побили.³⁵ Ове нападе на венецијанске лађе, после 872, па до 876. године, требало би приписати хрватском кнезу Домагоју.³⁶ Када је он умро, дужд је одмах склопио мир са Словенима – под којим би требало да се мисли на Хрвате, односно Домагојеве наследнике.³⁷ Одмах потом, дужд напада Неретљане, под чијим су јармом Венецијанци трпели.³⁸ Тиме постаје

³² *Diac.* 18.5. Требало би да је у питању данашњи Копар – који се јавља као *Capris*, *Caprea*, *Capre* или *Caprista*.

³³ L. Katić, *Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira*, *Bogoslovska smotra* 4 (1932) 1 – 22.

³⁴ *Diac.* 19.23 – 25. Тада би ово острво требало да буде под Неретљанима; cf. *DAI I*, 30.109 – 110: Мљет, Корчула, Брач и Хвар; такође, само другим редоследом, *DAI I*, 36.15 – 21: Корчула, Мљет, Хвар и Брач. Занимљиво је погледати шта каже Јерменски Географ, R. W. Hewsен, *The Geography of Pappus of Alexandria: A Translation of the Armenian Fragments*, *ISIS* 62 (1971) 192, где се у Далмацији помињу четири острва: Страгон, Иса, Коскида и Мелена. На истом месту Папус помиње и причу о Апостолу (Павлу) који је нашао уточиште на Мљету (*Meleta*).

³⁵ *Diac.* 19.26 – 32.

³⁶ *CD I*, № 8. Наиме, у писму с краја 874. или почетка 875. године, папа Јован VIII упозорава Домагоја да се успротиви гусарима који се крију иза његовог имена - ...*ut contra marinos latrunculos, qui sub pretextu tui nominis in christicolos debachantur...*

³⁷ *Diac.* 20.23 – 24: *Dehinc mortuo Domagoi, Sclavorum pessime duce*. Када се говори о словенским пиратима око истарских градова, и ту се користи израз карактеристичан за (Домагојеве) Словене, *pessime gentes*. Видети о питању кнеза Иљка, који би наводно могао да буде један од Домагојевих наследника; M. Dinić, *O hrvatskom knezu Iljku*, *ИС* 4 (1938) 77 – 86; B. Grafenauer, *Pripombe k "dvema torzoma" (= nedokončanim delom) o srednjoveških hrvatski zgodovini*, *HZ* 19 – 20 (1967) 516 – 517. Супротно, J. Lučić, *Dva torza o srednjovekovnoj hrvatskoj povijesti*, *HZ* 19 (1965) 299 sqq.

³⁸ *Diac.* 20.25: *Tamen adversus Narrentanos cum quibus iurgium habebat, exercitum misit*.

сасвим јасно да је 876. године, Хрватска под Домагојевим наследником/наследницима, једна политичка целина, а Неретљани нешто друго. То се уосталом закључује већ и на основу догађаја из 839. године када се јављају чак три политичке целине у средњој Далмацији. Уосталом ово се јасно уочава у *DAI* на оном месту где се говори о томе како Хрвати тргују по Паганији, затим далматинском заливу (Кварнер), па све до Венеције – чиме се јасно истиче извесна територијална посебност и повезаност све три поменуте области, а пре свега, због значаја за овај рад, – Паганије.³⁹ Слично се може закључити из једног одељка 30. поглавља *DAI*, где се каже како су Романи обрађивали земљу на острвима, али су их одатле протерали (непрекидним нападима и узнемиравањем) Пагани.⁴⁰ Стога су прешли на копно – али су их ту злостављали Хрвати. Наглашава се да они тада нису још увек плаћали данак Хрватима – дакле пре времена Василија I – који је донео одлуку да оно што су раније давали стратегу, сада плаћају Хрватима.⁴¹

Најпознатији догађај из неретљанске историје, свакако је онај од 887. године, када је дужд Петар Традоник, предводећи не малу експедицију од 12 бродова, погинуо у сукобу са Неретљанима (*contra Narrentanos Sclavos*).⁴² Током овог напада Венецијанци су приспели до неке словенске планине (*ad montem Sclavorum perveniens*), где је дужд 18. септембра 887. године убијен заједно са још седморицом.⁴³ Шест деценија касније (948) поново се помињу Неретљани против којих је млетачки дужд Петар III Кандијано, послао чак 33 гумбаре

³⁹ *DAI I*, 31.54 – 57.

⁴⁰ *DAI I*, 31.121 – 123. У једном уломку Хронике Дујма Хранковића, из 1405. године, помиње се извесна традиција о походима Неретљана против Брача, опсади града и његовом паду. Међутим, чини се да је у питању познија традиција; видети, *Braciae insulae descriptio*, ed. V. Gligo, *Legende i Kronike*, Split 1977, 217 – 219.

⁴¹ *DAI I*, 30.119 – 132. У то време Арабљани су изузетно активни између Венеције и Таранта. Спалили су Раб и Анкону 840. године; упали у кварнерски залив, прекопута места Сансагус (845 – 846); у исто време Словени пустоше град Карпулу (846); шездесетих година, дужд Урсо покреће поморску експедицију против Домагоја, али је кнез затражио мир; али зато, по прилици у исто време или нешто касније, Словени пустоше чак четири града у Истри: Умаг, Ђивитанову, Червар (Пореч) и Ровињ; cf. *Dias*. 17.44 – 47; 18.1 – 3; 18.7 – 8; 19.5 – 7; 20.9 – 10.

⁴² *Dias*. 22.8 – 15.

⁴³ *Dias*. 22.14 – 15.

(*contra Narrentanos Sclavos misit*), али поново без успеха.⁴⁴ Пола столећа касније, око 996. године, помиње се *Croatorum iudex* који под својом влашћу држи град Вис (*Issa*), а то је свакако град који у то време не припада Неретљанима.⁴⁵ Аутор Венецијанске хронике дефинитивно тачно разуме шта је област Неретљана, а шта је Хрватска. У догађајима који су претходили великој венецијанској поморској експедицији на Далмацију, 998. године, наводи се да су се у то време само становници Задра покоравали Млечанима, али су их – *quos Croatorum ac Narrentanorum principes*, непрекидно нападали. Неретљани су чак одвели 40 заробљеника у оковима.⁴⁶ Када је дужд покренуо велику поморску експедицију на Далмацију, дознаје се да је хрватски краљ (*rex Croatorum*) преко посланика тражио начин да склопи мир,⁴⁷ а да је неких 40 неретљанских племића (*Narentanorum nobilium*) који су завршили трговину у Апулији планирало да се врати кући. Том приликом пресрело их је 10 млетачких лађа и сви су похватани код острва Каза.⁴⁸ У Задру је дужду пришао и брат хрватског краља, Суриња, који је братовљевим лукавством остао без круне.⁴⁹ Истовремено, трајали су преговори са неретљанским владарем који је тражио да му се врати оних 40 заробљених неретљанских племића, што је на крају и договорено, пошто се неретљански владар заклео, заједно са својим првацима (*Narrentanorum princeps quam omnes sui maiores*), да више неће пресретати млетачке бродове.⁵⁰ Нити у једном тренутку, прилично опширне нарације, о догађајима који су претходили млетачкој поморској експедицији, као и током ње, не може се приметити да аутор уноси било какву забуну између личности хрватског владара или онога који управља Неретљанима. Напротив, Јован Ђакон је потпуно доследан раздвајајући Неретљане од Хрвата, односно њихове владаре. Прецизне границе између Паганије и других острва, подударају се у два независна извора – *DAI* и Венецијанској хроници Јована Ђакона.

⁴⁴ *Diac.* 24.32 – 34. Под 912. годином Јован Ђакон први пут помиње хрватске стране, тј. *Chroatorum fines*; cf. *Diac.* 23.4.

⁴⁵ *Diac.* 30.42 – 48.

⁴⁶ *Diac.* 31.28 – 31.

⁴⁷ *Diac.* 32.12 – 14: *Croatorum itaque rex*.

⁴⁸ *Diac.* 32.17 – 19.

⁴⁹ *Diac.* 32.32 – 35.

⁵⁰ *Diac.* 32.39 – 44. Шесторица неретљанских племића су задржана као таоци.

У *DAI* се за Ластово изричито каже да није под влашћу Пагана,⁵¹ што потврђује и освајање овог острва од стране дужда, али тек пошто су Неретљани претходно са њим склопили мир.⁵²

У списима Константина Порфирогенита (*DAI*) веома важно место имају поглавља 49 и 50, у којима се говори о Словенима Пелопонеза. И док су Словени из околине Патраса и уопште Ахаје, називани једноставно Словенима,⁵³ дотле су две скупине – Милинзи и Језерити – познати на основу њиховог племенског имена.⁵⁴ Оно што је још важније ова два племена остају позната под својим племенским именима и током позног средњег века.⁵⁵ Оно што Милинге и Језерите издваја из остале масе Словена Пелопонеза, јесте њихова типично војна организација (δρῶγγος, дронгос) у оквиру византијске провинцијалне управе, која је наставила да живи и у време латинске доминације на Пелопонезу у 13. веку.⁵⁶ На основу истог, војног принципа, јављају се и током латинске превласти на Пелопонезу, дронгоси Скортанаца (Аркадија) и Цакона (Кинурија).⁵⁷ Припадност једној војној јединици, новаченој на тачно одређеном простору, могла је, дакле, да утиче на формирање идентитета неке етничке скупине која се називала племеном или родом. Управо једна таква скупина, под именом Склависијана, стекла је неки свој идентитет северно од Пелопонеза.⁵⁸ Будући да се Склависијани јављају и у спису *О церемонијама*, у платном списку војске која је 949.

⁵¹ *DAI* I, 36.21 – 23.

⁵² *Diac.* 32.49 – 33.18.

⁵³ *DAI* I, 49.15 (τὸ ἔθνος τῶν Σκλαβήνων), 30, 41, 65, 70.

⁵⁴ *DAI* I, 50.14 – 16, 20 – 21, 23, 28, 48 – 50, 61, 68.

⁵⁵ Видети, Т. Живковић, *Словени Пелопонеза у Житију Никона Метаноита*, ЗМС за историју 61/62 (2000) 9 – 26.

⁵⁶ Познато је да су Милинзи још у 13. веку били организовани као један дронгос; *Cronica de Morea*, ed. J. M. Egea, Madrid 1996, 152.3026 – 3029 (= *Morea*).

⁵⁷ *Morea*, 250.5026: τῶν Σκορτῶν τὸν δρόγγον; у Цаконији, *Morea*, 228.4576; 250.5025. О Цаконима и њиховој војној организацији, видети, Н. Ahrweiler, *Les termes Τσάκωνες - Τσακωνίαι et leur évolution sémantique*, REB 21 (1963) 243 – 249. О војној организацији Милинга, Језерите, Скорта и Цакона, видети, Т. Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу (600 – 1025)*, Београд 2007, 108 – 109.

⁵⁸ *DAI* I, 50.59, 64. Видети и, Б. Ферјанчић, *О упаду Склависијана на Пелопонез за време Романа Лакапина*, ЗРВИ 3 (1955) 37 – 48, са старијом литературом. Према Ферјанчићу, највероватније су у питању Словени који су потчињени Бугарима.

године била планирана за критску експедицију, подаци су изузетно поуздани. У питању су Склависијани насељени у теми Опсикион којима су заповедала тројица старешина за плату од пет номизми, док су војници добијали три номизме.⁵⁹

Константин Порфирогенит, говорећи о становницима града Маине на Пелопонезу, напомиње да они “нису од рода поменутих Словена” (οὐκ εἰσὶν ἀπὸ τῆς γενεᾶς τῶν προρρηθέντων Σκλάβων), већ од “најстаријих Ромеја” (тј. Римљана, Ῥωμαίων) које локално становништво још увек зове Хеленима, јер су у давна времена били склони идолатрији и обожавању приказа попут старих Хелена.⁶⁰ Тек су у време цара Василија I били покрштени и постали Хришћани.⁶¹ Тако би, изгледа, становници Маине на Пелопонезу, били по времену покрштавања и околностима одигравања тог чина, сасвим изједначени са Паганима у средишњој Далмацији.⁶² Шта више, и у случају Василијевог покрштавања, истиче се данак који су становници Маине били дужни, управо од тог времена, дакле Василија I, да плаћају стратегу, тј. стратеговом човеку (архонту) – 400 номизми.⁶³ С друге стране, Јован Ђакон јасно повлачи разлику између Угара, који проваљују у Италију 899. године – *Interea, Ungarorum pagana* – који су још увек некрштени.⁶⁴ Идеја Константина Порфирогенита, да Пагане представи као дуго некрштене, како би објаснио тренутак када их је Василије I покрстио, у функцији је дефинисања њиховог идентитета, пре и после тог чина. Тај приступ, *paganus versus christianus*, објашњен је већ у Теодосијевом законнику (409) – *gentiles, quos vulgo paganos appellant*.⁶⁵

⁵⁹ *Constantini Porphyrogeniti imperatoris De cerimoniis auale Byzantine libri duo*, ed. I. Reiske, Bonnae 1829, 662, 666, 669. У питању су две скупине Склависијана, једна од 127 војника, а друга од 220 коњаника, али су обе из теме Опсикион.

⁶⁰ *DAI I*, 50.71 – 75.

⁶¹ *DAI I*, 50.75 – 76.

⁶² Занимљив је у том смислу топоним *Paganea* (Паганија), уз источну обалу полуострва Мани, управо у области коју Константин Порфирогенит везује за дуго присуство “Хелена”, односно античких пагана.

⁶³ *DAI I*, 50.78 – 82.

⁶⁴ *Diac.* 22.29. Још познији извор (око 1050) користи израз Пагани за словенско племе Љутића; cf. *Herimanni Augiensis chronicon 1 – 1054*, MGH SS V, ed. G. H. Pertz, Hannoverae 1844, 122.4: *Pagani Sclavi, Leutizi, dicti, Saxoniae terminos infestant*. Писац је очигледно изузетно обавештен, судећи по прецизности израза: Словени, који су Пагани, а који се зову Љутићи.

⁶⁵ *Codex Theodosianus*, ed. Th. Mommsen – P. Meyer, Berlin 1905, XVI, 5.46.

Оно што се такође мора истаћи јесте начин на који историчари, антички, средњовековни или савремени, свеједно је, доживљавају термине којима се служе и како их тумаче: шта је њима баш важно за њихово дело, шта верују да је споредно, колико желе да буду посвећени одређеној теми, и слично. Из тог разлога не смеју се доносити закључци који *a priori* искључују друге могућности. Јован Ђакон помиње “хрватске стране” 912. године, јер му је нарација ту могућност допустила, а не зато што је ту први пут наишао на помен Хрватске у своме извору. То уосталом потврђује и Трпимирова титула у његовој повељи: *dux Croatorum*.⁶⁶ То што Готшалк Трпимира назива *rex Sclavorum*, управо је последица тога што писцима неке ствари нису важне када говоре о другим, њима још важнијим. Готшалк се бави својим теолошким трактатом, учењем о предестинацији, па користи прилику да успут помене да се радња одиграва (а то је пре свега опсервација веселог поскакивања коња, који треба да предвиди исход битке) у присуству Трпимира (*Trpimirus*), словенског кнеза, који је учествовао у походу.⁶⁷

Извори о Паганима/Неретљанима/Маријанима, који су били предмет овог истраживања, показују да је Јован Ђакон био аутор који је имао веома прецизне податке, на основу којих је могао да износи закључке и о специфичним питањима организације паганске *polity*. Управо је значај Паганије као важне поморске саобраћајнице, који ће расти и кулминирати на размеђу миленија, означити и почетак неког другог раздобља, о којем, нажалост, Јован Ђакон не говори. О самој структури паганске *polity*, може се приметити да она у деветом веку сасвим извесно не представља јасно уједињен политички простор. Три области су карактеристичне - жупе Мокро и Растока уз море, и Дален преко Биокова,⁶⁸ затим острво Брач и највероватније Хвар. Поставља се питање шта се догађало са Мљетом и Корчулом?⁶⁹ Да ли би се могло претпоставити да Пагани

⁶⁶ Све док се поуздано не докаже да је Трпимирова повеља фалисфикат, који је претрпео бројне и суштинске измене, – ова повеља остаје најраније сведочанство о хрватском имену и хрватској *polity*, из средине IX века.

⁶⁷ Видети, Т. Živković – В. Radovanović, *Titre de Trpimir selon les dires de Gottschalk*, Историјски часопис 58 (2009) 33 – 42.

⁶⁸ *DAI I*, 30.105 – 109.

⁶⁹ *DAI I*, 30.110 – 112. За вредне опсервације о топонимима на Хвару, Брачу, Мљету и Корчули, погледати, Р. Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim*

сами себе називају једноставно Приморцима (*Morstici, Mariani*), људима који живе од мора, а за које се, у раном средњем веку, знало да су склони пиратерији. Типично је и то што пагански архонти не плаћају никакав данак Византији или Млецима, што би упућивало на њихов релативно јак положај.⁷⁰ Најзад, сасвим је могуће да су Порфирогенитови Пагани заправо Словени (о чему потврду пружају сачувана имена њихових владара), који су током раног деветог века били дефинисани најпре као пирати и постављени насупрот другима – најпре Млечанима. Временом, пробија се, на основу писања Јована Ђакона, јаснија слика о њима као трговцима, који предузимају путовања преко мора и чији владари воде рачуна о својим *Narentanorum nobilium* (998) и њиховим привредним интересима. Дуго трајање имена, Нарентани, паралелно са морстици, дозвољава закључак да је “кровно” име, под којим су били познати шире, било управо Нарентани, а да је *Mariani* по прилици оно што означава њихово занимање. Савременици су, чини се, умели да направе ту разлику.

---

otocima, toponomastička ispitivanja, Zagreb 1950, 171, 173 – 174, 176, 181, 186, 201 – 203, и даље. Важно је истаћи да се на Хвару, као и на Корчули, јасно уочавају зоне романских и словенских топонима, грубо подељене у правцу север – југ. Скок је сматрао да се острво Хоара, које Порфирогенит помиње, као острво које не припада Неретљанима, односи на Сушац. С друге стране, Скок је истакао да не постоји лингвистичко ваљано објашњење за настанак појмова *Maronia* и *Mariani*.

⁷⁰ Познији извори, нпр. *Liber pontificalis*, I – III, ed. L. Duchense, Paris 1955, I, 330.1 – 3, или *Historia Salonitana Thomae Archidiaconi*, ed. O. Perić – M. Matijević-Sokol – R. Katičić, Split 2003, 44.25 – 30; *Historia Salonitana maior*, ed. N. Klaić, Beograd 1967, 93, имају сазнања о догађајима у Далмацији близу Салоне, 640. и око 660. године. То су уједно и последње вести о Далмацији које се могу контролисати другим изворима, пре него што се појави *DAI* и Јован Ђакон.

Tibor Živković

**ARENTANI – AN EXAMPLE OF IDENTITY EXAMINATION
IN THE EARLY MIDDLE AGES**

Summary

Judging by the sources on the Pagani/Arentani/Mariani – who represent the pivotal topic of this research, John the Deacon was an author who had detailed and accurate information at his disposal, which led him to reach certain conclusions regarding the specific issues on the Pagan organization of *polity*. Paganian, being the important maritime traffic artery, developed and flourished at the turn of millenia, and marked the dawn of a new era, regrettably omitted by John the Deacon. As for the structure of Pagan *polity*, it is noticeable that it doubtlessly did not represent a distinctly united political realm in the IXth century. The three regions were prominent – the zupas of Mokro and Rastok, lying along the sea, Dalen, above Biokovo, the island of Brač, and Hvar, most likely. The issue of Mljet and Korčula is questionable. Could it be assumed that the Pagani have simply identified themselves as the Maritime people (*Morstici, Mariani*) – the people who dwelled by the sea, depended upon the marine resources and the opportunities the sea had to offer them, and who were alluded to as pirates in the Early Middle Ages? The fact that the Pagan archontes did not pay tribute to Byzantium or Venice was rather typical, revealing their relatively strong position. And finally, it might be highly probable that the Pagans, referred to by Porphyrogenitus, have in fact represented the Slavs (judging by the preserved names of their rulers which confirm that hypothesis), who were predominantly described as pirates in the early IXth century, and differentiated from all others - Venetians in the first place. Through time, according to John the Deacon, they were more accurately presented as traders, undertaking journeys across the sea, whose rulers oversaw their *Narentanorum nobilium* (998), as well as their economic interests. Preservation of the name Arentani, together with that of Morstici, leads to the conclusion that Arentani was a generic name, under which they were more widely known, whereas *Mariani* designated their occupation. Their contemporaries have presumably known the difference between these two terms.

Keywords: John the Deacon, Constantine Porphyrogenitus, Venetian chronicle, Paganian.

Чланак примљен: 26. 04. 2012.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 31. 08. 2012.

Марко ДРАШКОВИЋ
Византолошки институт САНУ
Београд

МЕТОДИ ВРБОВАЊА ЗАПАДНОЕВРОПСКИХ НАЈАМАНИКА У ВИЗАНТИЈИ (1081-1185)*

Апстракт: У раду се, на основу конкретних примера из савремених византијских и западних извора, реконструишу основни методи врбовања западних најамника за војну службу у Византији комнинског периода. Такође, рад обухвата и неколико мањих, сродних питања, директно везаних за свакодневну праксу врбовања ових најамника.

Кључне речи: средњовековни најамници, комнинска војска, врбовање најамника, XII век.

Западноевропски најамници, масовно заступљени у византијској служби од почетка XI века, били су присутни и у готово свим већим биткама које су водили комнински автократори.¹ Богата проблематика, коју доноси бављење овим најамницима, подразумева и отварање питања о томе на који су све начин ови најамници били врбовани и како су стизали у Царство Ромеја за владавине дома Комнина (1081-1185). Овом

---

* Овај рад настао је у склопу пројекта Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Традиција, иновација и идентитет у византијском свету* (пројекат број 177032).

¹ Општија слика о учешћу западних најамника у војним збивањима ромејске државе комнинског доба може се стећи на основу сл. радова: S. Blöndal, *The Varangians of Byzantium. An aspect of Byzantine military history*, tr. and rev. B. S. Benediktz, Cambridge 1978. (даље: S. Blöndal, *Varangians*); A. Kazhdan, *Latins and Franks in Byzantium: Perception and Reality from the Eleventh to the Twelfth Century*, The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World, ed. A. Laiou and R. Parviz Mottahedeh, Dumbarton Oaks 2001, 83-100. (даље: A. Kazhdan, *Latin*);

проблематиком, као таквом, није се бавио Џ. Биркенмајер у својој синтези о комнинској војсци.² М. Бартусис се успешно дотицао питања врбовања западних најамника у Византији, али пре свега у контексту XIV века.³ Стога би било корисно, у мери у којој то извори допуштају, утврдити типологију метода којима су комнински автократори долазили до западних најамника, а затим се дотаћи и неких других суштинских питања ове проблематике.

1. Непосредно врбовање (преко изасланика)

Устаљен метод врбовања најамника било је и код Византинаца непосредно врбовање, преко изасланика који игра улогу регрутног агента: посебан изасланик, послат од стране цара или неког високог званичника царства, отишао би у савезничку или пријатељски расположену земљу, па би уз дозволу локалних власти обилазио ту земљу и регрутовао оне њене становнике који су вољни да ступе у најамничку службу царства.

Очигледан пример оваквог типа врбовања најамника види се у случају описаном у Саги краља Сверија. Овај случај је симболично познији од комнинског доба у ужем смислу, али се из извора јасно види да се ради о пракси која је устаљена барем деценијама уназад. Дакле, поменути Сага говори о томе да је византијски цар 1195. послао краљевима Норвешке, Шведске и Данске по једног изасланика-Скандинавца са писмима у којима их моли да му пошаљу сваки по 1.000 војника. Норвешки краљ Свери одбио је царев захтев јер је очекивао рат са Данском, али је допустио царевом изасланику Редару да регрутује синове сељака и трговаца који желе да иду у Цариград. Редар је потом путовао по земљи и скупио велику дружину, с којом је требало да се врати у Цариград, али се он с њом умешао у норвешки династички рат.⁴

М. Драшковић, *Етничко-регионална, персонална и социјална структура континенталних западноевропских најамника у комнинској Византији*“, Војноисторијски гласник 2012-1 (у штампи); Исти, *Етничко-регионална, персонално-просопографска и социјална структура нордијских најамника у комнинској Византији*, Војноисторијски гласник 1-2011, 9-30 (са старијом литературом и прегледом већине извора коришћених у овом раду).

² J. W. Birkenmeier, *The development of the Komnenian army*, Leiden 2002.

³ М. Bartusis, *The Late Byzantine Army. Arms and Society 1204-1453*, Philadelphia 1992. (даље: М. Bartusis, *Army*.)

⁴ *Saga Sverris Konungs*, Kaupmannahöfn 1834, 301-303. (даље: *Sver*.)

Неколико примера овог типа врбовања може се видети у случајевима регрутовања осталих западних најамника. Ови примери показују да је осим посебног царског изасланика, најамнике могао (са царским одобрењем) регрутовати и вођа неке од византијских експедиционих војски, агент кога је послао вођа експедиционе војске, или тематски дукс. Пракса да вођа експедиционе војске унајмљује најамнике види се у случају када је цар (1155) Михаилу Палеологу, као вођи апулске експедиције, дао новац и наложио да оде у Венецију и тамо регрутује најамнике, што је овај и учинио.⁵ Пошто је Венеција у том тренутку признавала свој званични поданички статус према царству, регрутација је била спроведена без проблема. Овај пример подсећа на случај када је Алексије наложио писмом (1091) цезару Никифору Мелисину да регрутује колико год најамника може међу Власима са византијских територија.⁶ У следећа два случаја, из 1155. и 1157, види се пракса да вођа експедиције шаље своје агенте да врбују најамнике, као и важност дозволе коју власти дају за врбовање најамника. Током 1155. године византијски василевс и папа били су у савезничким односима. Заповедник византијске експедиције у Италији, Михаилу Палеолог, искористио је овај савез да регрутује најамнике на територији Папске државе: када је папа затражио да један ромејски војсковођа дође у Рим ради утврђивања заједничке стратегије, Палеолог је у Рим послао и царског секретара Василакија да са златом врбује коњанике из околине Рима.⁷ Међутим, 1157. папа практично није више био у савезу са ромејским царем, будући да је склопио мир са сицилијанским краљем, тако да није био вољан ни да дозволи да Византинци на његовој територији врбују најамнике. Као врховни заповедник нове апулске експедиције, Алексије Аксук је из Анконе 1157. послао Константина Ота и Андреју од Рупе-Канине да врбују најамнике у околини Рима. Папа им је то забранио, али су им тамошњи племићи то дозволили, јер су били савезу са василевсом Манојлом; на ове племиће папа је зато ставио интердикт.⁸ Случај из 1157. нарочито показује да се врбовање најамника на страној територији није смело извршити како без дозволе непосредних феудалних сениора најамника (римски племићи), тако ни без дозволе врховног сениора целе територије (папа). Коначно, пракса да тематски дукс регрутује најамнике

⁵ *Nicetae Choniatae Historia*, ed. J. L. van Dieten, Berlin 1975, 91. (даље: *Chon.*)

⁶ *Annae Comnenae Alexias*, ed. D. R. Reinsch et A. Kambylis, vol. I (textus), Berlin 2001, 242. (даље: *Alexias*)

⁷ *Ioannis Cinnami Epitome*, ed. A. Meineke, Bonn 1836, 147. (даље: *Cinn.*)

⁸ Исто, 170.

види се из Алексијевих инструкција Вутумиту, као новопостављеном дуксу Никеје, да за потребе гарнизона Никеје регрутује све заостале крсташе.⁹

Непосредно унајмљивање најамника види се у случају када је (1181) порфирогенитиса Марија дигла побуну против протосеаста Алексија: њен супруг регрутовао је у самом Цариграду Италијане и грузинске трговце.¹⁰ Слично томе, када се побунио Алексије Врана (1187), Конрад је унајмио Латине који живе у Цариграду, као и муслиманске и грузинске трговце.¹¹ Узред, чини ми се да се овде под Италијанима и Латинима подразумевају Млечани, Ђеновљани и Пизанци, који су били стално настањени у Цариграду, па су према томе имали и обавезу да учествују у његовој одбрани, с тим што за учешће у одбрани добијају плату од цара.¹²

2. Врбовање преко локалних владара

Чест поступак било је регрутовање најамника преко страног владара. Страни владар, и то онај који је у савезу са византијским царем, скупљао би на својој територији најамнике, а затим их као такву групу слао цару. Често би код дотичног страног владара дошао византијски изасланик да од њега преузме прикупљену групу најамника, те да је одведе у Византију.

Метод врбовања најамника преко савезничких владара јасно се види када је Манојло 1160. послао Јована Контостефана у Јерусалимску краљевину да одатле доведе најамнички одред, као и људе које је краљ Бодуен пристао да као савезник опреми.¹³ Овде се види да је краљ Бодуен III опремио најамнички и савезнички одред, а Кинам између те две категорије прави јасну разлику. Види се и поменути принцип да савезнички владар на својој територији скупља најамнике за потребе цара. Савез између Манојла и Бодуена иначе је био учвршћен браком који је склопљен између јерусалимског краља и царева блиске сроднице.¹⁴

---

⁹ *Alexias*, 331.

¹⁰ *Chon.*, 233.

¹¹ Исто, 384.

¹² F. Chalandon, *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, Paris 1912, vol. II, 578. (даље: F. Chalandon, *Jean/Manuel*)

¹³ *Cinn.*, 199.

¹⁴ M. Angold, *The Byzantine Empire 1025-1204. A political history*, London-New York, 1984, 187. (даље: M. Angold, *Empire*)

Исти принцип регрутовања види се на примеру Конрада III, са којим су и Јован II и Манојло I били у савезу; савез је био учвршћен браком између Манојла и Конрадове рођаке Берте од Зулцбаха. Манојлов изасланик Никифор дошао је 1144. или 1145. да обнови овај савез и да одведе одред од 500 коњаника који је Конрад сакупио за Манојла.¹⁵ Овај савез поново је успостављен 1148, када је уговорен брак између Конрадовог брата Хајнриха од Баварске и Аустрије и Манојлове нећаке Теодоре.

С обзиром да је Манојло био у савезу и са енглеским краљем Хенријем II, а да се 1176. помињу енглески најамници у Византији,¹⁶ могуће је да је и Хенри опремао најамнике за Манојла. Ово тим пре, што су Хенри и Манојло често размењивали изасланства, а одржавали су и преписку. Тако је 1178. или 1179. у Енглеску приспео Манојлов изасланик Роберт, а 1176. или 1177. стигао је у Цариград Хенријев изасланик Џефри. Чак је 1177. или 1178. Хенри послао Манојлу ловачке псе лађом из Бремена.¹⁷ Могуће је да су око 1170. Манојло и Хенри преговарали о женидби краљевог сина Џона са Манојловом ћерком Маријом.¹⁸ Занимљиво је да је још Алексије I послао као изасланика Хенрију I свог пријатеља Вилфрика, рођеног у Линколну. Вилфрик је краљу предао цареве писмо и део руке св. Јована Хризостома.¹⁹ К. Хед је претпоставила да је Вилфрик дошао да одведе регруте за варешку гарду.²⁰

Пример врбовања најамника преко страних великаша може се видети на познатом примеру грофа од Фландрије. При повратку са ходочашћа у Свету земљу, Робер I од Фландрије је 1087. срео Алексија I. Том приликом, гроф је Алексију положио вазалну заклетву и обећао да ће по повратку у своју земљу послати цару 500 коњаника. Ти коњаници стигли су 1089.²¹ Одатле се види да је и фландријски гроф, као и немачки и јерусалимски краљ, сакупио најамнике на својој територији, те да их је као групу послао цару. Познато је да је грофов наследник 1101. за потребе Хенрија I сакупио и послао 1.000 фламанских витезова, за шта је добио

¹⁵ *Ottonis et Rahewini Gesta Friderici I. Imp.*, MGH SS rer. Germ., Hannover 1912, ed. G. Waitz, 41-42; F. Chalandon, *Jean/Manuel*, vol. I, 260.

¹⁶ *Chronica Magistri Rogeri de Houedene*, ed. W. Stubbs, *Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores*, vol. II, London 1869, 104.

¹⁷ A. Vasiliev, *Manuel Comnenus and Henry Plantagenet*, *Byzantinsche Zeitschrift* 29 (1929), 243.

¹⁸ Исто, 234.

¹⁹ K. Ciggaar, *L'émigration anglaise a Byzance après 1066: Un nouveau texte en latin sur les Varangues à Constantinople*, *Revue des études Byzantines* 32 (1974), 317.

²⁰ C. Head, *Alexios Komnenos and the English*, *Byzantion* 47 (1977), 194.

²¹ *Alexias*, 218, 220.

провизију од 500 фунти.²² Зато је могуће да је старији гроф од Алексија добио провизију за сакупљање и слање трупа. Треба поменути да је знатно касније (1183) гроф од Еноа немачком цару слао најамнике у својству његовог вазала,²³ па је могуће да је фландријски гроф положио Алексију заклетву да би на тај начин створио правни оквир за слање сопствених вазала страном владару; поставши Алексијев вазал, гроф није слао најамнике страном владару него свом сениору.

Могуће је да је Алексије још једном (1091. или 1092) покушао да регрутује фламанске најамнике преко њиховог грофа. Фалсификовано писмо, у коме Алексије од Робера тражи да му хитно пошаље трупе, вероватно је засновано на аутентичном писму из 1091. или 1092.²⁴

3. Врбовање крсташа

Чест начин на који су византијски цареви комнинског доба долазили до најамника било је примање крсташа, како оних који су при проласку кроз Византију одустали од даљег путовања у Свету земљу, тако и оних који су се враћали из ње. Чак се дешавало да византијски цар наговори поједине крсташе да ступе у његову службу док се још налазе на путу за Палестину, чиме их је практично наговарао да одложе своје ходочашће.

У случају нордијских најамника, овакво врбовање налазимо у случају боравка норвешког краља Сигурда у Цариграду. Сигурд је кренуо из Норвешке са 60 лађа, успут се борио против шпанских Мавара, да би на крају стигао у Палестину. Пошто је јерусалимском краљу асистирао у борби против суседних муслиманских области, Сигурд је кренуо ка Норвешкој. На том путу, 1122. посетио је византијског цара. Пошто је одлучио да се у Норвешку врати копном, Сигурд је цару поклонио све своје бродове. Том приликом, многи Скандинавци остали су у Цариграду да служе цару за плату, како то изричито наводи Снори.²⁵

---

²² *Medieval Warfare. A History*, ed. M. Keen, Oxford 1999, 212.

²³ J. F. Verbruggen, *The Art of Warfare in Western Europe During the Middle Ages. From the Eighth Century to 1340*, Woodbridge 1997, 149-151. (даље: J. Verbruggen, *Warfare*).

²⁴ E. Joranson, *The Problem of the Spurious Letter of Emperor Alexius to the Count of Flanders*, *American Historical Review* 55 (1949), 815; F. Chalandon, *Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène* (1081-1118), Paris 1900, 155.

²⁵ Snorri Sturluson, *Heimskringla*, ed. F. Jonsson, Copenhagen 1911, 539. (даље: *Heimskringla*)

Ромејско врбовање нордијских крсташа види се и у малом крсташком походу који су водили оркнијски јарл Рагнвалд и Ендриди (између 1151. и 1153.) Крсташи су кренули из Норвешке, а успут им се са 6 бродова придружио јарл Рагнвалд, тако да су укупно имали 15 бродова. Када су били близу Цариграда, Рагнвалд је предложио својим људима да ступе у службу цара, који ће им за њу давати плату. Том приликом, цар је јарлу понудио да и он служи као најамник, али је јарл то одбио. Овом приликом, од 15 бродова који су чинили ову крсташку експедицију, њих 6 је прешло у службу византијског василевса, што Оркнијаца, што Норвежана.²⁶

Могуће је да су у византијску службу ступили и дански крсташи који су пратили свог краља Ерика I када је на путу за Свету земљу посетио 1102. Цариград.²⁷ Слично се могло десити и 1097, када је у склопу Првог крсташког рата преко византијске територије прешао са 1500 Данаца принц Свен, син данског краља Свена II; он је погинуо на путу од Никеје ка Јерусалиму,²⁸ па је могуће да је део његових пратилаца, обезглављен губитком вође, прешао у ромејску службу.

Византијско врбовање осталих западњака, који су кренули у крсташки поход, види се најјасније из Кинамовог податка да је (1160) Манојло на Родосу регрутовао коњанике као најамнике; при томе, Кинам наглашава да је Манојло то урадио знајући да је Родос прва копнена станица за латинске народе док путују за Палестину.²⁹ Заостале западне крсташе, који су се задржали у околини Никеје после њеног пада, Алексије I је унајмио преко новопостављеног дукса Вутумита.³⁰ Познато је да је Алексије нудио најамничку службу Роберу II од Фландрије када је овај 1100. при повратку из Свете земље прошао кроз Цариград, али је гроф то одбио и вратио се у Фландрију.³¹ Када је војска Другог крсташког рата почела да се због глади, зиме и куге осипа на путу од Никеје за Антиохију, многи крсташи напустили су пут за Свету земљу и ступили у службу Грка.³²

²⁶ Исто, 582.

²⁷ *Saxonis Grammatici Gesta Danorum*, ed. A. Holder, Strassburg 1886, 407. (даље: *Saxo*)

²⁸ *Alberti Aquensis Historia Hierosolymitana*, Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaux, vol. IV, Paris 1879, 376. (даље: *Aquen.*)

²⁹ *Cinn.*, 199.

³⁰ *Alexias*, 331.

³¹ K. Ciggaar, *Flemish mercenaries in Byzantium. Their later history in an old norse miracle*, Byzantion 51 (1981), 47. (даље: Ciggaar, *Flem.*)

³² *A History of the Crusades*. vol. I (ed. K. Setton), Philadelphia 1958, 497, 503.

При свему овоме, треба имати у виду да су византијски цареви ангажовали пролазеће крсташе не само као најамнике, него и као неку врсту успутних савезника. Тако је на сабор у Пјаченци 1095. дошло ромејско посланство које је од папе тражило да наговори будуће крсташе да помогну и у одбрани царства, због чега је папа присутне заклео да ће се покоравати цару и бити му од помоћи док буду прелазили преко ромејске територије.³³ Ова заклетва крсташа подсећа на потоњу заклетву крсташких вођа из 1097, која је крсташе обавезала да се у току свог похода ставе под цареву команду и да му предају све некадашње византијске земље које буду освојили. Овакве заклетве, наравно, нису обавезивале крсташе да буду византијски најамници, него да у току свог похода пруже царству неку врсту савезничке војне помоћи, али су повећавале вероватноћу да део крсташа ступи и у непосредну најамничку службу царства. Још средином XI века, ходочасници су ишли у Палестину, преко Византије, у наоружаним групама од по хиљаду људи; из лако разумљивих разлога, византијски цареви су се трудили да те групе искористе као савезнике, а да неке од њих и унајме. Сама надања византијских царева да ће имати војне користи од крсташких похода свакако су постојала већ 1074, када је папа обећао да ће лично повести крсташку војску против Роберта Вискарда, а затим с њом доћи да помогне Византији против Селџука.³⁴

Чини ми се да се чест прилив крсташа у византијску војску може делом објаснити и тиме што је статус крсташа стварао повољне услове за најамничку службу. Поседе крсташа, док су њихови уживаоци на крсташком походу, црква је привремено сматрала својим власништвом и тражила је да се као такви привремено ослободе вазалских обавеза; наравно, у крсташки рат се није смело поћи без дозволе сениора. Саме крсташе и њихове породице црква је стављала под своју заштиту, и у неколико наврата бацила је анатему на све оне који буду дирнули у породице или поседе крсташа. Крсташ је свој завет могао сматрати испуњеним онда кад би се помолио у цркви Светог Гроба у Јерусалиму; они који не испуне овај завет могли су очекивати екскомуникацију, али она није претила онима који због болести или недостатка новца не успеју да испуне завет.³⁵ Другим речима, неко је могао формално постати крсташ у намери да својим крсташким статусом заштити и ослободи обавеза своје поседе, а да потом ступи у византијску најамничку службу са образло-

---

³³ Исто, 229.

³⁴ Исто, 223.

³⁵ Исто, 247-252.

жењем да му је на путу за Палестину понестало новца и да у ромејској служби жели да заради новац за личну егзистенцију и наставак пута у Јерусалим. Овакав поступак могао је бити случај код оркнијских крсташа код којих је очигледно да нису запали у невоље него су у царску службу ушли због жеље за зарадом. А они крсташа, који су крсташки завет положили у искреној намери да посете Свету земљу, па су на том путу остали без средстава за живот, могли су у ромејско најамништво ући са реалним оправдањем да ће им оно послужити да стекну средства за живот и наставак пута у Јерусалим.

4. Пребези и предаја

Нормани су, пре комнинског доба, у византијску службу ступали вероватно самоиницијативно, у групама. Међутим, у доба комнинске династије, они су у царску војску ступали углавном као пребези, и то у тренуцима када је било јасно да нормански ратови против Византије доживљавају крах.

Тако, када је Вискардова инвазија Византије показала сигурне знаке своје пропасти, Алексије је Боемундовим ратницима у Касторији понудио да за плату служе у царској војсци.³⁶ Када је цар опсео Касторију, многи од њих су и прешли у његову службу.³⁷

Слично томе, када се Манојлу (1149) предао нормански гарнизон Крфа, у цареву службу ступио је заповедник гарнизона, заједно са многим дотадашњим припадницима тог гарнизона.³⁸

Дешавало се да Нормани у ромејску службу пребегну и у мањим групама. Тако, када су Боемундову инвазију Византије почели да угрожавају глад и куга, племић Гијом Кларе пребегао је цару са 50 коњаника.³⁹ У истим околностима, на византијску страну прешао је његов брат Гвидо, вероватно са својом пратњом.⁴⁰ Извесни Пунтесис, један од заповедника Вискардове војске, пребегао је Алексију још после битке за Драч, али се за њега не види да ли је ступио у непосредну најамничку службу Византије.⁴¹

---

³⁶ *Alexias*, 161.

³⁷ Исто, 169.

³⁸ *Chon.*, 88.

³⁹ *Alexias*, 406.

⁴⁰ W. McQueen, *Relations between the Normans and Byzantium 1071-1112*, Byzantion 56 (1986), 464.

⁴¹ *Alexias*, 153.

5. Врбовање преко трговаца

Један од уобичајених начина за врбовање најамника у читавом Средњем веку било је регрутовање преко страних трговаца. У матичним градовима ових трговаца често су се окупљали најамници из околних области, што је стране трговце препоручивало као извршне агенте за регрутацију најамника, тим пре што су ови трговци због честих боравака у Цариграду неретко били цареви људи од поверења. Уз то, трговци су били повољни као посредници јер су могли не само наговорити стране најамнике да ступе у ромејску службу, него их и довести у Цариград заједно са својом робом, јер су на релацији између Византије и својих земаља ионако проводили већи део своје каријере. За ове своје услуге, трговци су од царева вероватно добијали провизију. У комнинском добу нема потврде за праксу регрутовања најамника преко страних трговаца, па њу можемо само претпоставити.

Регрутовање и довођење нордијских трупа у комнинску Византију вероватно су најчешће вршили руски трговци, с обзиром да је добар део ових најамника стизао преко руских река. Овакву улогу могли су имати и сами нордијски трговци, мада се њихов број у комнинско доба драстично смањио. Посредници ове врсте могли су бити и немачки трговци, јер је део нордијских најамника долазио и преко Немачке и Угарске, као што ћемо видети.

Врбовање и транспорт осталих западних најамника вероватно су вршили италијански трговци, пре свега млетачки. Венеција је неколико пута годишње слала читаве трговачке флоте, а била је од 1082. привилегована да не плаћа царине и лучке таксе у свим лукама царства, што је скупа сигурно појефтињивало цену транспорта на њеним бродовима. Центар млетачких трговачких операција био је Коринт,⁴² а имала је и јака упоришта у Адрианопољу, Драчу, Теби и Спарти,⁴³ па је могла бити од користи и онима који желе да се из унутрашњости Византије врате на Запад. Наравно, извесну улогу у врбовању и транспорту најамника могли су имати и страни трговци из осталих италијанских градова присутних у Цариграду (Амалфи, Бари, Ђенова, Пиза).

---

⁴² M. Angold, *Empire*, 146-147.

⁴³ Исто, 198.

6. Врбовање преко страних градова

Видели смо да су у саставу војски Јована II и Манојла I били ломбардијски најамници;⁴⁴ пошто су ови најамници били вероватно из феудалних залеђа великих ломбардијских градова, чини ми се могућим да су у византијску службу дошли посредством тих градова. Било да су признали власт великих ломбардијских градова или не, ови витезови из залеђа имали су интереса да им неки од ових градова уговори службу код ромејског цара, будући да је Манојло био у отвореном савезу са Ломбардијском лигом. Са друге стране, ломбардијски градови су, у мирнодопским периодима, могли имати интерес да Византији уступе услуге оних витезова из залеђа који су признавали њихову власт и који су им договали услуге. У том смислу, треба подсетити да је само граду Милану договало војну службу око 2.000 феудалних коњаника из његове околине.⁴⁵

7. Самоиницијативни улазак у византијску службу

Коначно, треба подсетити на праксу да најамници сами, на своју иницијативу, долазе и ступају у византијску службу. Од Нордијаца у комнинској служби само се за Оркнијце каже да су ступили у византијску службу на своју иницијативу, док се за остале Скандинавце види да их је Византија позвала у своју службу, или се не види ни једно ни друго. Ипак, број Нордијаца који су самоиницијативно дошли у ромејску службу сигурно није био занемарљив, тим пре што је и принц Харалд својевремено ушао у византијску војску сопственом иницијативом.⁴⁶

За Англосаксонце се изричито тврди да су самоиницијативно дошли у Византију и понудили цару своје најамничке услуге.⁴⁷ Вискардов брат Хумберт сам је дошао у Византију, у потрази за срећом,⁴⁸ као што су

---

⁴⁴ Cinn., 10, 199.

⁴⁵ J. Verbruggen, *Warfare*, 144-146.

⁴⁶ S. Blöndal, *Varangians*, 58.

⁴⁷ K. Ciggaar, *Chronicon universale anonymi Laudunensis*, L'émigration anglaise a Byzance après 1066: Un nouveau texte en latin sur les Varangues à Constantinople, *Revue des études Byzantines* 32 (1974), 322.

⁴⁸ M. de la Force, *Les conseillers latins du Basileus Alexis Comene*, *Byzantion* 11 (1936), 164.

млади Робер I од Фландрије и син грофа од Блоа самоиницијативно желели да уђу у цареву службу.⁴⁹

Групни долазак западних најамника и његова рецепција у комнинској Византији

Из извора се јасно види да су западни најамници у комнинску Византију стизали најчешће у групама, а не индивидуално. То се јасно види у случају Норвежана који су, приликом посете краља Сигурда Цариграду (1122), ступили у цареву службу.⁵⁰ Исто тако, Оркнијци и Норвежани који су кренули (између 1151 и 1153) на ходочашће у Палестину, такође су у већој групи од 6 бродова ступили у византијску службу.⁵¹ Када је Редар 1195. регрутовао Норвежане за византијску службу, он је од њих формирао дружину коју је намеравао да одведе у Цариград.⁵² У своје време, и принц Харалд је са собом у ромејску најамничку службу довео и дружину од 500 људи.⁵³ Чувени фламански коњаници дошли су 1089. у Византију у групи од 500 коњаника.⁵⁴ Латински најамници, које је Јован Контостефан 1160. довео из крсташких држава, дошли су у Византију у виду одреда који је од њих саставио јерусалимски краљ.⁵⁵ Плаћеници, које је 1155. Михаило Палеолог регрутовао у Венецији, чинили су цео одред.⁵⁶ Слично томе, један одред чинили су најамници које је Манојло I 1160. регрутовао на Родосу.⁵⁷

Међутим, иако су у комнинску Византију долазили и служили у својим засебним одредима, западни најамници нису били службено нотирани и плаћани као групе (као што ће бити случај у познијој византијској историји), него као *појединци*. Наиме, из извора се јасно види да су у комнинско доба, као у ранија времена, најамници и остали војници увршћивани у ромејску војску као појединци, и да су као појединци

---

⁴⁹ F. L. Ganshof, *Robert le Frison et Alexis Comnene*, Byzantion 31 (1961), 64. (даље: F. Ganshof, *Robert*); M. Angold, *Empire*, 205.

⁵⁰ *Heimskringla*, 539.

⁵¹ Исто, 582.

⁵² *Sver.*, 301-303.

⁵³ Blöndal, *Varangians*, 58.

⁵⁴ *Alexias*, 220.

⁵⁵ *Cinn.*, 199.

⁵⁶ *Chon.*, 91.

⁵⁷ *Cinn.*, 199.

Методи врбовања западноевропских најамника у Византији (1081-1185)

уписивани у војни списак (στρατιωτικός κατάλογος) који доноси имена свих оних који имају било какву војну обавезу (спискови ове врсте чувани су у Цариграду).⁵⁸ Тако, Ана Комнина приказује норманске војнике из Касторије како се један по један уписују у византијску војску.⁵⁹ Касније, Ана приказује и цезара Никифора Мелисина који 1091. регрутује најамнике тако што у војне спискове уписује ромејске Влахе;⁶⁰ из овог њеног навода види се да су у војним списковима прецизирана врста службе и дужности сваког војника. Хонијат истиче уписивање појединаца у војне спискове као суштинску форму примања у ромејску војску.⁶¹ Кинам каже да су, после битке код Старе Загоре 1122, преживели Скити уписани у војне регистре (στρατιωτικοί...καταλόγοις),⁶² а то уписивање помиње и Хонијат.⁶³ Хонијат помиње и Манојлово уписивање најамника (1176) латинског и куманског рода.⁶⁴

Није зачуђујуће што у комнинско доба налазимо само уписивање појединаца у ромејску војску, јер се војничке компаније, које послодавац не сме да дели ни после њиховог уласка у службу, јављају у Византији тек почетком XIV века, а на Западу у другој половини XIII века. У ромејској држави, најамници и пронијари се од почетка XIV века организују у војничке синтрофиле, које пред послодавцем представља искључиво њихов вођа (који у име војника прима плату или приход од послодавца, и дели је међу њима). Слична пракса види се и на Западу. Најамници се у Италији у XII веку унајмљују само као појединци. Тек од касног XIII века појављују се у Италији праве најамничке компаније тј. војске унапред организоване према потребама унајмљивања, мада је и тад постојала пракса да их послодавац дели у мање компаније од 25 до 200 људи (при чему вођа компаније уговара плату војника, прима је и дели међу члановима компаније).⁶⁵ Уз све то, треба подсетити да су пре XII века престала да постоје и викиншка професионална најамничка братства ратника, позната по томе да у најамничку службу страних владара ступају и бивају плаћани искључиво као група.

---

⁵⁸ О војним списковима: М. Bartusis, *Army*, 238.

⁵⁹ *Alexias*, 161, 169.

⁶⁰ Исто, 242.

⁶¹ *Chon.*, 208-209.

⁶² *Cinn.*, 8.

⁶³ *Chon.*, 16.

⁶⁴ Исто, 180.

⁶⁵ М. Bartusis, *Army*, 199-200.

Путање доласка у византијску службу

Као нужно, поставља се питање географских путања којима су нордијски најамници долазили у комнинску Византију.

Познато је да су Скандинавци почетком XII века и даље користили стари пут “од Варега до Грка” чији је највећи део ишао долином Дњепра и западном обалом Црног мора.⁶⁶ Овим путем, чини ми се, намеравао је да се у Византију (1195) врати Редар, будући да је из нордијских краљевина желео да поведе у Византију укупно 3.000 најамника,⁶⁷ а толики број људи тешко да је могао превести морским путем. Својевремено, и принц Харалд је најпре отишао у Кијев, где је као најамник служио кнезу Јарославу, па је тек потом отишао у византијску службу.⁶⁸ Истим путем, преко Русије, Харалд се из Византије вратио у Скандинавију.⁶⁹ Преко Русије је такође Исланђанин “Угљобради” почетком XI века отишао у византијску службу.⁷⁰ Овај стари руски пут нордијски најамници су у комнинско доба нешто мање користили него раније, јер су јужноруску степену запосели Печенези, а потом Кумани.⁷¹

Други пут којим су нордијски најамници стизали у Византију водио је преко Немачке и Угарске. Краљ Сигурд је тим путем отишао из Византије у Данску, а одатле у Норвешку.⁷² Овим путем су, чини се, дошли у Византију и дански краљевић Свен⁷³ и дански краљ Ерик I.⁷⁴

Трећи нордијски пут у Византију водио је уз атлантске обале Француске и Шпаније, кроз Гибралтар, па потом уз северне обале Медитерана. Овим путем ишао је краљ Сигурд,⁷⁵ као и крсташка експедиција под јарлом Рагнвалдом и Ендридијем.⁷⁶ То је био и пут којим су англосаксонски најамници стигли у Византију.

---

⁶⁶ K. Ciggaar, *Flem.*, 72.

⁶⁷ *Sver.*, 301-303.

⁶⁸ Blöndal, *Varangians*, 54.

⁶⁹ Исто, 77.

⁷⁰ Исто, 197.

⁷¹ S. Blöndal, *Nabites the Varangian. With some notes on the Varangians under Nicephorus III Botaniates and the Comneni*, *Classica et Mediaevalia* 2 (1939), 163.

⁷² *Heimskringla*, 539.

⁷³ *Aquen.*, 376.

⁷⁴ *Saxo*, 407.

⁷⁵ *Heimskringla*, 539.

⁷⁶ Исто, 582.

Француски најамници су у Византију стизали преко норманске јужне Италије или крсташких држава. Немачки најамници долазили су вероватно преко Угарске, као и немачки крсташи. Богатији најамници из Француске и Немачке могли су на млетачким лађама доћи морским путем од Венеције до Цариграда. А нормански најамници су, по свој прилици, користили пут којим су норманске освајачке војске нападале Византију: морски пут од Бриндизија до Драча, а потом копнени пут од Драча до Цариграда.

Симболичка форма ступања у најамништво

Поставља се питање коју је симболичку форму узимало ступање западних најамника у византијску војску. Засигурно, заклетва верности василевсу била је неизоставни део уласка западњака у ромејску војску, јер су овакву заклетву у Византији били обавезни да положи и сви чиновници док ступају на дужност, као и сви грађани приликом плаћања пореза или склапања уговора.⁷⁷ Као вођа западних најамника, Русел де Бајел заклео се василевсу на верност.⁷⁸

Када је реч о западним формама уласка у најамнички однос, треба рећи да најамници при уласку у најамну службу само понекад полажу хоминијум.⁷⁹ Присутност хоминијума код западних најамника у византијској служби види се по томе што Ана Комнина помиње његово коришћење код припадника франачке тагме која је служила њеном оцу у време када је био велики доместик.⁸⁰ Вође Првог крсташког рата положили су хоминијум и заклетву верности Алексију I,⁸¹ као што су вође Другог крсташког похода положили хоминијум Манојлу I, додуше као знак уласка у вазални однос према цару у општем смислу.⁸² Много чешћа правна форма уласка у најамничку службу, био је на Западу уговор о узајамној помоћи, који је дефинисао обавезе најамника и послодавца, али је немогуће рећи да ли је он примењиван и код западних најамника у Византији.

---

⁷⁷ *Византинци*, Београд 2006, 306. (М. МекКормик)

⁷⁸ П. Магдалино, *Средњовековни Цариград. Студија о развоју урбаних структура*, Београд 2001, 83.

⁷⁹ J. Verbruggen, *Warfare*, 129-134.

⁸⁰ *Alexias*, 24.

⁸¹ F. Ganshof, *Robert*, 68.

⁸² M. Angold, *Empire*, 166.

Провера при ступању у службу

Неизоставни део процедуре уласка најамника и свих осталих ратника у византијску војску било је проверавање физичких способности и оружаних вештина кандидата. И у комнинско доба, кандидати за улазак у ромејску војску проверавани су колико су вешти у стрелаштву и коришћењу копља, и тек након тога су уписивани у војне листе.⁸³ Својевремено (око 1064), Ромеји нису хтели да као најамника приме Исланђанина Тормода јер је био сувише низак; он је у царску војску примљен тек кад су га случајно видели како једним ударцем одсеца главу бику.⁸⁴

За улазак у византијску војску често је било потребно да кандидат плати улазну таксу, која је државу у принципу обезбеђивала од штете коју би јој будући војник евентуално нанео. Ова такса помиње се и у комнинско доба.⁸⁵ У X веку она се плаћала за улазак и у неку од јединица царских телохранитеља, с тим што је кандидат могао платити износ већи од минималне улазне таксе, на име чега би му држава давала и пропорционалну увећану месечну плату.⁸⁶ Није немогуће да су ову таксу морали у комнинско доба да плате и варези који су желели да уђу у одред царских телохранитеља.⁸⁷

---

⁸³ *Chon.*, 208.

⁸⁴ Blöndal, *Varangians*, 215.

⁸⁵ *Chon.*, 209.

⁸⁶ Blöndal, *Varangians*, 26.

⁸⁷ Исто, 28.

Marko Drašković

**RECRUITMENT METHODS IN CASE OF WESTEUROPEAN
MERCENARIES IN BYZANTIUM (1081-1185)**

Summary

Based on data of contemporary byzantine and western sources, this work deals with reconstruction of basic recruitment principles of western mercenaries into Byzantine army during Comnenian epoch: direct recruitment via emissary, recruitment via local rulers, recruitment of passing-by crusades, recruitment of deserting enemy soldiers, recruitment of soldiers who came on their own initiative, and (hypothetically) recruitment of mercenaries via foreign traders and foreign cities. Direct recruitment of western mercenaries via emissary is attested several times during byzantine expeditions in Italy (1155-1157), during disturbances in Constantinople (1181, 1187), and in case of byzantine recruitment mission in Scandinavian Kingdoms (1195). Recruitment via local rulers is attested in case of recruitment via Baldwin III of Jerusalem Kingdom (1160), Konrad III of German Kingdom (1144/45), Robert I of Flanders (1089), with possibility that recruitments were made also via Henry II of England (during 1170s). Recruitment of passing-by crusades can be seen in case of crusaders from army of King Sigurd I of Norway (1122), Earl Ragnwald of Orkney (1151-53), armies of the First crusade (especially after fall of Nicea) and of the Second crusade (esp. on route Nicea-Antioch). Recruitment of deserting enemy soldiers is esp. attested in many events concerning crash of Norman expeditions in Byzantium. Hypothetical recruitment via foreign traders and foreign cities can be assumed on ground of constant and vital economic and military bonds that Empire had during this epoch with italian maritime republics, Lombard cities and russian principalities. The work tries to show that western mercenaries predominantly were arriving in Byzantium as groups, but that were hired by Empire as individuals (examples from reigns of Alexius I and Manuel I). It also tries to imply routes by which latin mercenaries used on their way to Byzantium of the period - old russian way, route by german and hungarian lands (used by Sigurd I), route by westmediterranean coast (used by Ragnwald and Anglosaxons), route via Italy (used by many crusaders), route via the

Марко Драшковић

Adriatic, etc. The work also includes some related questions like distribution of mercenaries in byzantine army, routes used by western mercenaries, inspection of mercenaries, etc.

Keywords: medieval mercenaries, komninska army, recruiting mercenaries, XII century

Чланак примљен: 19. 04. 2012.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 31. 08. 2012.

Александар УЗЕЛАЦ
Историјски институт
Београд

БАЛДУИН ОД ЕНОА И „НОМАДСКА ДИПЛОМАТИЈА“ ЛАТИНСКОГ ЦАРСТВА*

Апстракт: Текст је посвећен дипломатској мисији великаша Латинског царства Балдуина од Еноа и његовом путовању у Монголију. Овај подухват је познат само захваљујући двома узгредним референцама из извештаја Виљема де Рубрука написаног 1255. године. Међутим, Рубрукове вести, уз анализу општих прилика, пружају важну допуну познавању политичких стремљења Латинског царства током последњих година његовог постојања и осветљавају значај монголског војног и политичког чиниоца у југоисточној Европи средином XIII века.

Кључне речи: Балдуин од Еноа, Виљем де Рубрук, цар Балдуин II, Сартак, Латинско царство, Монголи, Кумани, Бугарска, дипломатија.

Латинско царство је у последњим деценијама свог постојања представљало империју само по имену. Без војске и ресурса, оно је било објекат политичких тежњи суседних држава Бугарске и Никеје, и „животарило је једино захваљујући неслози својих противника”.¹ Његов владар Балдуин II (1227-1261) и елита у Константинопољу ипак нису седели скрштених руку. Настојећи да обезбеде неопходне савезнике у

---

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Етногенеза Срба у средњем веку: Упоредна анализа историјско-културног наслеђа, генетичког материјала и предмета материјалне културе са аспекта аналитичке хемије* (Ев. бр. ИИИ47025).

¹ J. Longnon, *L'Empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*, Paris 1949, 186. (=Longnon, *Empire latin*); Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959, 411. (=Острогорски, *Историја*)

борби за опстанак, они су развили разгранату дипломатску активност која се пренела далеко на исток, све до средишта Монголског царства. Носилац ових преговора био је франачки племић по имену Балдуин од Еноа.²

Обавештења о његовој мисији посредног су карактера. Она потичу из извештаја фрањевца Вилгема де Рубрука, пореклом Фламандца, који је у својству незваничног изасланика француског краља Луја IX (1226-1270) предузео 1253. године путовање у Монголију.³ Прву вест о Балдуиновом подухвату, Рубрук преноси описујући разговор са сином монголског владара Батуа, Сартаком. Том приликом, принц га је запитаво ко је највећи господар међу Францима. Рубрук је одговорио: „Цар, када би владао својом земљом у миру”. „Не”, исправио га је тада Сартак, „већ краљ”, пошто је, како Фламандца примећује пишући свом суверену, „за вас чуо од Балдуина од Еноа”.⁴ Затим је у монголској степи, пратећи двор великог кана Менгкеа (1251-1259) на путу за Каракорум, путник приметио како целим путем има утисак да иде узбрдо, а никада низбрдо, што му је већ раније поменуо Балдуин од Еноа из Константинопоља који је био тамо.⁵

---

² О Балдуину од Еноа написани су посебни радови: С. Verlinden, *Boudewijn van Henegouwen: een onbekende reiziger door Azië*, Tijdschrift voor Geschiedenis 65 (1952) 122-129; J. Richard, *À propos de la mission de Baudouin de Hainaut: l'empire latin de Constantinople et les mongols*, Journal des Savants 1 (1992) 115-121. (=Richard, *Baudouin de Hainaut*)

³ О карактеру Рубруковог изасланства и његовог (не)званичног статуса: J. Richard, *Sur les pas de Plancarpin et de Rubrouck: La lettre de saint Louis à Sartaq*, Journal des savants 1 (1977) 49-61; *The Mission of Friar William of Rubruck: His journey to the court of the Great khan Möngke 1253-1255*, edd. P. Jackson – D. Morgan, London 1990, 43-44. (=Jackson – Morgan, *William of Rubruck*). Рубруково дело је на српском језику детаљније представљено у: Р. Радић - Д. Кораћ, *Београдски Парижанин на двору монголског кана*, Словенско средњовековно наслеђе, прир. И. Шпадијер, Београд 2002, 493-503. Критичко издање списка: *Itinerarium Willelmi de Rubruc*, Sinica Franciscana, vol. I: *Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV*, ed. A. van den Wyngaert, Quaracchi – Firenze 1929, 147-332. (=Sinica Franciscana)

⁴ Quesivit etiam quis esset maior dominus inter Francos. Dixi : “Imperator si haberet terram suam in pace”. “Non”, inquit, “sed Rex”. Audiverat enim de vobis a domino Baldevino de Hemmonia, *Sinica Franciscana*, 201.

⁵ Ex quo venimus in curia Mangu, ipse non bigavit nisi bis versus meridiem, et ex tunc incepit redire versus aquilonem quod erat versus Caracarum. Unum notavi per totam viam, super quo dixerat michi dominus Baldewinus de Hannonia Constantinopoli qui fuit illuc, quia hoc solum viderat mirabile quod semper ascendit eundo et nunquam descendit, *Sinica Franciscana*, 268.

*

Судећи по свом имену, Балдуин од Еноа био је родбински везан за славну породицу из које је изникла династија грофова Фландрије и Еноа, као и владара Латинског царства. Ипак, с обзиром да је оставио свега неколико трагова у изворима, о његовом непосредном пореклу, као и времену рођења, не могу се извести никакви поуздани закључци. Први пут је споменут 1219. године, као сведок у једном документу тадашњег регента Латинског царства Конона из Бетина.⁶ Вероватно је припадао млађој генерацији франачких барона, оној која се у Цариграду населила током друге деценије XIII века.⁷

На историјској позорници поново га срећемо тек две деценије касније, у време када су номади постали утицајан чинилац у спољној политици Царства. Бежећи из црноморских степа од монголске најезде, велики број Кумана је тада прегазио Бугарску и упао у Тракију,⁸ али су за Латинско царство дошљаци били весници наде. Наиме, предвођени својим “краљевима” Саронијем (Soronius, Saronius) и Јоном, Кумани су 1239. године ступили у франачку службу.⁹ Цистерцитски хроничар Алберик из Троа-Фонтена сликовито сведочи о одјеку овог чина описујући једно савремено пророчанство које је гласило: “Краљ ће неправедне непријатеље погубити, али не кроз пријатеље”. Веровало се да је долазак Кумана најављивао ово предсказање и да ће небески Цар

---

⁶ G. Tafel – G. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante*, II, Wien 1856, 215, no. 256, где је наведен као *Balduinus de Aino*.

⁷ Cf. F. van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium: The Empire of Constantinople (1204-1228)*, Leiden 2011, 258-260.

⁸ *Georgii Axcropolitae Opera*, I, ed. A. Heisenberg, Stuttgart 1903, 53-54. (= *Acropolites*); В.Г. Тизенгаузен, *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. I: Извлечения из арабских источников*, Санкт-Петербург 1884, 542; D. Korobeinikov, *A broken mirror: the Kıpçak world in the thirteenth century*, *The Other Europe in the Middle Ages*, edd. F. Curta – R. Covalev, Leiden – Boston 2008, 387; П. Павлов, *Средновековна България и куманите: Военнополитически отношения (1186-1241)*, Трудове на Великотърновския университет ‘Св. Св. Кирил и Методий’ - Исторически факултет 27 (1989) 44-45. (=Павлов, *България и куманите*); V. Spinei, *The Great Migrations in the East and South East Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*, Cluj-Napoca 2003, 301-303.

⁹ *Alberici monachi Triumfontium Chronicon*, ed. P. Scheffer-Boichorst, MGH SS, XXIII, Hannover 1874, 947. (= *Alberic*)

уништити непријатеље константинопољског царства – бугарског и никејског владара, не кроз пријатеље, већ Кумане који су неверници и нису пријатељи Христови, приметио је тада Алберик.¹⁰

Други западни извор, Јован де Жоанвил (*Jehan de Joinville*), биограф Луја IX, детаљно је описао церемонију склапања савеза Кумана и Франака. Цар Балдуин II и племићи у његовој пратњи допустили су да им пусте крв у велики сребрни пехар. Један од вођа Кумана и његови људи учинили су исто, помешавши своју крв са њима. У пехар је потом сипана вода и вино и сви присутни су пили из њега, постајући тако браћа по крви. На крају, између њих је пуштен да протрчи један пас, кога су сви заједно изударали и искасапили мачевима, у исто време се заклињући да ће и ко год прекрши договор завршити на исти начин.¹¹ Савезништво, склопљено према традиционалном номадском обреду, било је учвршћено брачним везама у хришћанском духу. О томе је остало трага у делу једног од настављача Виљема Тирског,¹² али је главни извор и овог пута добро обавештени Алберик. Према цистерцитском хроничару, први угледник Царства балиф Наржо де Туси оженио се ћерком “краља” Јоне, док су две Саронијеве ћерке, које су примиле хришћанску веру, узели за своје супруге конетабл Гијом де Мери и Балдуин од Еноа.¹³

---

¹⁰ “Rex inimicos perdet iniquos non per amicos”... Creditur autem quod in adventu Comanorum illud vaticinium sit completum: Nam rex celestis perdet et destruet iniquos inimicos imperii Constantinopolis, videlicet Vastaghium et Alsanum, non per amicos, id est Comanos, qui sunt infidels, nec sunt amici Christi, *Alberic*, 949.

¹¹ Jean, sire de Joinville, *Histoire de Saint Louis, credo et lettre a Louis X*, ed. N. De Wailly, Paris 1874, 270-273. (=Joinville). Жоанвил тврди да је ову церемонију описао према речима очевица, балифа Латинског царства Наржоа де Тусија. Међутим, он је умро 1241. и писац га је, по свему судећи, помешао са његовим сином Филипом, кога је сусрео неколико година касније, *Joinville* 272, n. 1. О овом обреду: P. Golden, *Wolwes, Dogs and Qipchaq Religion*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 50 (1997) 95-96.

¹² *Guilelmi Tyrensis Continuata belli sacri historia*, Patrologia Latina 201, ed. J.P. Migne, Paris 1853, col. 1010. Виљемов настављач говори о браку склопљеном између ћерке једног Кумана и коморника Латинског царства Анселма де Кајоа, што није веродостојно. Наиме, Анселм је у то време био у браку са Евдокијом, ћерком никејског владара Теодора I Ласкариса.

¹³ Saronius insuper traditor quidam duas habebat filias baptizatas in Constantinopoli, quarum unam duxit Guillelmus conestabuli... alteram Balduinus de Haynaco. Filiam vero regis Ione, qui videbatur esse maior in regibus Cumanorum, duxerat domnus Nargoldus balivus, *Alberic*, 950. После смрти Наржоа де Тусија, његова куманска супруга примила је монашки завет. Њен отац, кумански главар Јона, није примио

Војни потенцијал дошљака био је одмах стављен на пробу и уз куманску подршку Франци су успели да од Никеје током 1240. године освоје тракијску тврђаву Цурулон.¹⁴ Но, то је било и једино војно ангажовање Кумана у служби Константинопоља. Алберик помиње Саронија као издајника, указујући тиме на бекство куманског предводника и његових људи Никејцима.¹⁵ Већ 1242. године, Кумани, придобијени поклонима и разним добротворствима, били су присутни у војсци цара Јована III Ватаца (1222-1254).¹⁶

Претходно пружање уточишта пребезима из степе навукло је на Балдуина II и његове поседе „номадску вендету”, па се и Латинско царство нашло међу државама похараним од Монгола приликом њихове инвазије на Европу.¹⁷ Један монголски одред, предвођен Каданом, сином великог кана Огедеја (1229-1241), прогонио је угарског краља Белу IV све до далматинске обале и на свом повратку опустошио је Србију и

крштење и након што је 1241. године преминуо, био је сахрањен по паганском обичају, под високом хумком испред градских зидина. Погребну церемонију пратило је добровољно жртвовање људи, као и коња, *Alberic*, 950; *Joinville*, 272-275.

¹⁴ *Acropolites*, I, 58; В. Гюзелев, *Средновековна Българија в светлината на нови извори*, София 1981, 91; (=Гюзелев, *Средновековна Българија*); А. Данчева-Василева, *Българија и Латинската империја (1204-1261)*, София 1985, 150 (=Данчева-Василева, *Българија и Латинската империја*)

¹⁵ *Alberic*, 950; Павлов, *Българија и куманите*, 45. Према једној хипотези, Сиргијан, византијски угледник куманског порекла који је оставио значајног трага и у српској историји, био је Саронијев потомак: I. Vasary, *Cumans and Tatars - Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans 1185-1365*, Cambridge 2005, 67-68. (=Vasary, *Cumans and Tatars*)

¹⁶ *Acropolites*, I, 65-66.

¹⁷ P. Jackson, *The Mongols and the West (1221-1410)*, Harlow 2005, 65. Потера за Куманима и „номадска вендета” били су не само један од мотива монголског продора у југоисточну Европу, већ и претходног напада на Угарску 1241. године, где је једној групи Кумана такође пружено уточиште. О томе сведочи више независних извора: С.А. Аннинский, *Известия венгерских миссионеров XIII-XIV вв. о Татарах и восточной Европе*, Исторический архив, III, Москва –Ленинград 1940, 107; Ala-ad-Din ata Malik Juvaini, *Genghis Khan – The History of the World Conqueror*, ed. & trans. J.A. Boyle, Manchester 1998,² 199; Hayton, *La Flor des Estoires dela terre d'Orient/Flos Historiarum Terre Orientis*, ed. Ch. Kohler, Recueil des Historiens des Croisades: Historiens Armeniens, II, Paris 1906, 161, 295; C. Halperin, *The Kipchak connection: The Ilkhans, the Mamluks and Ayn Jalut*, Bulletin of the School of Oriental and African Studies 63 (2000) 229-245.

Бугарску.¹⁸ Према вестима више аустријских хроника које све потичу са истог предлошка, нападачи су затим “упали у Грчку” и сукобили се са „краљем Константинопоља Балдуином“ у два наврата. Франачки витезови су однели победу у првом, али су доживели пораз у другом окршају.¹⁹ Војна елита маленог Латинског царства тако је успела да барем у једној већој бици нанесе Монголима пораз. Овај својеврсни успех Балдуина II и његових људи западни савременици једва да су приметили, али су на истоку гласине о овој победи стигле до прослављеног сиријског хроничара Григорија Абулфараца (Бар Евројо). Он је писао како су Монголи намеравали да из земље Бугара нападну Константинопољ, али су их *франачки краљеви* потукли и натерали у бекство.²⁰

¹⁸ Thomas Cantimpratanus, *De S. Lutgarde Virgine sanctimoniali ordinis cisterciensis Aquiriae in Brabantia*, Acta Sanctorum Iunii, III, Antwerpiae 1701, 257; *Ex Philippi Mousket Historia Regum Francorum*, ed. A. Tobler, MGH SS XXVI, Hannoverae 1882, 819, vv. 30959-30962; Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana*, ed. F. Rački, Zagrabiae 1894, 177; *Rogierii Carmen Miserabile*, ed. L. Juhász, Scriptores Rerum Hungaricarum, II, Budapest 1938, 584; Рашид ад-Дин, *Сборник летописей*, II, edd. Ю.П. Верховский – Б.И. Панкратов, Москва – Ленинград 1960, 45 (=Рашид ад-Дин, II); И. Дуйчев, *Из старата българска книжнина*, II, София 1943, 277; П. Павлов - Г. Атанасов, *Преминаването на татарската армия през България (1241-1242 г.)*, Военноисторически сборник 1 (1994) 5-20.

¹⁹ Tartari et Chumani nemine resistente et occurrente, recesserunt ab Vngaria... Qui intrantes Greciam totam terram illam depopulabant, exceptis castellis et civitatibus valde munitis. Rex vero Constantinopolitanus nomine Baldwinus, congressus est cum eis, a quo primo victi in secunda congressione victus est ab eis, *Anonymi Leobienensis Chronicon*, ed. H. Pez, Scriptores Rerum Austriacarum Veteres ac Genuini, Lipsiae 1723, 816; *Chronicon Claustroneuburgense*, ed. A. Rauch, Scriptores Rerum Austriacarum, I, Vindobonae 1793, 85; *Continuatio Sancrucensis* II, ed. W. Wattenbach, MGH SS IX, Hannover 1851, 641. Идентични извештај наводи се и у *Chronicon Austriacum*: J. von Hammer-Purgstall, *Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak*, Pest 1840, 126; Vasary, *Cumans and Tatars*, 70; cf. Richard, *Baudouin de Hainaut*, 115-116. Помен Кумана као нападача уз Татаре не би требало да наведе на погрешан закључак да су се они заиста придружили Монголима. Напросто, пишући са одређене временске дистанце, аустријски хроничари су посматрали куманске сеобе и монголску инвазију као јединствени догађај.

²⁰ *The Chronography of Gregory Abu'l-Faraj 1225-1286, the son of Aaron, the Hebrew physician commonly known as Bar Hebraeus*, I, ed. & trans. E.A.W. Budge, London 1932, 398. (=The Chronography of Gregory Abu'l-Faraj). Нешто дужи извештај о монголском нападу на земље Латинског царства присутан је у издању Григоријевог дела које је, на основу једног арапског рукописа, превео на латински и објавио енглески оријенталиста Едвард Покок (1604-1691): Batu autem, quae ad

Монголска претња по Латинско царство била је само пролазног карактера, пошто су се они већ исте године повукли северно од Дунава. Са друге стране, суседи Царства, Бугарска и Никеја, представљали су сталну и свеprisутну опасност. Након смрти бугарског владара Ивана Асена II 1241. године и можда услед вести о продору Монгола, Балдуин II склопио је двогодишње примирје са својим суседима.²¹ После свог истека, примирје није било продужено и он је био приморан да се 1244. године отисне на путовање по европским дворовима, настојећи да добије подршку за одбрану својих поседа. Међутим, ни код цара Фридриха II Хоенштауфена, ни код енглеског краља Хенрија III, па чак ни код француског монарха Луја IX, који је раније откупио низ хришћанских реликвија из Цариграда, овог пута није добио ништа више осим речи утехе.²² Једино је папска курија, традиционални заштитник Царства, исказала спремност да помогне. Мисија коју је папа Иноћентије IV (1243-1254), упутио марта 1245. године у Бугарску, вероватно је имала као један од циљева и отклањање притиска по Латинско царство.²³ Папа је предузео и друге кораке, па је у септембру писао представницима фрањеваца и доминиканаца у Пољској указујући на потребу одбране Константинопоља.²⁴ Током наредне године, папа и латински цар отпочели су преговоре са кастиљанским војничким редом Св. Јакова. Балдуин II је био спреман да његовим припадницима уступи земљу у Цариграду и околини, али није располагао са довољно финансијских средстава да плати њихово војно ангажовање и пут, па стога овај план на крају није реализован.²⁵

Sclavos spectarent peractis, ad partes Constantinopolis invadendas se accinxit: quod cum auditione acceperunt Francorum Reges, illi unanimiter congregati Mogulensibus in Bulgariae finibus occurrerunt; ubi frequentium quae commiserunt praeliorum exitus fuit, ut victi Mogulenses terga darent, atque in fugam se converterent, *Historia compendiosa dynastiarum auctore Gregorio Abul-Pharajio, Malatiensi Medico... Arabice edita & Latine versa*, ed. E. Pococke, Oxoniae 1663, 310.

²¹ Alberic, 950; Longnon, *Empire latin*, 183.

²² Longnon, *Empire latin*, 184-185.

²³ A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I, Roma, 1859, 196-197, no. 365 (=Theiner, *VMHH*, I); В. Гюзелев, *Панството и българите през средновековието*, Пловдив 2009, 197.

²⁴ *Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski*, I, Poznaniae 1877, 207-209, nos. 246, 247.

²⁵ E. Benito Ruano, *Balduino II de Constantinopla y La Orden de Santiago. Un proyecto de defensa del Imperio Latino de Oriente*, Hispania 12 (1952) 3-36; J. Longnon, *L'empereur Baudouin II et l'ordre de Saint Jacques*, Byzantion 22 (1952) 297-299.

За то време, у Бугарској је, још увек у дечачкој доби преминуо наследник Ивана Асена II, цар Калиман (1241-1246). Никејски владар Јован III Ватац искористио је новонасталу ситуацију и хитром војном акцијом преотео царству у Трнову велике делове Македоније и Тракије. Два противника су се убрзо измирила и закључила договор према коме је Бугарска признала Ватацу све територијалне добитке, а он се обавезао да неће ширити појас својих освајања.²⁶ Никејске снаге су потом удариле на Солун, а наредне године на мети се нашло Латинско царство. Ојачани новим бугарским савезницима, Грци су током лета 1247. године освојили Мидију, Деркос, Цурулон и Визју, док су Кумани, како се претпоставља из састава бугарске војске, одвукли преко двадесет хиљада заробљеника у ропство.²⁷

Балдуин II се са неуспешног европског путовања вратио пре октобра 1248. године,²⁸ затекавши своје домене сведене само на Константинопол и оближњу Селимврију. Убрзо је уследио још један тежак ударац. Почетком 1249, Иноћентије IV се одлучио на крупан политички заокрет, приступивши преговорима са Грцима. У Никеју се упутило папско изасланство на челу са фрањевцем Јованом из Парме које је на двору Јована III Ватаца примљено са свим почастима. Наредних година ови преговори су настављени, остајући на домаћ реализације у тренутку смрти папе и никејског цара.²⁹ Као што је грчки владар био спреман да за повратак Цариграда жртвује независност своје цркве, тако је и папа био вољан да се по цену уније са Грцима одрекне Латина.³⁰

У светлу војног пораза, територијалних губитака и папског приближавања Никеји, поновно окретање Латинског царства “номадској дипломатији” било је принудно и неопходно решење, на које су повољан утицај имали учвршћење монголске силе у региону и први контакти између њих и западњака. Монголи су до тада освојили црноморске степе,

---

²⁶ *Acropolites*, I, 72-79; В. Златарски, *История на българската държава презъ средните векове, Т. III: Второ българско царство. България при Асеновци* (1187-1280), София 1940, 430-435; И. Божилов – В. Гюзелев, *История на средновековна България VII-XIV век*, София 1999, 502-504.

²⁷ *Acropolites*, I, 85; D. Polemis, *A manuscript note of the year 1247*, *Byzantinische Forschungen* 1 (1966) 270-271; Гюзелев, *Средновековна България*, 93; Данчева-Василева, *България и Латинската империя*, 158-159.

²⁸ *Layettes du trésor des chartes*, III, ed. J. de Laborde, Paris 1875, 50, no. 5727.

²⁹ G. Golubovich, *Biblioteca Bio-Bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente Francese*, I, Quaracchi 1906, 219-227; K.M. Setton, *The Papacy and the Levant*, I, Philadelphia 1976, 70-72.

³⁰ Острогорски, *Историја*, 414.

наметнули своју власт руским кнежевинама и опустошили Пољску, Угарску и југоисточну Европу, а њихов предводник Бату поставио је темеље држави која ће у потоњим столећима бити позната под именом Златне хорде. У међувремену, друго крило чингисидске армије се полагано, али не и мање деструктивно, учвршћивало на Средњем и Блиском истоку. Предвођени испрва генералом Чормаганом, потом Бајчуом и коначно Елчигидејем, они су до краја четрдесетих година XIII века наметнули врховну власт Грузији, Јерменији, Трапезунтском царству, кнежевини Хетумида (Мала Јерменија), као и Селџучком султанату у Коњи.³¹ Иза овог појаса монголских клијентских држава и ван њиховог домаћаја остала је једино Никеја. Вероватно у жељи да се боље обавести о монголским намерама, Јован III Ватац упутио је своје изасланике у Каракорум, а Рубрук их је тамо срео почетком 1254. године.³² Наредне године монголско посланство приспело је у Никеју, а Ватачев син и наследник Теодор II Ласкарис (1254-1258), понео се према њима надмено и готово претеће, настојећи да гласницима Великог кана укаже на непремостиве тешкоће уколико би се осмелили да ударе на његову државу.³³

До тог тренутка већ је постало јасно да номади из дубина Азије нису били степски пљачкаши, већ творци добро организоване и уређене државе, чији су предводници поседовали развијену империјалну свест. На црквеном сабору који је папа сазвао 1245. године у Лиону одлучено је да се Монголима пошаље неколико изасланстава, сачињених од представника фрањевачког и доминиканског реда и способних да у исто време обаве верску, политичку и обавештајну делатност. Највећи успех је постигло оно на чијем се челу налазио будући барски архиепископ Јован Плано-Карпини, које је присуствовало устоличењу великог кана Гујука (1246-1248). Друга мисија, предвођена доминиканским монахом

³¹ А. Галстян, *Завоевание Армении монгольскими войсками*, Татаро-Монголы в Азии и Европе (сборник статей), Москва 1977², 166-185; В. Spuler, *Die Mongolen in Iran: Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit 1220-1350*, Leiden 1985, 39sq (=Spuler, *Mongolen in Iran*); J. Ghazarian, *The Armenian Kingdom in Cilicia during the Crusades*, Surrey 2000, 55-62; С. Cahen, *The Formation of Turkey - The Seljukid Sultanate of Rûm: Eleventh to Fourteenth Century*, Harlow – London 2001, 173sq; В. Lippard, *The Mongols and Byzantium 1243-1341*, PhD. Diss, Indiana University, Bloomington 1984, 176sq (=Lippard, *Mongols and Byzantium*)

³² *Sinica Franciscana*, 247.

³³ *Sinica Franciscana*, 255-256; М.А. Андреева, *Прием татарских послов при никейском дворе*, Сборник статей, посвященных памяти Н. П. Кондакова, Прага 1926, 187-200; Lippard, *Mongols and Byzantium*, 180-185.

Асцелином из Кремоне, ступила је у додир са монголским заповедником у источној Анадолији, Бајчуом, посетивши 1247. године његов логор.³⁴ Гордост западних изасланика и њихово уверење да се папска супрематија протеже чак и над Великим каном, изазвали су Бајчуово оправдано неповерење. Он је подсмешљиво истакао да поглавар римокатоличке цркве, уколико већ жели савез, треба да дође лично и поклони му се.³⁵ Ипак, пристао је да пошаље своје представнике у Рим, одакле су се прошириле вести о наводном монголском предлогу да се заједнички нападне и сруши Никејско царство.³⁶ Хроничар из Сент Албанса, Матеј Париски, који је забележио ову епизоду, био је лично сумњичав према њеној веродостојности. Он је касније приметио да је идеја напада на Никеју дошла од папе, што су монголски гласници презриво одбили, уз образложење да не желе да допринесу “узајамној мржњи хришћана”.³⁷ По свему судећи, био је то последњи покушај Иноћентија IV да обезбеди подршку Латинском царству, пре него што је папска курија приступила преговорима са Јованом III Ватацом.

Недуго затим, Луј IX остварио је контакт са Бајчуовим наследником Елчигидејем. Крајем 1248. године, док је краљ боравио на Кипру, обављајући завршне припреме за крсташки поход у Египат, посетили су га двојица монголских гласника, несторијанских хришћана, понудивши му савез у име свог господара, као и помоћ у освајању Јерусалима.³⁸ Краљев опуномоћеник Андрија де Лонгжимо, добар познавалац источних прилика, упутио се тада у Монголију.³⁹ Његови

---

³⁴ О Асцелиновој мисији види: G. Guzman, *Simon of Saint-Quentin and the Dominican Mission to the Mongol Baiju: A Reappraisal*, *Speculum* 46 (1971) 232-249; G.A. Bezzola, *Die Mongolen in abendländischer Sicht (1220-1270)*, Munich 1974, 123sq (=Bezzola, *Mongolen*)

³⁵ Д. Языков, *Собрание путешествий к Татарам и другим восточным народам*, Санктпетербургъ 1825, 246. (=Языков, *Собрание путешествий*); E. Voegelin, *The Mongol Orders of Submission to European Powers 1245-1255*, *Byzantion* 15 (1941) 389.

³⁶ *Matthaei Parisiensis Chronica Majora*, V, ed. H. Luard, London 1880, 37-38; Richard, *Baudouin de Hainaut*, 119.

³⁷ *Matthaei Parisiensis Historia Anglorum*, III, ed. F. Madden, London 1869, 38-39.

³⁸ Joinville, 74-75. Једног од ових гласника Рубрук је касније срео у Сартаковом логору, *Sinica Franciscana*, 201.

³⁹ Андрија де Лонгжимо је као посланик Луја IX боравио у Константинопољу 1238, када је за свог суверена обезбедио пренос више реликвија у Француску, међу којима и трнов венац Исуса Христа. Потом је, 1245. године, био одређен за једног од папских изасланика који су ишли Монголима. Какав је био исход ове мисије није познато, али је извесно да је Лонгжимо допутовао до персијског града

разговори са Гујуковом удовицом Огул-Гајмиш показали су да, упркос Елчигидејевим плановима,⁴⁰ од савеза неће бити ништа уколико Франци претходно не признају врховну монголску власт. Према Жоанвиловим речима, Луј IX се неколико година касније, сазнавши за неславан исход Лонгжимоовог пута, горко покајао што је уопште отпратио ово изасланство.⁴¹ У Константинопољу се свакако знало за детаље преговора француског краља са Монголима. Приликом још једног узалудног настојања да се обезбеди помоћ крсташа за одбрану Цариграда, Марија од Бријена, супруга Балдуина II, допловила је на Кипар управо у време када су на острву били присутни Елчигидејеви гласници,⁴² а из истог разлога латински цар је 1249. године лично посетио Луја IX у египатској Дамијети.⁴³

*

Претпоставља се да се путовање Балдуина од Еноа одиграло око 1250 – 1251,⁴⁴ или 1251 – 1252. године.⁴⁵ Судећи по искуствима других европских путника (Плано-Карпини, Лонгжимо, Рубрук), његов одлазак и повратак из Монголије по свој прилици је трајао око две године. Виљем де Рубрук је у граду на Босфору био 13. априла 1253. године, када је

Табриза, где је имао сусрет са монголским представником и угледником сиријске цркве по имену Симеон Рабан Ата. О Лонгжимоу види: P. Pelliot, *Les Mongols et la Papauté*, Revue de l'Orient Chrétien 28 (1931-1932) 12sq (=Pelliot, *Mongols et la Papauté*); P.V. Claverie, *Deux lettres inédites de la première mission en Orient d'André de Longjumeau (1246)*, Bibliothèque de l'École des chartes 158 (2000) 283-292; Jackson – Morgan, *William of Rubruck*, 32-39.

⁴⁰ Монголско вођство није било монолитно по питању својих пројеката. Елчигидеј је искрено желео савез са западњацима, али су његови самостални иступи изазвали гнев у Каракоруму. Након збацивања Огул-Гајмиш и Менгкеовог доласка на власт, он је био погубљен, а Бајчу враћен на место главног заповедника монголских снага у предњој Азији, Киракос Ганджакеци, *История Армении*, ed. Л.А. Ханларян, Москва 1976, 218. (=Киракос Ганджакеци); Pelliot, *Mongols et la Papauté*, 64-65.

⁴¹ Joinville, 268-271; cf. *Sinica Franciscana*, 207, 211, 224.

⁴² Joinville, 76-79.

⁴³ S. Runciman, *A History of the Crusades vol. III: The Kingdom of Acre*, Cambridge 1953, 263.

⁴⁴ Spuler, *Mongolen in Iran*, 427

⁴⁵ Richard, *Baudouin de Hainaut*, 115-116.

служио мису у Светој Софији,⁴⁶ а седмог маја исте године отпловио је за кримску луку Солдају (Судак).⁴⁷ Пошто су се двојица путника сусрела у Константинопољу, извесно је да се Балдуин вратио пре овог датума. Са друге стране, дипломатска мисија оваквог домета не би могла да буде организована без одобрења цара Балдуина II, те је до ње могло да дође тек након његовог повратка из западне Европе крајем 1248. године. Стога се временски распон одласка Балдуина од Еноа принцу Сартаку, и даље на исток, као и његов повратак, може са сигурношћу датовати у време између 1249. и самог почетка 1253. године.

Затегнути и нерашчишћени односи Никеје, најопаснијег противника Латинског царства и Чингисида, несумњиво су били један од мотива који је стајао иза жеље у Цариграду да се обезбеди монголско савезништво.⁴⁸ Међутим, мисија Балдуина од Еноа разликовала се од оних које су предузели његови претходници Асцелин и Лонгжимо. Изасланик из Константинопоља није кренуо монголским главешинама на Блиском истоку, што би у том случају било природно очекивати, већ се упутио ка црноморским степама и у посету Батуовом сину Сартаку. То није могао да буде случајан, већ једино промишљен и срачунат чин, на основу кога се и о Балдуиновој дипломатској мисији може рећи нешто више од фрагментарних Рубрукових вести.

Најпре треба приметити да избор носиоца овог подухвата није био случајан. Једна позната цртица из магловитог Балдуиновог животописа објашњава зашто је терет посланства пао на њега. Природно је помишљати на везу између брака са куманском принцезом и путовања које је предузео. Он је преко своје супруге могао да се упозна са приликама у црноморским степама, номадским навикама и обичајима,⁴⁹ а вероватно је научио и њен језик.⁵⁰ На тај начин, он је био у могућности да барем делимично премости највећу тешкоћу у преговорима између Европљана и Монгола – вишеструку лингвистичку баријеру. О томе су веома живописне трагове оставили Асцелинов пратилац Симон из Сен-Кантена, сведочећи да је писмо Иноћентија IV морало да буде преведено прво на грчки, потом на персијски и тек онда на монголски, да би се Бајчу

---

⁴⁶ *Sinica Franciscana*, 168.

⁴⁷ *Sinica Franciscana*, 164-165.

⁴⁸ Richard, *Baudouin de Hainaut*, 121.

⁴⁹ Cf. D. Sinor, *Mongols and Western Europe*, A History of Crusades vol. III: The Fourteenth and Fifteenth Centuries, ed. H. Hazard, Madison WI 1975, 525.

⁵⁰ Richard, *Baudouin de Hainaut*, 118.

упознао са његовим садржајем, као и Рубрук, који се у свом спису више пута жали на нестручност и злонамерност својих преводилаца.⁵¹

Обавештења о Монголима у црноморским степама пристизала су до Константинопоља углавном захваљујући венецијанским трговцима који су пословали у понтијском региону. Још 1247. године, Јован Плано-Карпини је срео у Кијеву неколицину њих који су слободно путовали преко земаља под Батуовом влашћу.⁵² Важан трговачки пункт који је повезивао Константинопољ са јужноруским степама била је кримска лука Солдаја. Виљем де Рубрук, као и браћа Матео и Николо Поло, започели су свој пут из престонице Латинског царства на исток доласком у ову луку, што је вероватно пре њих учинио и Балдуин од Еноа. Полуострво је пострадало од монголских налета још 1239. године како показује један запис из *Солдајског синаксара*.⁵³ У истом извору се десет година касније помињу активности Монгола у граду, као и попис становништва које је локални севаст спровео, вероватно по татарском налогу.⁵⁴ Зависност Солдаје према монголској сили осликава још једно место из Рубруковог извештаја, у коме се говори о одласку градских званичника Батуу, ради плаћања данка.⁵⁵

Земљама у залеђу управљао је Батуов син Сартак, чија су се боравишта налазила иза Дона, на три дана пута до Волге.⁵⁶ Он је средином XIII века био једна од најмоћнијих личности у монголском свету и његова политичка улога била је тада у успону. Болујући од тешког реуматизма, Бату је на свог сина пренео изузетна овлашћења у регулисању односа према зависним и покореним областима на западним и северним границама

⁵¹ Языков, *Собрание путешествий*, 246; *Sinica Franciscana*, 196, 232; D. Sinor, "Pray to God on my behalf that he give me such intelligence that I can learn fast and well your languages." *Medieval Interpreters and Inner Asia*, *The Journal of Popular Culture* 16 (1982) 176-184.

⁵² *Sinica Franciscana*, 129.

⁵³ Арх. Антонин, *Заметки XII-XV века, относящиеся к Крымскому г. Сугдее (Судаку), приписанные на греческом Синаксаре*, *Записки Одесского общества истории и древностей* 5 (1863) 597, no. 10, (=Антонин, *Заметки*). О овом извору види и: I. Vásáry, *Orthodox Christian Qumans and Tatars of the Crimea in the 13th and 14th Centuries*, *Central Asiatic Journal* 32 (1988) 260-271. Рашид ал-Дин такође помиње тадашњи монголски поход на земљу *М.рум*, тј. Крим, *Рашид ад-Дин*, II, 39; V. Minorsky, *Caucasica III: The Alan Capital *Magas and the Mongol Campaigns*, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 14 (1952) 230.

⁵⁴ Антонин, *Заметки*, 611, no. 104.

⁵⁵ *Sinica Franciscana*, 168.

⁵⁶ *Sinica Franciscana*, 200.

монголских домена.⁵⁷ Почев од 1249. године, руски летописци редовно спомињу одлазак кнежева на поклоњење Сартаку,⁵⁸ док Рубрук примећује да су Руси, Власи, Черкези, Солдајци и Бугари из мале (тј. подунавске) Бугарске, путујући Батуу, пролазили преко његових земаља и носили му дарове.⁵⁹

Најранији помен зависног односа царства у Трнову према Монголима налази се у једном писму угарског краља Беле IV из 1247. године, упућеном Иноћентију IV.⁶⁰ Рубрук је потом забележио да је ова земља била подвргнута регуларном трибуту и другим ванредним обавезама економске природе,⁶¹ као и да је њен владар Михаило Асен (1246-1256) био притиснут служењем Татарима.⁶² Са друге стране, оновремени односи између Латинског царства и Бугарске изузетно су слабо документовани. Две државе су 1247. године биле на непријатељским странама, али се претпоставља да је међу њима дошло до зближавања

---

⁵⁷ Н.М. Карамзин, *История государства Российского*, IV, Санкт-Петербург 1819, 67; Р.Ю. Почекаев, *Батый – Хан который не был ханом*, Москва 2006, 275. О Батуовој болести: Рашид ад-Дин, II, 60; В.Г. Тизенгаузен, *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. II: Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным*, Москва - Ленинград 1941, 210. (=Тизенгаузен, II)

⁵⁸ М.Д. Приселков, *Троицкая летопись. Реконструкция текста*, Москва - Ленинград 1950, 322; *Полное собрание русских летописей, Т. XVIII: Симеоновская летопись*, Москва 2007, 69; cf. *Полное собрание русских летописей, Т. I: Лаврентьевская летопись*, Ленинград 1928, col. 471. где је најранији долазак руских првака Сартаку забележен три године раније.

⁵⁹ Ipse enim est in itinere christianorum, scilicet Rutenorum, Blacorum, Bulgarorum minoris Bulgariae, Soldainorum, Kerkisorum, Alanorum qui omnes transeunt per eum quando vadunt ad curiam patris sui, deferrentes ei munera, *Sinica franciscana*, 209.

⁶⁰ Rumores enim de Thartharis de die in diem nobis adveniunt quod non solum contra nos, cui indignati sunt quamplurimum, eo quod post tantam lesionem eis subesse renuimus, cum omnes alie naciones, contra quas experti sunt vires suas, tributarias se eisdem constituerunt, et specialiter regiones, que ex parte orientis cum regno nostro conterminantur, sicut Ruscia, Cumania, Brodnici, Bulgaria, Theiner, *VMHH*, I, 231, no. 440. Датовање овог писма према: T. Senga, *IV. Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett 'tatár- levele*, Szazadok 121 (1987) 583-612.

⁶¹ Ab orificio Tanais versus occidentem usque ad Danubium totum est eorum, etiam ultra Danubium versus Constantinopolim, Blakia que est terra Assani et minor Bulgaria usque in Sclavoniam omnes solvunt eis tributum; et etiam ultra tributum conductum sumpserunt annis nuper transactis de qualibet domo securim unam et totum ferrum quod invenerunt in massa, *Sinica franciscana*, 167-168.

⁶² Filius Vastacii debilis est et bellum habet cum filio Assani, qui similiter est garcio et attritus servitute Tartarorum, *Sinica franciscana*, 331.

током 1254-1255, у време избијања новог сукоба Трнова и Никеје.⁶³ О њиховим односима у време одигравања мисије Балдуина од Еноа не могу се изрећи никакви конкретни закључци. Међутим, постојање монголске сфере утицаја јужно од Дунава и њихово покровитељство над блиском Бугарском околност је коју не треба пренебрегнути. Она је вероватно утицала на одлуку у Цариграду да ступе у додир са Монголима у црноморским степама, а не са њиховим сродницима у источној Анадолији које су Јован III Ватац и његови наследници доживљавали као опаснију и непосреднију претњу.

Други важан чинилац у овој одлуци био је принц Сартак, не само због свог политичког значаја, већ и због тога што се од других монголских првака издвајао јавним исповедањем хришћанства, иако у несторијанском виду. Вести јерменских писаца Кирака из Ганцака и Вардана Арелелција показују да је у традицији источне цркве он запамћен у изразито лепом тону, као заштитник хришћана и човек који им је указивао поштовање.⁶⁴ Григорије Абулфарац отишао је и корак даље, додајући да је Сартак био не само покрштен, већ и посвећен за ђакона.⁶⁵ На другој страни, персијски савременик Џузџани писао је да је Сартак био толико ватрени хришћанин да је сматрао да „сам поглед на лице муслимана доноси несрећу”.⁶⁶

Рубрук такође помиње да му је локални православни епископ у Солдаји рекао много лепих речи о Сартаку.⁶⁷ Додуше, сусревши се са Батуовим сином, фрањевац је доживео разочарење, пошто се испоставило да њему није било толико стало до Библије или псалтира, колико до вредних поклона које Рубрук и његови пратиоци нису понели са собом. Један принчев човек му је тада указао: „Немојте говорити да је наш господар хришћанин. Он није хришћанин, већ Монгол”.⁶⁸ Међутим, 1254. године у Италију је допутовао Јерменин Јован, наводни Сартаков изасланик и лични исповедник. Да ли је он био само авантуриста или аутентични монголски представник није јасно, али је Иноћентије IV

⁶³ Гюзелев, *Средновековна Българија*, 94.

⁶⁴ К.П. Патканов, *История монголов по армянским источникам*, I, Санкт-Петербург 1873, 10; R. Thompson, *The Historical Compilation of Vardan Arewelc'i*, *Dumbarton Oaks Papers* 43 (1989) 217; *Киракос Гандзакецци*, 219.

⁶⁵ *The Chronography of Gregory Abu'l-Faraj*, 398.

⁶⁶ *Tabaqat-i-Nasiri: A General History of Muhamaddan Dynasties of Asia*, II, ed. & trans. H. Raverty, New Delhi 1970², 1291; Тизенгаузен, II, 18.

⁶⁷ *Sinica Franciscana*, 169.

⁶⁸ “Nolite dicere quod dominus noster sit christianus. Non est enim christianus sed Moal”, *Sinica Franciscana*, 205.

примио Јована са свим почастима и његовом господару упутио подуже писмо у коме му је честитао на примању хришћанске вере.⁶⁹ Колико је сусрет Балдуина од Еноа са Сартаком утицао на чињеницу да је монголски принц постао предмет интересовања у црквеним круговима на западу тешко је рећи. Свакако га не треба потцењивати, судећи по Рубруку који је у Сартаково приступање римокатоличкој цркви испрва полагао велике наде. По белешци споменутој на почетку овог излагања, чини се да је и племић из Константинопоља оставио на Сартака упечатљив и снажан утисак. Он је не само памтио детаље разговора са Балдуином од Еноа, већ је, по посредном Рубруковом признању, његовим обавештењима поклањао више поверења него речима самог фрањевачког путника.

Трговачке везе између Константинопоља и црноморских степа, монголски утицај на блиску бугарску државу, Сартакова политичка улога у региону и његова припадност хришћанству свака за себе и посматране скупа бацају нешто светла на прилике у којима се Балдуиново путовање одиграло. С обзиром да су политичка питања морала бити решавана на највишем нивоу није изненађујуће што је изасланик латинског цара морао да даље отпутује у Монголију, о чему недвосмислено говори друга Рубрукова вест. Није познато са ким је он тамо преговарао: регенткињом Огул-Гајмиш, или вероватније Менгкеом, који се као владар Царства устоличио 1251. године. Исто тако, потпуна је непознаница шта је током преговора он конкретно тражио и шта је нудио заузврат. Ипак, о исходу његове мисије понешто се може закључити. По свој прилици, она се у Константинопољу није сматрала неуспешном, а односи између Латинског царства и Монгола у црноморским степама били су чврсто успостављени. Наиме, напуштајући Цариград, Рубрук је од Балдуина II добио препоруке за себе и свој слободан пролазак. Оне су биле упућене монголском предводнику Скататају, чије су области лежале северно од Крима, на путу ка Сартаку.⁷⁰

---

⁶⁹ Nicolaus de Curbio, *Vita Inocentii IV*, *Rerum Italicarum Scriptores*, III, ed. A.L. Muratori, Mediolani 1723, 592-593; *Caesaris Baronii Annales Ecclesiastici*, XXI, ed. A. Theiner, Roma 1870, 453-454; Pelliot, *Mongols et la Papauté*, 78-79; Bezzola, *Mongolen*, 169.

⁷⁰ *Sinica Franciscana*, 188; Richard, *Baudouin de Hainaut*, 118. О томе ко је био *consanguineus Baatu*, *capitaneus nomine Scatatai* изношене су најразличитије претпоставке: C. Raymond Beazley, *The Texts and Versions of John de Plano Carpini and William de Rubruquis*, London 1903, 314; P. Pelliot, *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or*, Paris 1950, 47, n.2; Jackson – Morgan, *William of Rubruck*, 98, n.1; Међутим, чини се да нико од ауторитета није узео у обзир могућност да би он могао бити нико други до Сартактај, најстарији син Батуовог брата Орде, тј. Сартаков брат од стрица. О њему види: Рашид ад-Дин, II, 67.

На франачкој страни постојало је оправдано уверење да су ове препоруке имале одређену тежину.⁷¹

*

Подухват Балдуина од Еноа је показатељ предузимљивости спољне политике Латинског царства. Иако напуштено од својих покровитеља у западној Европи, тешко притиснуто и практично сведено на простор унутар цариградских зидина, оно је било у стању да организује дипломатску мисију великог домета, попут оних које су слали папа или француски краљ. Околности њеног одигравања и поглед на опште прилике подцртавају значај номадског чиниоца у југоисточној Европи крајем прве половине и средином XIII века; најпре Кумана, а затим и Монгола, који су у Константинопољу, од тајанствених и застрашујућих непријатеља, постали добродошли и жељно очекивани савезници.

Ова мисија можда је била само лепо замишљена политичка авантура, без далекосежнијих последица на монголски утицај на европском југоистоку, као и на судбину Латинског царства. Она свакако није преокренула неумитни след догађаја и није спречила да град на Босфору 25. јула 1261. године готово без борбе падне у руке никејског заповедника Алексија Стратигопула, чији су одред већином чинили некадашњи франачки савезници – Кумани.⁷² Међутим, то не умањује цивилизацијски значај Балдуиновог путовања и истакнуто место које му припада у европском откривању Азије и Далеког истока.⁷³ По томе што није био монах, већ световњак и племић, он се приметно разликовао од других раних западних путника по Монголском царству. У том погледу, Балдуин од Еноа пре подсећа на млетачке трговце Матеа, Никола и Марка

---

⁷¹ Препоруке из Константинопоља биле су састављене на грчком и Скататај је морао да пошаље по тумаче у Солдају да му преведу њихов садржај. Након три дана, по њиховом повратку, Рубрук и његови пратиоци били су обдарени храном и другим потрепштинама, као и водичем који је требало да их проведе до Сартака, *Sinica Franciscana*, 190-191; cf. D. Jacoby, *The Greeks of Constantinople under Latin Rule, 1204-1261*, *The Fourth Crusade: Event, Aftermath and Perceptions*, ed. T. Madden, Aldershot – Burlington 2008, 61-62.

⁷² Georges Pachymeres, *Relations historiques I. Livres I-III*, edd. A. Failler, - V. Laurent, *Corpus fontium historiae Byzantinae* XXIV/1, Paris 1984, 190-191.

⁷³ C. Raymond Beazley, *The Dawn of the Modern Geography*, II, London 1901, 321; R. Hennig, *Terrae Incognitae*, III, Leiden 1953, 56.

Пола, задивљене привредним, економским и трговачким потенцијалом номадске империје, него на Плано-Карпинија, Рубрука и њихову сабраћу, на које је снажнији печат оставило варварство њених житеља и одсуство правих хришћанских вредности. Пут на Далеки исток, брак са куманском принцезом, као и импресије на Сартака, сведоче о изузетном и даровитом човеку, способном да се у преговорима са Монголима лакше снађе, као и да постигне више од верних синова римске цркве.

**Цар Балдуин II испраћа браћу Поло
који одлазе на пут из Константинопоља
у Солдају 1260. године**

Marco Polo, *Le livre des merveilles du monde*,
ms 2810, Bibliothèque nationale France
преузето са <http://gallica.bnf.fr/>

**Печат цара Балдуина II са грчким натписом, којим су можда биле оверене
препоруке за Виљема де Рубрука упућене Монголима**

Robert E. Hecht Collection of Byzantine Seals

Aleksandar Uzelac

**BALDWIN OF HAINAUT AND “THE NOMADIC DIPLOMACY”
OF THE LATIN EMPIRE**

Summary

In his famous relation, Franciscan missionary and traveler William of Rubruck makes two references to the diplomatic mission of Baldwin of Hainaut, a noble of Latin Empire of Constantinople. According to Rubruck, he conducted talks with Batu's son Sartaq and went to the East as far as Mongolia. Baldwin of Hainaut is mentioned in the sources for the first time in 1219, as a witness in one document of Conon of Bethune, the then regent of the Empire. Two decades later, he participated in the making of an alliance between the Latin Empire and the nomadic Cumans, when he married a daughter of Cuman chief Soronius. His voyage across the Mongol Empire took place sometime between 1249 and early 1253.

Short-term alliance with Cumans and subsequent mission of Baldwin of Hainaut, are a vivid testimony of the importance of nomadic factor in the foreign policies of the Latin Empire and of the political role of the Mongols in Southeast Europe in the mid Thirteenth Century. At the time, the Latin Empire was in dire straits: pressed by the Empire of Nicaea and left without any support from the West. Therefore, the emperor and the political elite in Constantinople turned their attention to the East, seeking alliance with Mongols. The initial contacts might have been prompted by the fact that pope Innocent IV and French king Louis IX had already come into touch with the Mongol power.

However, the circumstances, aims and goals of Baldwin's mission were different from these of his predecessors, papal envoy Ascelin of Cremona and Andrew of Longjumeau, potentiary of the French king. Baldwin of Hainaut first visited prince Sartaq and Mongols in Eastern Europe. This decision might have been influenced by several other factors: Venetian merchants have already established their presence in the lands under Mongol control on the northern shores of the Black Sea; Bulgaria, neighbor and former adversary of the Latin Empire, was under their overlordship and Mongol influence was already firmly present in the Balkan lands; finally, prince Sartaq himself was a Nestorian Christian and at the time a major political figure in the western parts of the Mongol domains.

Although mission of Baldwin of Hainaut may have been just an ambitious political adventure, without far-reaching consequences on the fate of the Latin Empire, its outcome was not a failure. It led to the establishment of the diplomatic relations between Constantinople and Mongols in the Black Sea region and in wider context by facilitating Rubruck's enterprise it had an important impact on subsequent European discovery of Asia and Far East. His voyage to Mongolia and back, marriage with Cuman princess and impressions on Sartaq reveal that Baldwin of Hainaut was extraordinary and gifted man, better suited to deal with Mongols and able to achieve more than his contemporaries – the members of the mendicant orders.

Keywords: Baldwin of Hainaut, William of Rubruck, Emperor Baldwin II, Sartaq, Latin Empire of Constantinople, Mongols, Cumans, Bulgaria, diplomacy

Чланак примљен: 26. 04. 2012.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 31. 08. 2012.

Дејан БУЛИЋ
Историјски институт
Београд

Дејан ЦРНЧЕВИЋ
Историјски институт
Београд

СРЕДЊОВЕКОВНО УТВРЂЕЊЕ НА ЛОКАЛИТЕТУ ГРАДИНА У РАДАЉЕВУ КОД ИВАЊИЦЕ*

Апстракт: Аутори приказују резултате археолошких истраживања Градине – Радаљево код Ивањице обављена током 2006. и 2008. године. Градина, непознатог првобитног имена, захваљујући изузетном стратешком положају, контролисала је долину реке Моравице, којом је пролазио важан комуникацијски правац од Ужица до Сјенице и ка долини Ибра. Начин градње бедема уз употребу сантрача и пронађени керамички материјал указују на време 14-15. столећа. Извесни глеђосани уломци посуда и налаз архајске мајолике унутар истраживане куле, која је коришћена и као кухиња могли би да укажу указују на другу половину 14. столећа као време деструкције утврђења. Налази праисторијске грнчарије у подножју утврђења проширују значај локалитета на неколико епоха.

Кључне речи: Сондажно истраживање, Градина, праисторија, утврђење, 14. век, жупа Моравица, „земље“ Моравице, дербенд, архајска мајолика, грнчарија.

Тема рада је једна до сада непозната тврђава на тремеђи Драгачева, ариљског и ивањичког краја, у атару двају села Трешњевице и Радаљева. Остаци утврђења се налазе на врху брда, које са источне стране затвара клисуру Моравице. На овом месту ток Моравице меандрира

---

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије: *Етногенеза Срба у средњем веку. Упоредна анализа историјско-културног наслеђа, генетичког материјала и предмета материјалне културе са аспекта аналитичке хемије* (Ев. бр. ИИИ 47025)

градећи уску, на појединим местима само неколико десетина метара широку клисуру коју са свих стана затварају стрме падине и литице околних брда. Са стратешке стране гледано, положај је веома вешто изабран, јер утврђење у потпуности затвара простор између равних и пространих делова долине Моравице, према Ариљу на северу и Ивањици на југоистоку, стављајући једину могућу комуникацију између њих под потпуну контролу.

Утврђење је подигнуто на највишој коти источног краја дугог стеновитог гребена који се пружа приближно исток-запад. Цео гребен, који се са три стране завршава литицама, окружен је меандром Моравице. Једина приступачна страна је источна падина, којом се са равнот платоа испод Градине земљаним путем стизало до подножја утврђења (Т. 1/1). Идући овом стазом стиже се до једне куле, одакле се природним усеком кроз стене улазило у утврду са југоисточне стране. Овај, како ће се испоставити, доњи плато, окружен бедемом, димензија је око 40 m x 10 m и једино се на западној страни шири обухватајући делимично Горњи плато (Т. 1). Пратећи даље стазу ступало се у условно речено „Горњи град“ димензија 28 m x 51 m, од чега је највећи део стеновит и стрм простор непогодан за смештај било каквих објеката. Прошавши поред данашње црквице излазило се на највиши плато. На овом простору је и највиша тачка утврђења на 653 m, где се данас налази звоник цркве. Утврђење је од осталог дела гребена са запада одвојено поменутиим усеком и приступ је немогућ, на било који, осим поменути начин.

Описана подела простора јасно је потврђена констатованим остацима бедема.

Плато са црквицом и горњи плато – оивичени стрмом падином - били су повезани једном уском стазом која је са спољне стране затворена бедемом, а са унутрашње зидовима објекта који се налазио на врху (Т 3/6; Т 2/4-5). Бедем је затварао источну страну око цркве, а затим обухватао читаву северну страну утврде. Спољно лице овога бедема је на једном сегменту очувано до око 2,6 m изнад литице (Т 2/6). Зидан је од ломљеног камена различите величине, слаганог у неправилне редове и везаног кречним малтером беличасте боје.

Са југозападне стране платоа, непосредно над литицом, између стена, констатован је део бедема који је грађен у идентичној грађевинској техници као и северни. Понегде се јасно уочава да је подигнут непосредно на стени. Овај део трасе бедема дефинисан је добрим делом истраживањем, једино није уочен спој јужног и источног бедема. Највероватније је на овом делу на траси данашњег пута била првобитно и некаква капија.

На појединим деловима очувана висина бедема износила је и до неколико метара (3-4 m), са јасно видљивом употребом сантрача од кога су остале шупљине након труљења греда. Измерена дебљина бедема на овом делу износи 1,50 m (Т. 2/3).

Основа града је неправилне издужене основе максималне ширине 28 m, док измерена дужина дата у хоризонталној пројекцији износи око 93 m. Разматрајући ове димензије не треба сметнути са ума да због пада терена ове мере су у реалности веће, али су корисне површине на којима је могуће зидање сведене на неколико мањих целина. То је највиши плато са централним објектом утврђења, и простор на коме се налазила црквица. У доњем граду погодан простор је био нешто већи и обухватао је површину између источног зида горњег града и кружне куле. Висинска разлика између тла на улазном делу и на самом врху износила је 28 m (625 до 653 m).

Локалитет није промакао старијим истраживачима. Први је утврђење, само поменуо, Милан Ђ. Милићевић, за које није знао дати никакве податке.¹ Феликс Каниц, који је 1888. године прошао долином Моравице, забележио је да је на круни брда Градина подигнута црквица посвећена Св. Илије, вероватно на рушевинама неке римске стражарске куле.² Светилишту се тада ишло у походе на дан заштитника цркве, а таква пракса није престала до данашњих дана.

Истраживања Градине - Трешњевица обављена су у две кампање 2006. и 2008. године.³

На најпогоднијем месту за градњу, на највишој тачки горњег платоа, приближних димензија око 15 m x 6 m, уочавају се остаци објекта. Реч је, вероватно, о централном објекту утврђења, сачуваном само у темељима. Констатовано је спољно северно лице овога објекта у дужини од 13 m. Само се местимично уочавају трасе зидова, док највећу површину покрива стеновита подлога, указујући да је, у највећој мери, некадашњи објекат неповратно изгубљен. Зидан је нешто ситнијим коадима ломљеног камена које је везано малтером, идентичним као што је коришћен при градњи бедема и слаган у неправилне редове. Констатована дебљина северног зида од 1,40-1,60 m, указује на некада моћне зидове.

¹ М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, књ. 1, Београд 1876, 586.

² Ф. Каниц, *Србија, Земља и становништво*, књ. 1, Београд 2007, 574 (=Каниц, *Србија*).

³ Најпре је локалитет истраживан у периоду од 16. 06. до 30. 06. 2006. године о чему је научна јавност упозната кроз прелиминарни извештај: Д. Булић, *Сондажна истраживања Градине Трешњевица код Ариља*, Археолошки Преглед (н. с.) 4 (2006), Београд 2008, 191-193. Истраживања су настављена 2008. године

Објекат је делимично истражен са 2 сонде: сондом 3/06 (дим. 2,60m x 1 m), и сондом 2/08 (дим. 4 m x 1,5 m) која се источним профилем наслања на бетонско постоље звоника.⁴ Обе сонде су ужим профилем обухватиле северни зид објекта (Т 3/2-3).

На највећем делу платоа жива стена избијала је на површину или се налазила тик испод травнатог покривача, због чега највећим делом није било очуваних слојева. Објекат је имао малтерни под, који је само местимично сачуван унутар сонде 2/08, док је у сонди 3/06 био пробијен и некомпактан (Т 5/1-2).

У слоју мрке земље, уз северни зид регистрован је танак слој паљевине (гареж и нагореле кости) над малтерном површином. Поред грнчарије и животињске кости (Т. 15/15-18) из слоја потиче неколико већих квадера сиге који вероватно сведоче о некаквим лучним отворима или улазу. Два уломка опеке дебљине 7 cm и уломак црепа дебљине 2cm су сувише скромни налази за приписивање кровном покривачу. У ужем појасу уз северни зид и делимично испод некомпактног слоја малтера у нивоу живе стене је слој тамно-мрке земље са остацима горења (уломци угља), дебљине око 0,10 m. Исти слој налази се испод малтерне површине и у сонди 3/06 са скромним налазима (Т. 15/1-3; Т. 20/1,7).

Праве димензије објекта нису утврђене. Ширина од 5,5 m се ипак може претпоставити, јер је то простор који пружа плато.

На мањем, нешто нижем платоу Горњег града, готово над северном литицом брда, подигнута је 1811. године црквица посвећена Св. Илији, правоугаоне основе, димензија 5m x 3m. Црквица је мала, без изражене апсиде, подигнута на стеновитој подлози са тремом формираним продужетком северног зида и једног стуба. Овакво решење трема указивало је на постојање старије грађевине. На исти закључак наводило је и темељно проширење северног зида цркве. Горњи строп цркве решен је на традиционални начин за овај крај, употребом камених плоча шкриљца из оближњег села Маће. Међутим, овај кровни покривач је новијег датума, јер је у време Каницовог обиласка црква била дрветом покривена.⁵

у периоду од 30. 04. до 16. 05. Стручну екипе чинили су: др Тибор Живковић, историчар Историјског института – Београд и руководиоца археолошких ископавања мр Дејан Булић, археолог исте установе.

⁴ Између два ископавања некадашњи звоник је добио метални крст причвршћен са 4 сајле, док је простор некадашње сонде 03/06 бетониран.

⁵ Каниц, *Србија*, 575.

Каниц нам преноси веровање да је црква прелетела на ово место из оближњег села Прилика.⁶ Иста легенда се може и данас чути, само што се приповеда да је црква прелетела са локалитета Панађур, у селу Радаљеву, односно да су је за ноћ изнеле виле.⁷ Сличан пример забележен је и за манастир Кончулић, где је црква „прелетела“ из села Казновића.⁸ Р. Љ. Павловић објашњава да се цркве премештају са једног места на друго зато што су оскрнављене.⁹ У конкретном случају цркву је оскрнавила неука сељанка качењем опраног рубља на олтарски зид цркве.¹⁰

Уз темеље цркве, позиционирана су била два ископа и том приликом је установљено да испод садашње цркве постоји старији објекат, који је био нешто већих димензија.

На уском простору између данашње цркве и литице позиционирана је Сонда 2/06 (дим. 1,40 m x 0,80 m).¹¹ Темељно проширење које износи од 0,10-0,14m сачувано је у 5 редова и фундирано на живој стени. Опус зидања потврдио је постојање старијег објекта (Т. 4/1; Т. 6/2).

Првобитни ископ 6/06 (дим 2,70m x 0,90m) који је пресекао простор испред западне стране цркве до литице, где се некада налазио бедем, након што је обухваћен ископом 01/08. Ископ се наслања на бетонску кошулицу трема, обухвата западну страну цркве, а ширина ископа одговара ширини цркве и платоу испред ње (Т. 4/2-3; Т. 7).

У јужном делу ископа где местимично избија жива стена уклањањем травнатог покривача, практично се стиже до стене и малтерне површине која је заравњавала стенску површину. Малтер је беличасте боје са додатком крупног песка. У северном делу сонде малтерна подлога није очувана јер су жиле околног растиња уништиле подну структуру, али се местимично сачувао слој тамно мрке земље испод некадашње малтерне површине у коме је пронађен мањи број уломака керамике и животињских костију (Т. 15/7-12). Установљено је да се темељ на коме лежи северни

⁶ Исто, 575.

⁷ Легенду смо сазнали од власника имања на коме је лок. Панађур, где се и данас местимично уочавају камени остаци, за које се мисли да припадају цркви. Сабор код црквице одржава се на дан усековања главе Јована Крститеља.

⁸ Р. Љ. Павловић, *Како су код нас цркве „летеле“*, научно - популарни списи, књ. 5, Београд 1961, 11.

⁹ Исто, 21-22.

¹⁰ Каниц, *Србија*, 575.

¹¹ Ширину сонде одређивао је доступан простор до литице, док је дужина условљена недостатком простора за одлагање земље. Сондом се желео сагледати темељ цркве, јер је на постојање старије грађевине указивало темељно проширење северног зида цркве.

зид цркве продужава 1,20 m у правцу запада, а да је био и нешто дужи сведоче остаци малтера (Т. 4/3; Т. 7). Овај зид вероватно је затварао простор према литици, док је према западу постојао дрвени трем, који је омогућавао комуникацију са објектом на врху. О некадашњем трему сведоче укопи за три дрвене греде у малтерном поду.

Иако, положај цркве одговара положају куле, као што је Каниц и претпоставио истраживања су показала да није тако. Наиме, констатована дебљина зидова и трем на западној страни указују да је реч о темељима неког старијег објекта, који није био интегрални, део бедема над којим је у готово истим димензијама подигнута црквица. Са северне и са источне стране црквице очувани су остаци бедема, у односу на које је црква делимично увучена. Иако унутрашњост цркве није истраживана решење трема данашње цркве и ситуација западно од ње, показује да је примењено исто решење као на старијем објекту само у скраћеном облику. Било би разложно претпоставити да је и првобитни објекат такође била мања црквица, чему би донекле ишао у прилог уклесани крст на стени са источне стране.

Скромне димензије цркве, начин извођења трема, као и средњо-вековна грнчарија која се јавља испод малтерне површине, указивале би вероватно на цркву из 1811. године, која је каснијим интервенцијама, након Каницове посете, сведена на данашње димензије. Извесни комади керамике, пронађени изнад малтерног пода (Т. 15/ 4-6) проналажени са рецентним материјалом, вероватно су у слој доспели ерозијом.

Са три ископа су добијени основни подаци о стратиграфији, начину зидања утврђења и дебљини бедема. Сонда 1/06 (дим. 2 m x 1,30 m) постављена је са унутрашње стране јужног бедема Горњег града, на мањој заравни испод стеновитог врха. И овде се у северном делу ископа врло плитко јавља жива стена која обухвата целу основу сонде и која пада бедему где је максимална рел. дубина ископа износила 1,40m. Измерена дебљина бедема у оквиру сонде износи 1,50 m (Т. 3/1; Т. 6/1).

На простору Доњег града постављене су две сонде. Сонда 4 /06 (дим. 1,80m x 1,70m) налазила се на мањој заравни у близини куле (Т. 8/1). Уз северни бедем доњег града позициониран је ископ 5/06, где је констатовано највеће наслојавање (Т. 3/4-5; Т. 8/2) У оба случаја, ископаван је слој мрке земље формиран акумулацијом земље, а затим слој шута. Културни слој је тамно-мрка земља са налазима грнчарије и животињских костију (Т. 11-13). Северни бедем, обухваћен сондом 5/06, фундиран је на живој стени, а уз његово унутрашње лице констатован је укуп који је служио приликом подизања бедема. Сачувана висина бедема

износи 1,40 m, док је очувана ширина круне бедема свега 0,30 m, услед осипања спољног лица. Бедем је зидан немарно, без правилних редова, од ломљеног камена различите величине, везаног кречним малтером беличасте боје. Стиче се утисак да је коришћено више малтера него што је потребно за квалитетно везивање. Бедем нема темељног проширења нити трагова дерсовања. За зидање је коришћен локални кречњак, који је био ту „под руком“.

Од значаја за градњу је употреба сиге, проналажена врло често у готово свим ископима. Као камен лак за обраду коришћен је за лукове и сводове, као и за разне отворе. И овај камен набављан је у непосредној близини утврђења, у селу Добрача где и данас постоји мајдан сиге.

Кула

Након што су површински откривени зидови доње куле, њено ископавање започето је најпре у хумусу, а затим у слоју шута. У слоју је констатовано 5-6 крупних комада сиге, који можда сведоче о засведеном улазу. Слој шута је налегао на интензиван слој гаражи са крупнијим коадима ђумура и налазима животињске кости и керамике. Испод интензивног слоја гаражи је прослојак светло мрке земље, дебљине од неколико центиметара до максималних 0,16m. Уочено је да се фрагменти керамике истих посуда појављују у оба слоја. Испод је опет интензиван слој гаражи, богат налазима. Посебно издвајамо са пода куле налаз архажске мајолике (Т. 9).

Уз западни зид примећена је повећа концентрација комада запечене земље, са често једном равном ивицом (Т. 4/4). Слој је до дна био наизменично прошаран гаражи, а на једном делу уочен је и интензиван слој чистог пепела у ширини од 1m. Једним делом коади запечене земље лежали су и на поду куле, али детаљним чишћењем није уочена никаква целина или конструкција. Вероватно је реч о остацима огњишта, без украсних елемената које је пало приликом пожара са неког од горњих спратова у тренутку страдања куле. Овome у прилог говори и необично велики број кухињских уломака, из чега се да закључити да је кула имала и функцију кухиње у оквиру овог утврђења.

Кула је неправилног кружног облика. Унутрашњи пречник износи од 3,60m до максималних 4 m. Дебљина зидова куле износи од 1,75 m у деловима где су очуване више партије бедема до 2 m - 2,10 m. Нешто дебљи зидови на источној страни куле су последица оријентације ка

прилазној, нападу изложенијој и стрмијој страни па су и темељи поузданији. Очувана висина куле износи од свега једног реда камена у источном делу до 2,60 m колико је измерено на западном делу куле, али очуване висине нису довољне да се уоче спратне конструкције.

Лица зидова изведена су локалним притесаним и ломљеним каменом. Као везиво послужио је беличасти кречни малтер са додатком крупног песка, док су зидна платна само дерсована. Под куле чинила је жива стена над којом је нанет слој кречног малтера. Пронађена зидна платна куле нису открила никакве додатне постојеће конструкције или грађевинске елементе. Такође, на кули нису утврђене никакве фазе нити додатне грађевинске интервенције. Кула и бедем су продукт једновремене грађевинске интервенције, што се види по изведеном споју (Т 4/5-6).

Источна падина Градине, преко које је и једино био могућ приступ утврђењу, својим природним карактеристикама указивала је да је могла бити коришћена за градњу објекта, који би у тој претпостављеној организацији простора одговарао “подграђу”. На евентуално постојање насеља указивали су налази керамике у профилу пробијеног пута, због чега је подграђе истраживано ров сондом 7 (дим. 5m x 1m). Међутим, испоставило се да нема културног слоја, а да су налази грнчарије последица спирања са за сада неутврђених позиција. Анализом откривеног керамичког материјала констатована су два различита праисторијска културна хоризонта од којих старијем припада материјал из периода гвозденог доба II, док млађем хоризонту одговарају налази раноантичког, грчког или хеленистичког периода карактеристичних за јужно Поморавље.¹²

Археолошки налази:

Грнчарија

Уобичајено је да су уломци грнчарије најбројнији археолошки налази, у овом случају и једини релевантни за хронолошку детерминацију. Осим мање количине праисторијске и античке керамике пронађене у сонди 7, изван бедема утврђења на прилазној, источној страни, сав остали материјал који потиче из утврде је хронолошки јединствен и припада позном средњем веку.

---

¹² А. Капуран, М. Јевтић, *Налази из млађе праисторије са три средњевековна утврђења у долини Ибра и Моравице*, ЗНМ 20-1, Београд 2011, 83-101.

Према стратиграфским подацима, као и условима налаза и одликама посуда, целокупан репертоар налаза из унутрашњости утврђења може се посматрати као јединствена хронолошка целина. Сондажна истраживања изнедрила су скроман узорак, али и донела једну специфичност. Велика број посуда пронађених у кули, као и регистровани остаци огњишта јасно сведоче о животу унутар куле. Велики број посуда и огњиште указују да је ту припремана храна, те да је кула коришћена као кухиња.

Посуде су разграничене према типолошким одликама и на трпезну, односно луксузну и кухињску. Осим глеђосаних посуда, свега је неколико комада израђено на брзом витлу, а сви остали примерци су израђени на спором, односно ручном витлу (Т. 14/10).

Као што је уобичајено, најбројнији налази грнчарије су лонци, најчешће намењени припремању хране на отвореној ватри или огњишту. Лонци су израђени од глине песковите фактуре, понекад са додатим крупним комадима кварца или шљунка. Боја спољне површине је од мрке, преко мрко-сиве до сиве, односно тамно сиве боје, док су на прелому нијансе од црвене и мрке до мркосиве и сиве. Евидентно је одсуство примерака са дршком, иако би се очекивала њихова већа бројност из практичних разлога.

Иако су у тесној вези са лонцима, ни један поклопац није пронађен, нити крепуља, док се међу вршнике могу сврстати два примерка (Т. 10/12, 14). Ређе заступљене врсте посуда или техничке грнчарије као што су: свећњаци, пећњаци, керамичке цеви и сл. нису регистроване на локалитету. Такође нема здела, керамичких чаша или пехара.

Највећи број посуда је потпуно неукрашен. Лонци имају дугачке, заобљене ободне једноставно украшене косим урезима на усни, ободу или врату (Т. 11/2; Т. 12/10; Т. 13/7-9; Т. 15/6, 10-11, 16; Т. 16/1-2, 8; Т. 18/13; Т. 19/2, 7, 13-14). Када се јављају орнаменти то су аплицирана пластична ребра украшена утискивањем прста и убодом нокта (Т. 11/6, 14; Т. 12/5; Т. 13/6, 11; Т. 14/10; Т. 15/17; Т. 17/3). Ретки су примерци са урезаним једнопрутим таласастим украсом или убадањем (Т. 15/4, 9, 18; Т. 16/8), или са орнаментом у виду снопова урезаних линија изведених оштрим предметом или чешљем (Т. 14/10, 12-13). Углавном је реч о лучно изведеним ободима кухињских лонаца и понекад посувраћеним ободима (Т. 16/7; Т. 17/1, 5). Од ознака на дну посуда заступљено је свега неколико тзв. техничких ознака односно трагова витла (Т. 13/1; Т. 14/4), а само један глеђосани крчаг има на дну рељефно представљен крст (Т. 17/7). Посуде показује међусобне сличности не само обликом и начином украшавања

већ и употребом исте глине. Пронађена кухињска грнчарија представља рад локалних грнчарских радионица са општим карактеристикама везаним за позно средњовековно раздобље.

До сада непознате примерке у грнчарији српског средњег века представљају монохромно глеђосане посуде маслинастозеленом глазуrom. Једини декоративни елемент представљају мања квадратна поља изведена радлом (Т. 11/8-9; Т. 20/19). Монохромно такође, али светлозеленом глеђу украшен је један крчаг са рељефним крстом на дну. Крчаг са једном дршком због очуваности нема дефинисан изливник (Т. 17/7). Једине аналогije за глеђосане посуде украшене радлом налазимо на Руднику, где су за сада констатоване само у слојевима 14. столећа.¹³

Најважнији пронађени примерак припада уломку архајске мајолике, пронађен на поду истраживане куле (Т. 16/9; Т. 20/20). Истој посуди припада и део ручке, пронађен у сонди 4 (Т. 11/12). Реч је о импортном комаду по први пут регистрованом на простору Србије, аналогija се може пронаћи у Старом Бару, где је овакав примерак датован у другу половину 14. и почетак 15. столећа.¹⁴ Најближе аналогije представљају налази из Краљеве Сутјеске где је датована до друге половине 14. столећа.¹⁵

Најстарију групу мајолике чини архајска мајолика која се у италијанским радионицама израђивала од 13. до почетка 15. столећа. Наши примерци декорисани вегетабилним мотивом у смеђој и зеленој боји припадају стандардној архајској мајолици. По свему судећи продукт су тосканских радионица између 1340-1380. године.¹⁶

Када се анализира грнчарија, мора се увек имати на уму територија која се разматра. Керамика је археолошки материјал који највише зависи од простора у коме је израђен. Најпре пада у очи потпуно одсуство препознатљиве трпезне грнчарије Моравске Србије, као што су зграфито зделе, а затим и потпуно одсуство глеђосаних примерака лонаца. Већ је на први поглед јасно да су пронађени примерци из локалне продукције, која има своју занатску аутохтоност, а која се огледа у форми и декорацији, али и у употреби глине.

---

¹³ Усмени податак доц. др Дејана Радичевића.

¹⁴ М. Zagarčaniin, *Keramika venecijanskog doba*, Koper 2004, 60, кат. бр. 9 и сл.9.

¹⁵ Р. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska, stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoleću*, Sarajevo 1972, 186.

¹⁶ За прецизно датовање захваљујем се М. Загарчанину, колеги из Бара.

Остали покретни налази

О присуству коњаника у утврђењу сведочи неколико фрагментованих потковица из Куле (Т. 20/2-3), те једна која је могла бити део обуће (Т. 20/4). Само је један налаз гвозденог ножа, можда део личне опреме (Т. 20/8). Од неколико кованих гвоздених клинова мањег формата, два су припадала Објекту на врху градине (Т. 20/ 1; 7). Из истог објекта је оков израђен од танког гвозденог лима, можда са намештаја (Т. 20/14). За неколико фрагментованих гвоздених предмета није јасна намена (Т.20/ 5, 9, 13).

Унутар куле пронађено је неколико фрагмената од два већа заобљена камена бруса (Т. 20/10-12; 15). Посебну реткост представља мањи, овални брус, fine, ситнозрне структуре (Т. 20/6). Као лични предмет највероватније је ношен о појасу због чега је на једном крају био пробушен.

Коштаним предметима припадају само два предмета. Једна ручка израђена од рога, те један мањи коштани предмет непознате намене. Оба налаза потичу из куле (Т. 20/16-17). Стаклу припада само један мањи уломак стаклене посуде (Т. 20/18).

* * *

У средњем веку се под Моравицом означавају два појма: жупа и земља. Очигледно је да су и жупа и земља добиле назив по реци која протиче кроз овај простор. Западна Морава од свога извора под Голијом па до оштрог скретања према истоку назива се Моравица. Жупе су у средњовековној епохи биле територијалне, привредне и управне целине које су обухватале долине река и котлине, са земљорадњом као главном привредном граном. Жупа је најчешће добијала име по реци чију долину је обухватала или њен део, знатно ређе жупа име дугује утврђеном граду.¹⁷ Земља је била већа територијална и управна јединица, која је обухватала више жупа, а најмање две.¹⁸ Територија земље обично одговара духовном подручју једне епископије или митрополије, у овом случају Св. Ахилија у Ариљу.

¹⁷ Детаљније о жупама видети: *Лексикон српског средњег века*, пр. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999, 195-197 (Г. Томовић)

¹⁸ О појму „земља“: *Лексикон српског средњег века*, пр. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999, 235-6 (С. Мишић).

На основу распореда старих жупа М. Благојевић је обележио границе „земље“ Моравице.¹⁹ То је био простор од Ваљевских планина на северу до Овачарско-кабларске клисуре и даље на југ до Голије, на западу је граница била река Дрина.

О најстаријој прошлости ове области мало се зна због тога што се налазила дубоко у унутрашњости српске државе, коју су мимоилазили напади спољних непријатеља. Извора за манастирске поседе нема, као ни континуитета у животу манастира, док у ове крајеве Дубровчани релативно касно залазе, јер на овом простору није ни двор, а нема ни рударских тргова.²⁰

Претпоставља се да је удеона кнежевина Немањиног старијег брата Страцимира обухватала управо ову територију, што је уз оснивање Моравичке епископије утицало на издвајање Моравице као посебне целине.²¹

После сабора у Дежеви и област Моравица је држао Драгутин као и северне области Србије - важну спону између Угарске на северу и Босне на западу. Касније несугласице између браће довеле су до дугог рата, који је трајао више од једне деценије (1301-1312).²² Нешто касније Моравице су се нашле под доминцијом Војислава Војиновића, и његовог синовца Николе Алтомановића. После смрти цара Уроша 1371. године, област ће се наћи подељена између неколико великаша. Након што је у савезу са босанским баном Твртком, одстранио Николу Алтомановића 1373. године, кнез Лазар је загосподарио Ужицем и вероватно највећим делом Моравице.²³ Моравице су доспеле под турску власт 1458. када се помиње као вилајет Моравица. Међу турским територијално-управним јединицама помиње се и област Моравица, најпре као „вилајет“, а касније као „нахија“²⁴

---

¹⁹ О границама „земље“ Моравице: М. Благојевић, *Жупа Моравица и земља Моравица*, Свети Ахилије у Ариљу историја, уметност, Зборник радова са научног скупа 25-28.05.1996, Београд 2002, 21 (=Благојевић, *Жупа*).

²⁰ С. Ћирковић, *Ариљски крај у светлости дубровачких извора*, Свети Ахилије у Ариљу историја, уметност, Зборник радова са научног скупа 25-28.05.1996, Београд 2002, 2 (=Ћирковић, *Ариљски крај*).

²¹ Благојевић, *Жупа*, 22.

²² Ј. Калић, *Рашки престо краља Стефана Драгутина*, Свети Ахилије у Ариљу историја, уметност, Зборник радова са научног скупа 25-28.05.1996, Београд 2002, 8.

²³ М. Динић, *Југозападна Србија у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, историјско-географске студије, Београд 1978, 68.

²⁴ Х. Шабановић, *Босански Пашалук*, Сарајево 1982, 34, 40, 41, 117, 118.

Краљ Милутин је даровао „У Моравицах“ Хиландару село Брезово са засељима, што је касније потврдио и цар Душан.²⁵ Брезова се налази западно од Ивањице, а село је задржало име до данашњих дана.

„У Моравицах“ је и манастир Милешево добио пет села од деспота Стефана Лазаревића: два Гугља, Храсно Поље, Шемгољ и Рупељево.²⁶ Повеља је издата вероватно након 1413/14. Када је деспот Стефан успоставио пријатељске односе са Сандељом Хранићем на чијој територији је била Милешева.²⁷ Сва ова села налазила су се у околини данашње Пожеге, а успешно их је убицирао још Д. Лапчевић 20-тих година двадесетог века.²⁸

Један податак из Дубровачког архива тиче се дубровачког караван чије је одредиште 1405. године било Архилије у Моравици, односно данашње Ариље (*ad locum vocatum Archilia in Moraviza*).²⁹ Због добро познате етапне организације средњовековног караванског транспорта и роба се преносила до Полимља, где су је прихватили други „поносници“, због тога овај податак представља редак изузетак. Избор Ариља као одредишта каравана вероватно треба приписати жељи трговаца да стигну у средиште државе деспота Стефана Лазаревића, али и чињеници да је Ариљска црква лежала на важном путу који је спајао Сјеницу и Ужице.³⁰

Питање употребе имена жупе Моравице среће се у изворима и литератури у једнини и множини. Ово питање историјска наука још није разрешила, јер се не помиње изреком „жупу“ Моравицу или Моравице, већ је податак увек посредан било да је реч о епископима моравичким, епископијама или храму Св. Ахилија.³¹

Благојевић закључује да су особине жупског подручја поседовали крајеви у долинама доњих токова Ћетиње, Лужнице, Скрапежа, Бјелице и земљиште средњег и доњег тока Моравице. Овај простор као издвојена целина, чини језгро жупе Моравице који, обухвата Пожешку котлину са ширим подручјем Ариља.³²

²⁵ С. Новаковић, *Законски споменици*, 389, 394, 431.

²⁶ Исто, 607.

²⁷ Благојевић, *Жупа*, 15, нап. 18.

²⁸ Д. Лапчевић, *Четири жупе-прилог за истраживање*, Гласник Географског друштва 7-8, Београд 1922, 180.

²⁹ М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, Југословенски историјски часопис 3 (1937), 121.

³⁰ Ћирковић, *Ариљски крај*, 3-4.

³¹ Детаљно о овом проблему са свим изворима: Благојевић, *Жупа*, 14.

³² Благојевић, *Жупа*, 16.

Још је Душанов законик одређеним одредбама регулисао питање путника и осетљивих тачака на друмским комуникацијама.³³ Очигледно је огроман значај пута који је пролазио долином Моравице, јер је осетљиво место било обезбеђено утврђењем. О важности овог пута још током антике, сведочи Каницов податак да је клисуру, са југозапада, на 1159 m високој Градини, штитило римско утврђење.³⁴ Реч је о, за сада, непровереном локалитету градина на брду Малич.

Изузетан стратешки положај потврђен је и каснијим турским дефтерима из 1525(?); 1528; 1559/60. и 1572. где су ову позицију припадници више околних села обезбеђивали у својству дербенџија. За чување кланаца била су задужена околна села: Трешњевица (=Преканац) Брежава, Латвица, Вигоште, те још неубицирана села Пештана, Вољановице и Врбица и Котуловача.³⁵ Исте кланце чувало је и село Добраче или Дољаново, код манастира Клисура као и село Ржаново или Ржаник, за које А. Аличић сматра да се налазило на простору Ариља.³⁶ Од три кланца, један Преканац назван је по делу села Трешњевице,³⁷ други кланац Малић, своје име дугује истоименом високом брду. Трећи кланац уписан је као Бајица, Баница, Чаница, Јаница, Јасеница и Јесеница, а реч је о реци Пањици, која се улива у Моравицу у подножју Градине, како је идентификовао М. Благојевић.³⁸

Милошу Благојевићу ова неуралгична путна тачка, на простору поменутих кланаца, представља јужну границу жупе Моравица, јер и сва поменута села леже у близини клисуре и северније од ње.³⁹

Истим поступком Благојевић је одредио поједине тачке на источним и западним границама жупе. Код кланца Крстац који се налазио код истоименог брда изнад Гуче, налазила се источна граница жупе Моравица, судећи по селима која су га чувала.⁴⁰ Благојевић претпоставља

---

³³ Члан закона 157-8 уп. С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, Београд 1898.

³⁴ Каниц, *Србија*, 575.

³⁵ А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије, 15. и 16. век I*, Чачак 1984, 492-498; А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије, 15. и 16. век II*, Чачак 1985, 405, 462-467; А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије, 15. и 16. век III*, Чачак 1985, 119, 152-156, 322-323, 350-353 (=Аличич, пописи)

³⁶ Аличић, *пописи III*, 152.

³⁷ „Село Чрешњевица, други назив Преканац“: Аличић, *пописи I*, 498, *II*, 405; *III*, 322.

³⁸ Благојевић, *Жупа*, 17.

³⁹ Исто, 17.

⁴⁰ Исто, 18.

да би на западу долина Малог Рзава и доњи ток Великог Рзава били у Моравици, док се за подручје меридијанског тока Великог Рзава то не може рећи.⁴¹ Наиме, поуздано, утврђен положај села која су чувала кланац „Честин Дол“ или „Чести Дол“ (Чисти): Сјеверово, Горња Раван, Доња Раван, Сирогојно..., налазила су се у меридијанском току Великог Рзава, на знатној надморској висини те и нису део жупе.⁴² Северна граница жупе утврђује се природом земљишта и све што се северно од Пожешке котлине није рачунало у Црну Гору, припадало је жупи Моравица.⁴³

Разматрајући све чињенице које је изнео М. Благојевић, морамо да кажемо да се не слажемо око свих појединости. Нема разлога да се прихвати да се жупа Моравица на југу завршава код манастира Клисуре. Посматрано са градине нема никакве разлике у жупности предела северно од клисуре и оног јужно, односно нема разлике између Приличког поља и поља код Трешњевице. Мање-више то је иста надморска висина, исти квалитет земљишта и иста ширина поља. Дакле и овај део долине средње Моравице чинио је део жупе, која се могла простирати и још неки километар јужно од Ивањице, све до Међуречја. За коначно утврђивање јужне границе, свакако би требало консултовати турске дефтере и распоред нахија, те тек онда износити коначне судове.

Истраживањем фортификација добијени су основни подаци о начину зидања утврђења и дебљини бедема. У појединим, мањим партијама бедем је висок и до неколико метара (4-5 m). Начин градње бедема, уз употребу сантрача, указивао је на позносредњовековно раздобље. Осим средњовековни, других архитектонских објеката или покретних археолошких налаза унутар утврђења није било. Керамичка продукција указивала је на шири период позног средњег века, 14-15. столеће. Налази керамике локалне производње, проширују нам знања о продукцији овог најчешћег археолошког налаза у средњем веку.

Налаз архајске мајолике на поду Куле и монохромно глеђосани примерци са употребом радла, омогућују нам да керамички материјал са обележјима 14. и 15. столећа, можда датујемо у ужи временски период - другу половину 14. века. Са обзиром да је ова територија била у једном периоду у власти кнеза Лазара, за очекивати би било присуство препознатљиве сграфито грнчарије за Деспотовину. Како је нема, могуће је да је утврђење окончало своје трајање освајањем кнеза Лазара или непосредно након тога. Међутим, стање истражености у области

⁴¹ Исто, 18.

⁴² Исто, 18.

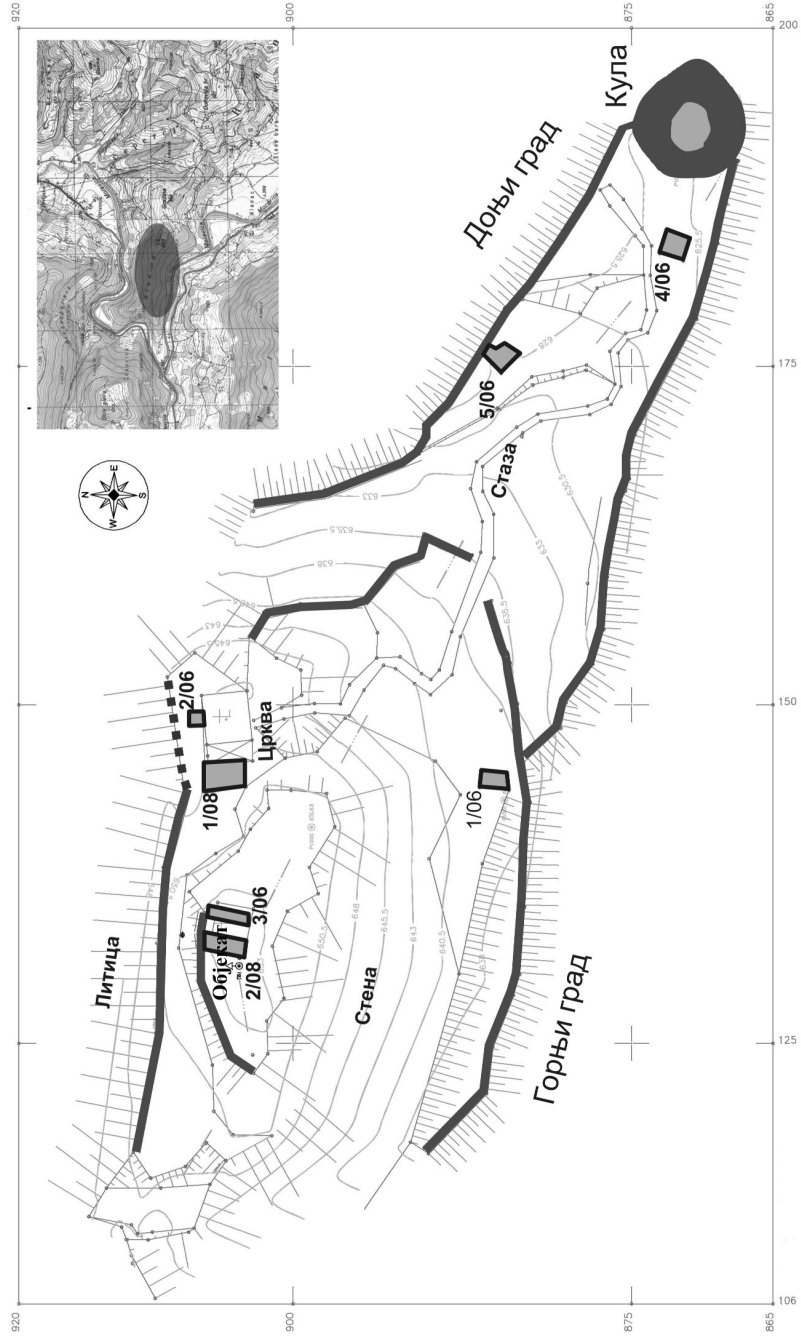
⁴³ Исто, 18.

Моравице је такво да немамо реперног узорка грнчарије за средњовековне епохе. Највећи градски центар у непосредној околини било је Ужице, али док се археолошки материјал са ископавања не објави, постојећу дилему не можемо са сигурношћу да разрешимо. Оваквом поставком догађаја, остаје неразјашњена чињеница да утврђење није коришћено у време освајања Србије од стране Турске за шта немамо аналогних примера.

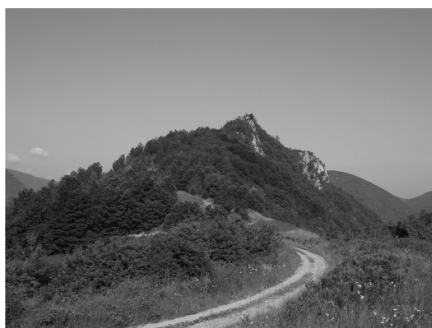
Уколико прихватимо уже датирање утврђења, у том случају, у два историјска догађаја би тражили узроке страдања утврђења. Први се збио 1373. година, када је Никола Алтомановић поражен од коалиције кнеза Лазара и Твртка, претходно сузбијен у оближње Ужице. Друга могућност је да је утврђење страдало у српско-угарским сукобима деведесетих година 14. stoleћа. Неки од угарских упада могао је ићи реком Моравицом ка Сјеници и Расу. О важности овог пута сведочи истраживано утврђење, непознатог имена, које је захваљујући свом положају имало апсолутну контролу над овом комуникацијом.

Т. 1

ЛОК. ГРАДИНА - РАДАЉЕВО

Т. 2

1. Поглед на Градину са ЈИ

2. Поглед на цркву

3. Јужни бедем горњег града

4. Северни зид објекта на врху

5. Јужни зид објекта на врху

6. северни бедем горњег града

T. 3

1. Сонда 1/06

2. Сонда 3/06 (са запада)

3. Сонда 2/06 (са истока)

4. Сонда 5/06, западни профил

5. Сонда 5/06, бедем

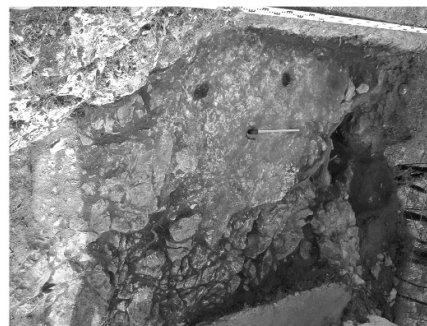

6. Стаза од цркве до објекта на врху

T. 4

1. Сонда 2/06, темелъ

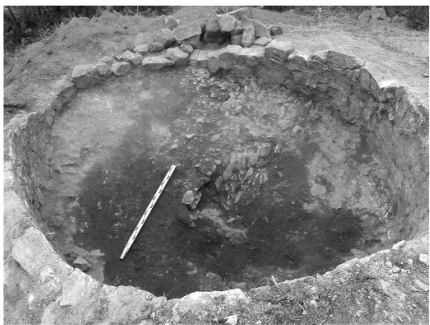
2. Сонда 1/08

3. Сонда 1/08, изглед темелъа

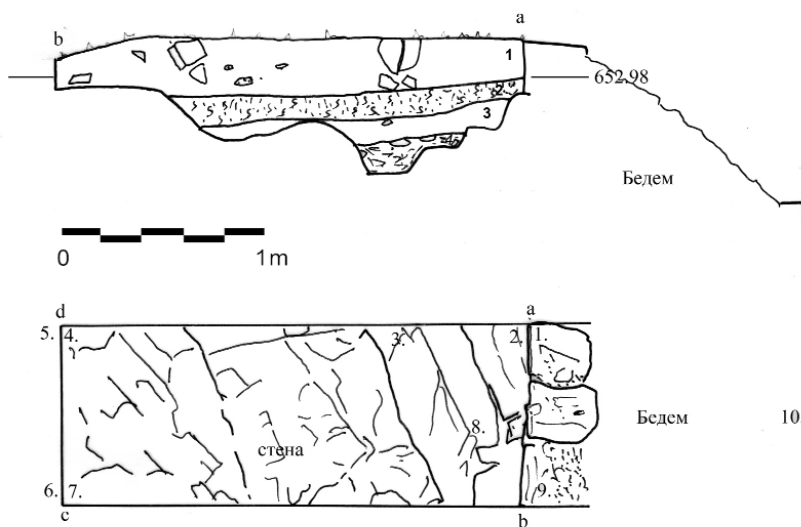
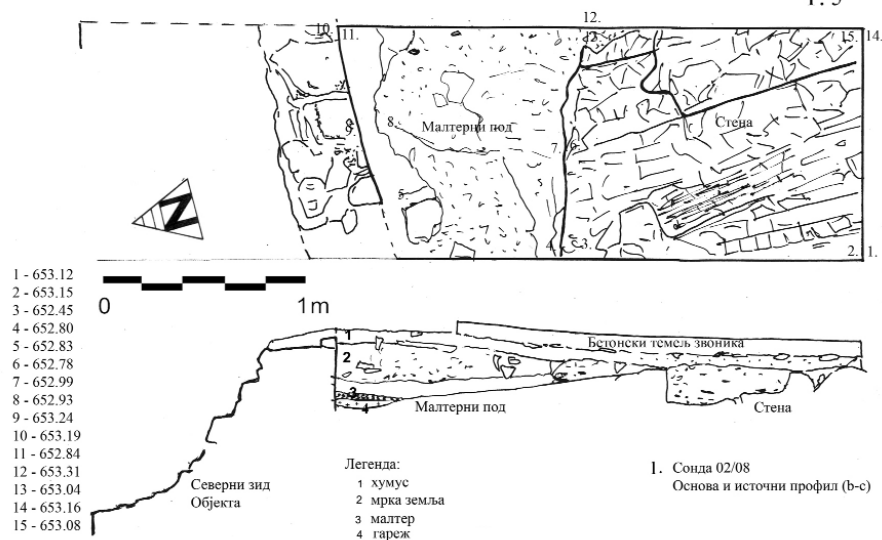
4. Кула, остаци пеџи

5. Кула, основа

6. Кула, изглед зида

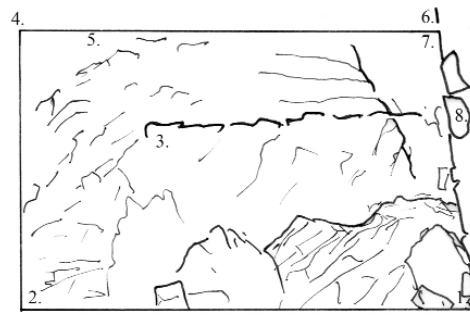
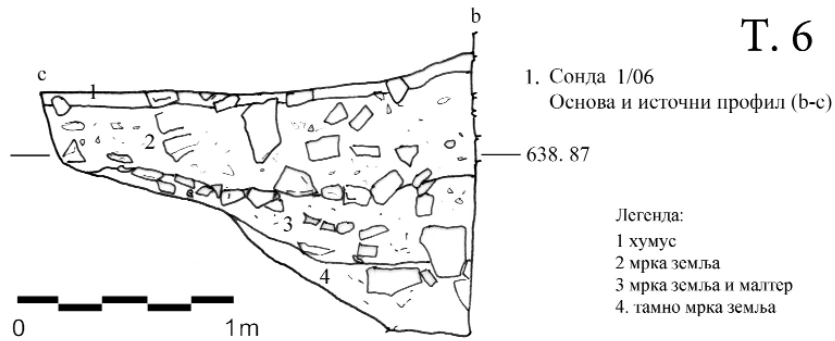

- 1 - 653.16
2 - 652.74
3 - 652.50
4 - 652.94
5 - 653.08
6 - 653.09
7 - 653.01
8 - 652.48
9 - 653.13
10 - 652.36

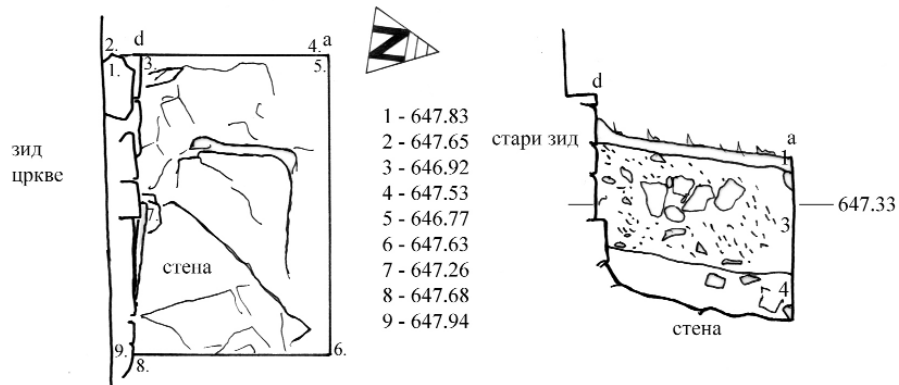
2. Сонда 3/06
Основа и западни профил (d-a)

- Легенда:
1 мрка земља
2 малтер
3 тамно-мрка земља
4 дробљена стена и мрка земља

T. 6

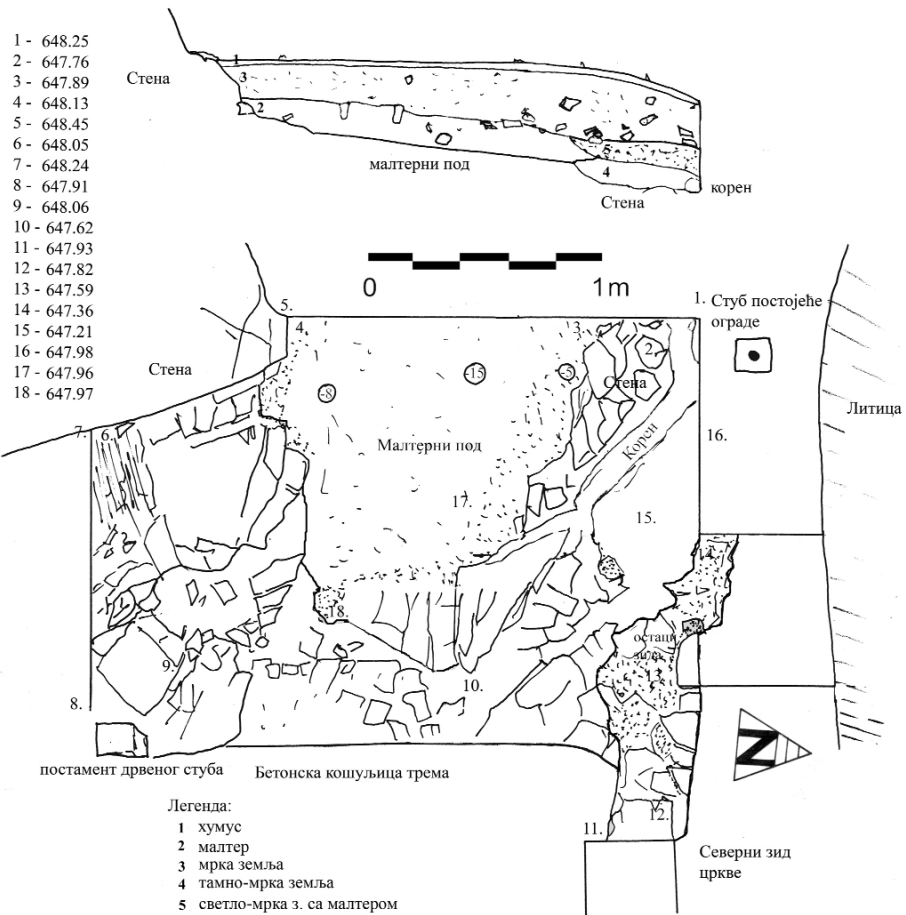

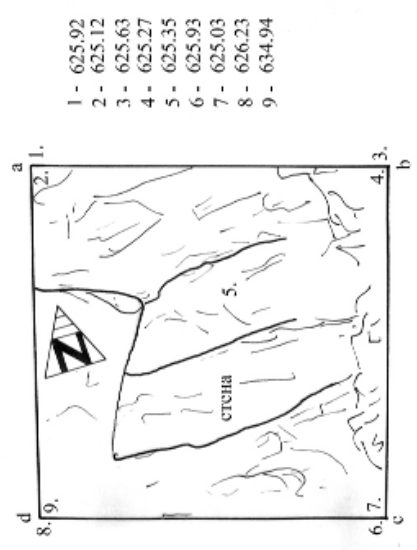
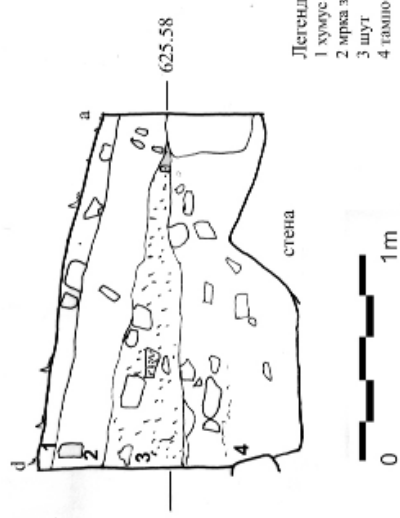
2. Сонда 2/06
Основа и источни профил (d-a)

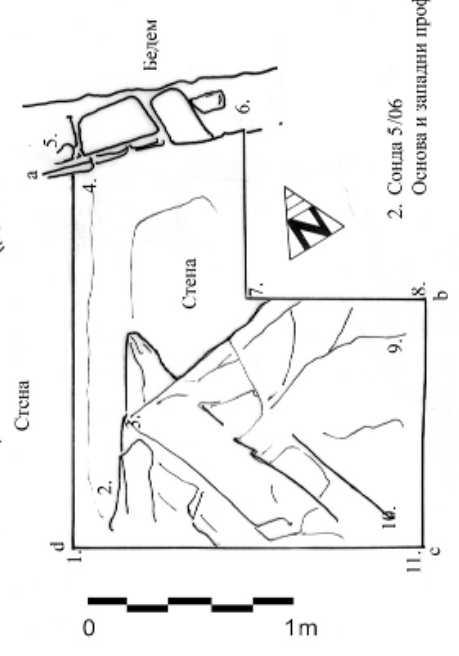
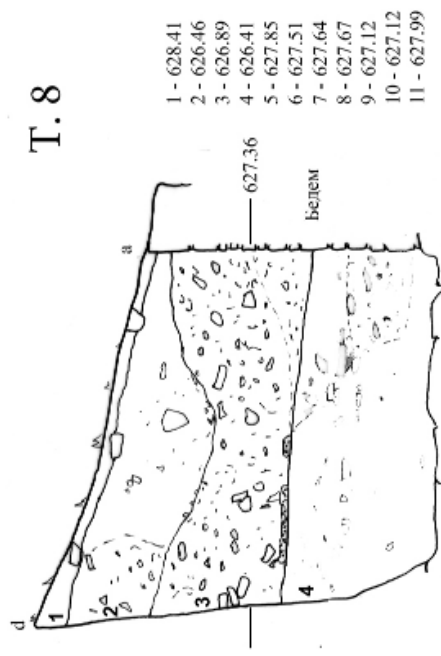
T. 7

Сонде 01/08
Основа и западни профил

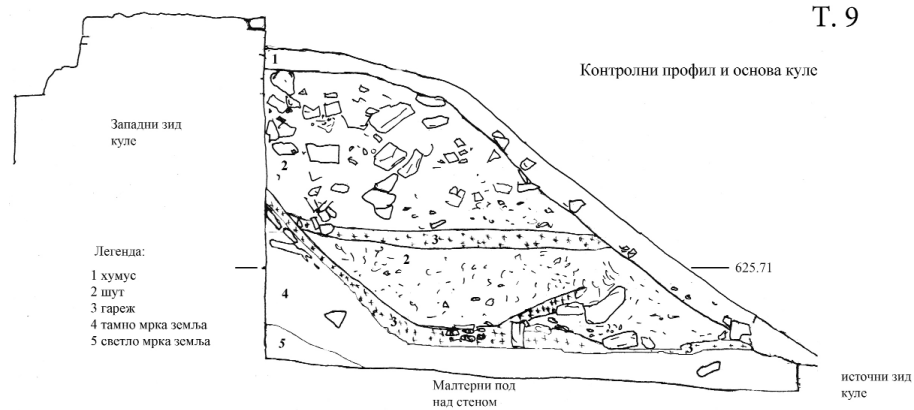

1. Сонда 4/06
 Основа и западни профил (d-a)

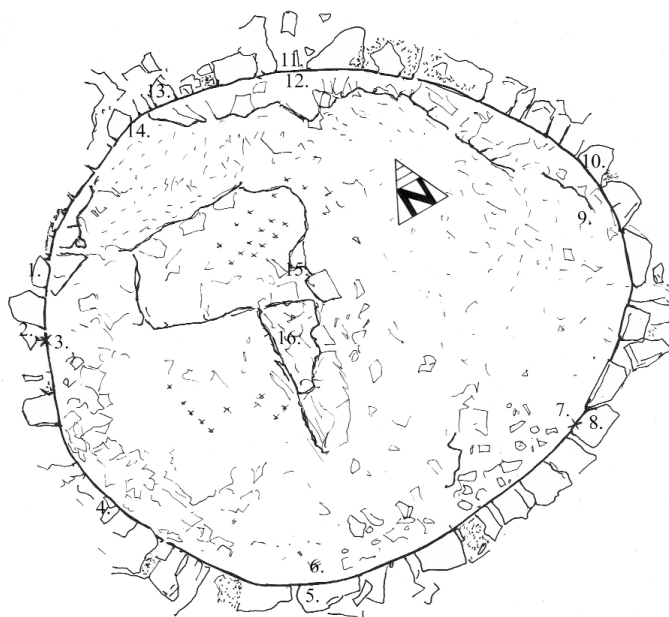
T.8

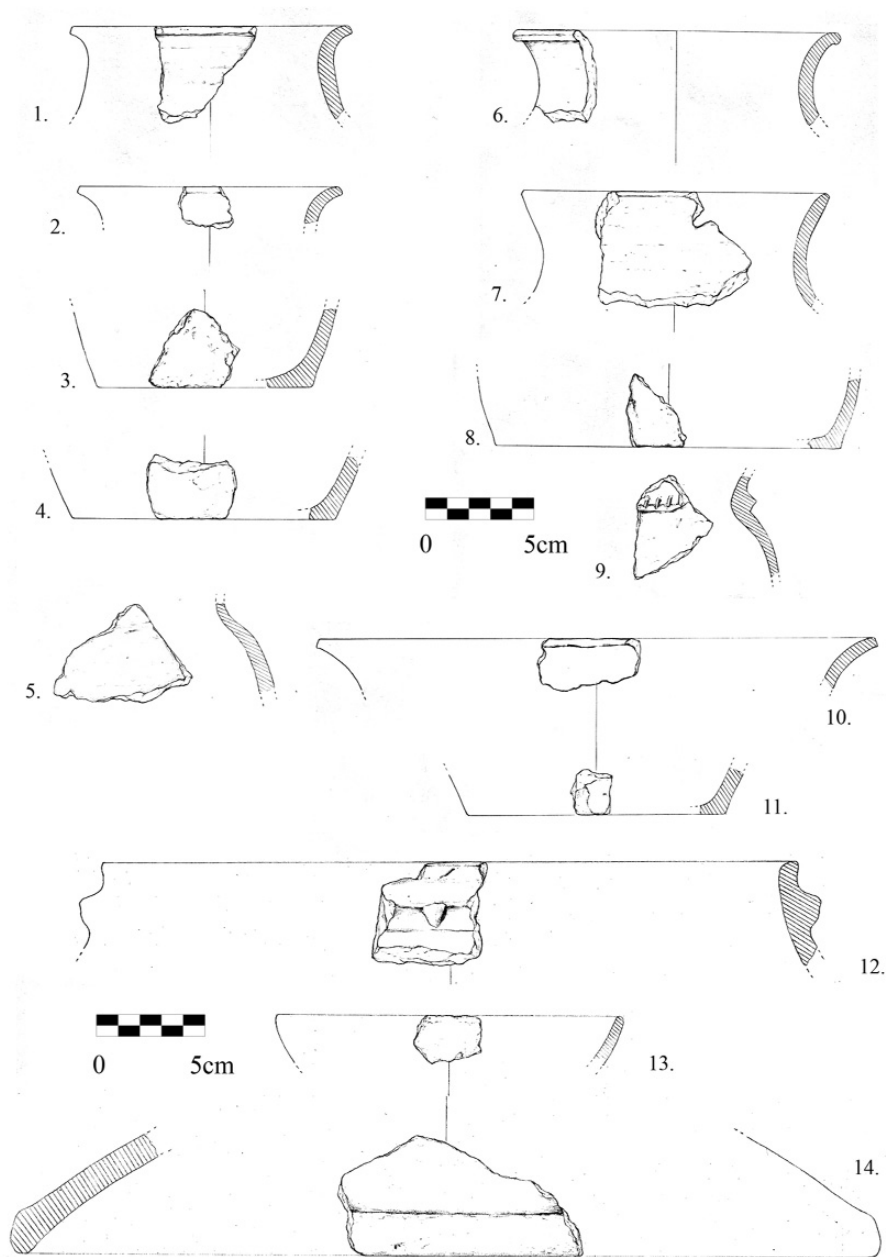
T. 9

0 1m

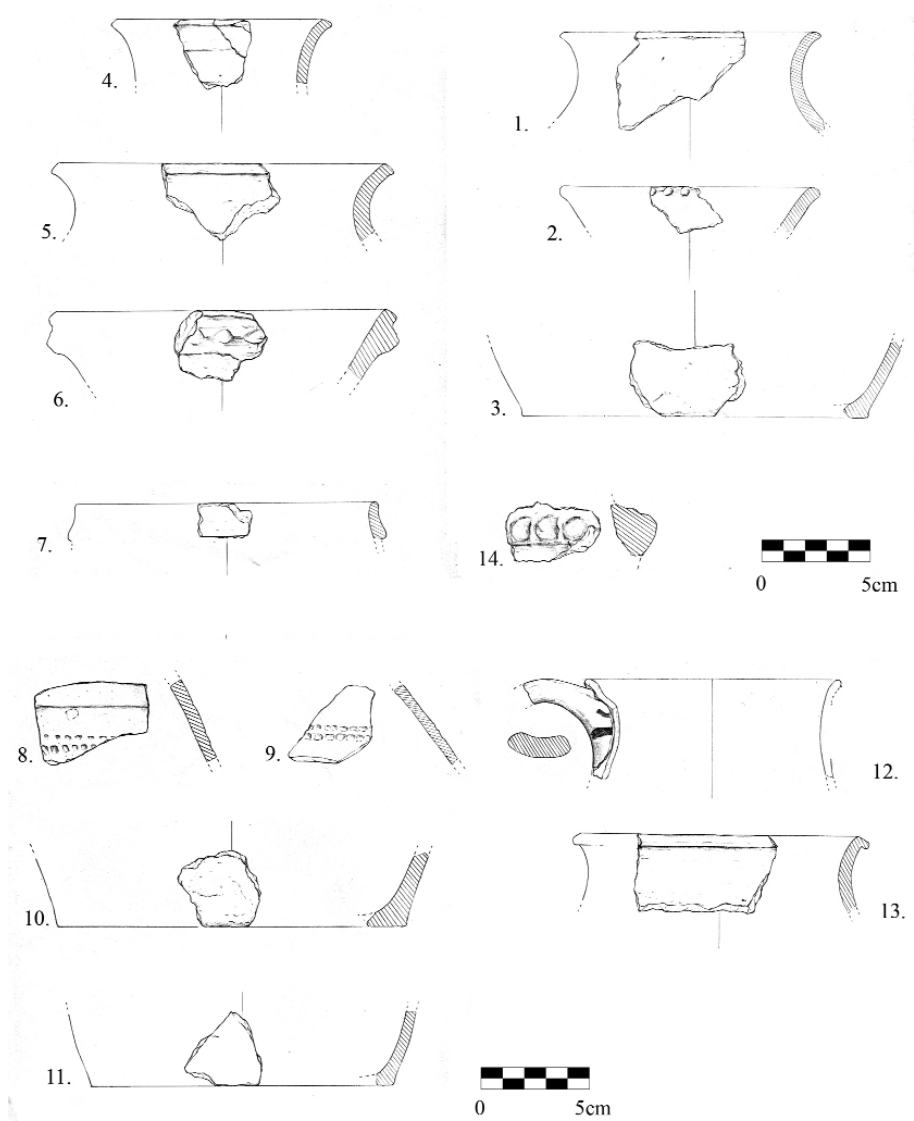
- 1 - 627.62
- 2 - 627.55
- 3 - 625.13
- 4 - 626.85
- 5 - 625.91
- 6 - 625.05
- 7 - 624.93
- 8 - 625.09
- 9 - 625.03
- 10 - 625.23
- 11 - 626.48
- 12 - 625.23
- 13 - 627.06
- 14 - 625.25
- 15 - 625.03
- 16 - 624.84

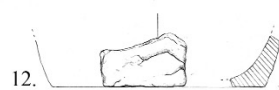
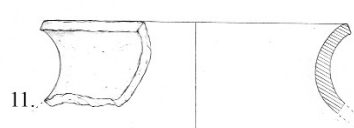
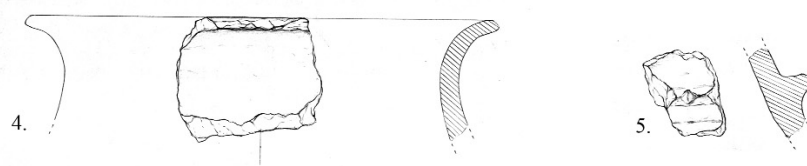

Т. 10 Површински налази: 13-14; Сонда 1/06, слој мрке з.: 1-9, 12; мрка з. и малтер: 10-11

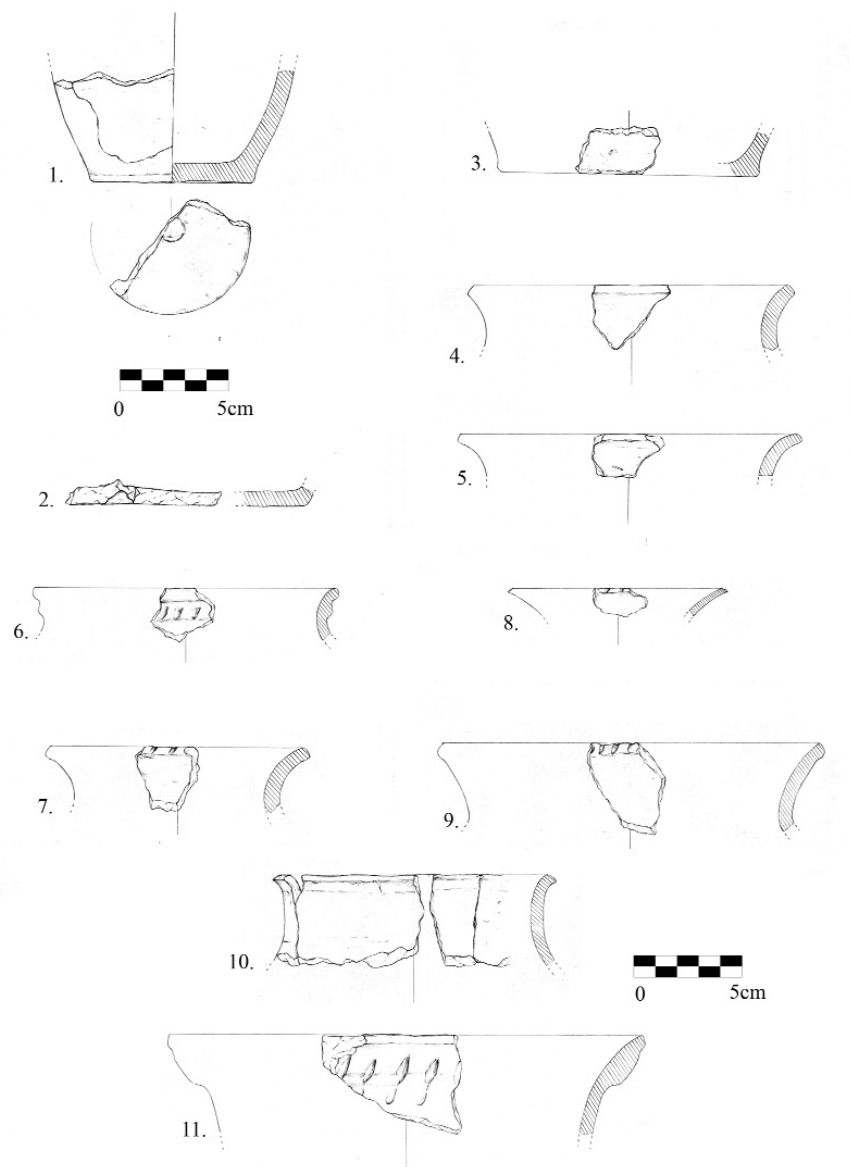

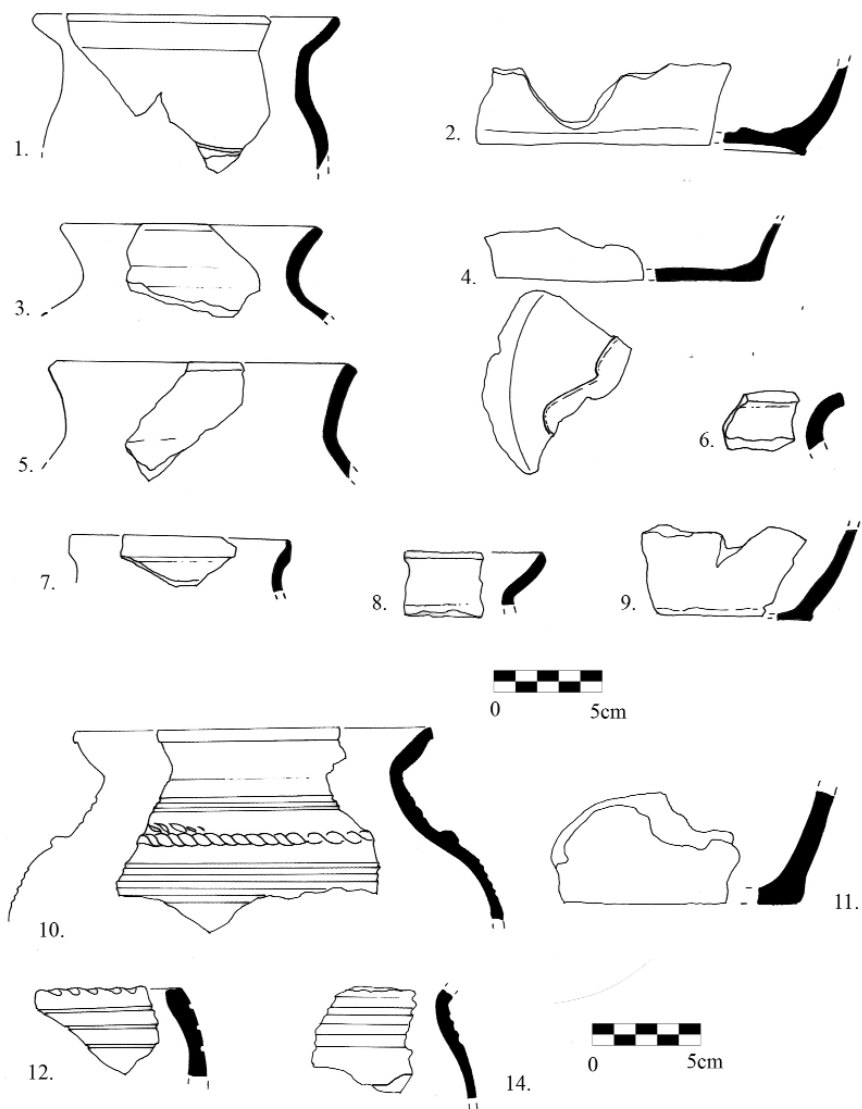
Т. 11 Сонда 4/06, Слој мрке земље: 1-11; тамно-мрка земља: 12-13

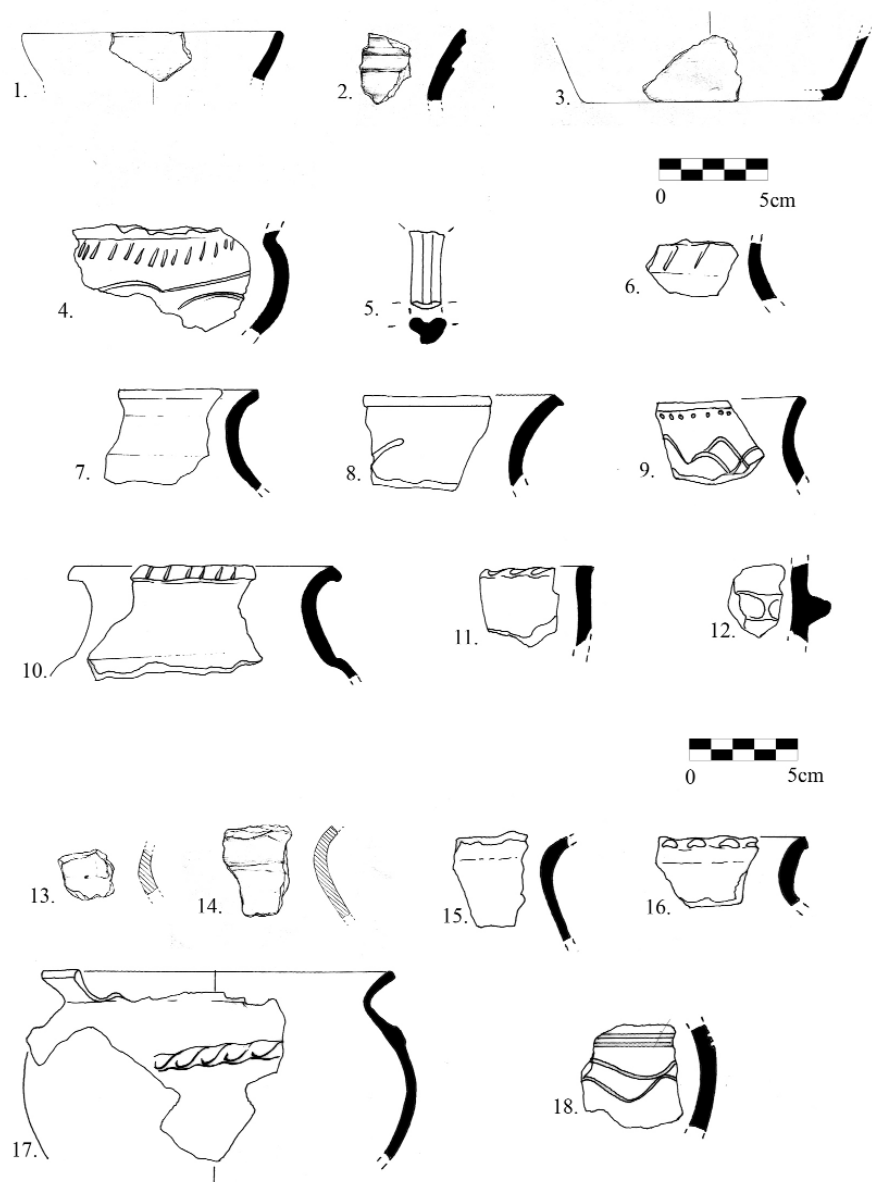
Т. 12 Сонда 5/06, слој мрке земље: 1-9; мрка земља са шутом: 10-13.

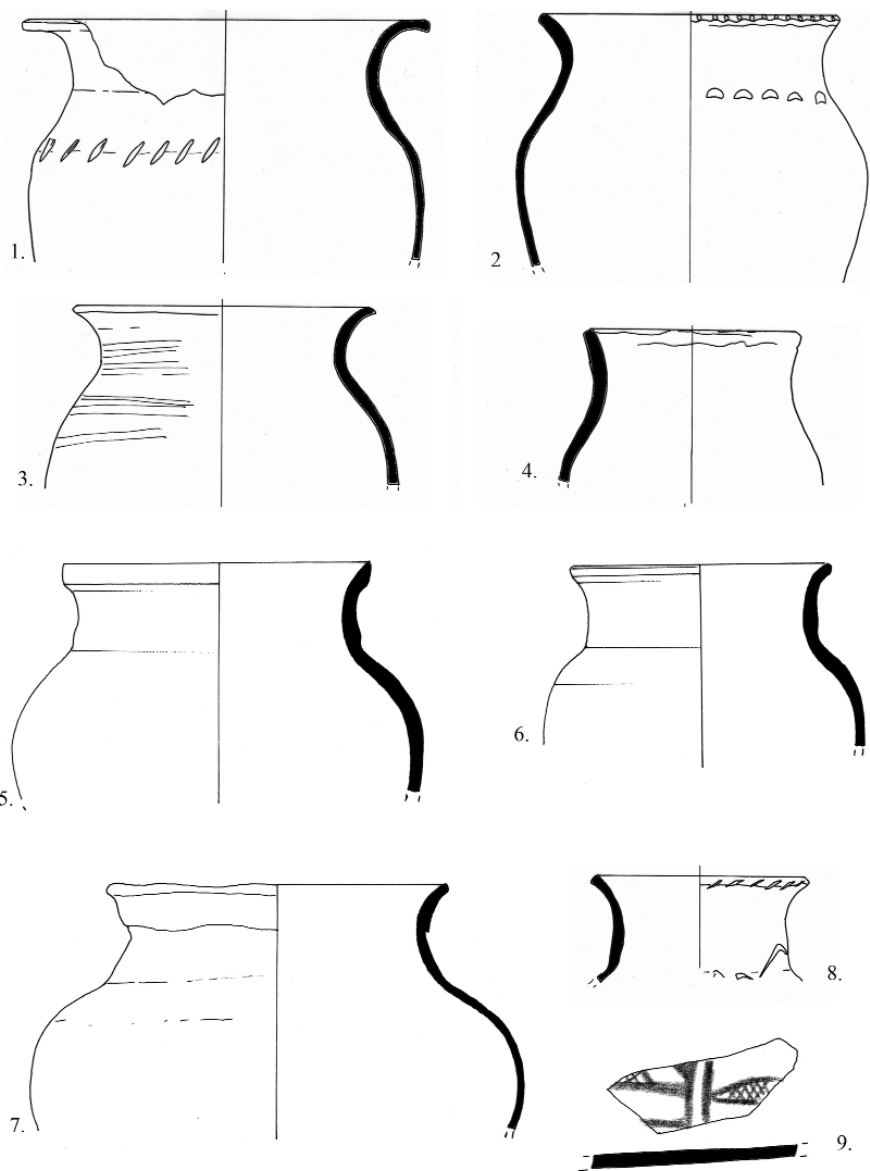
Т. 13 Сонда 5/06, тамно мрка земља: 1-11.

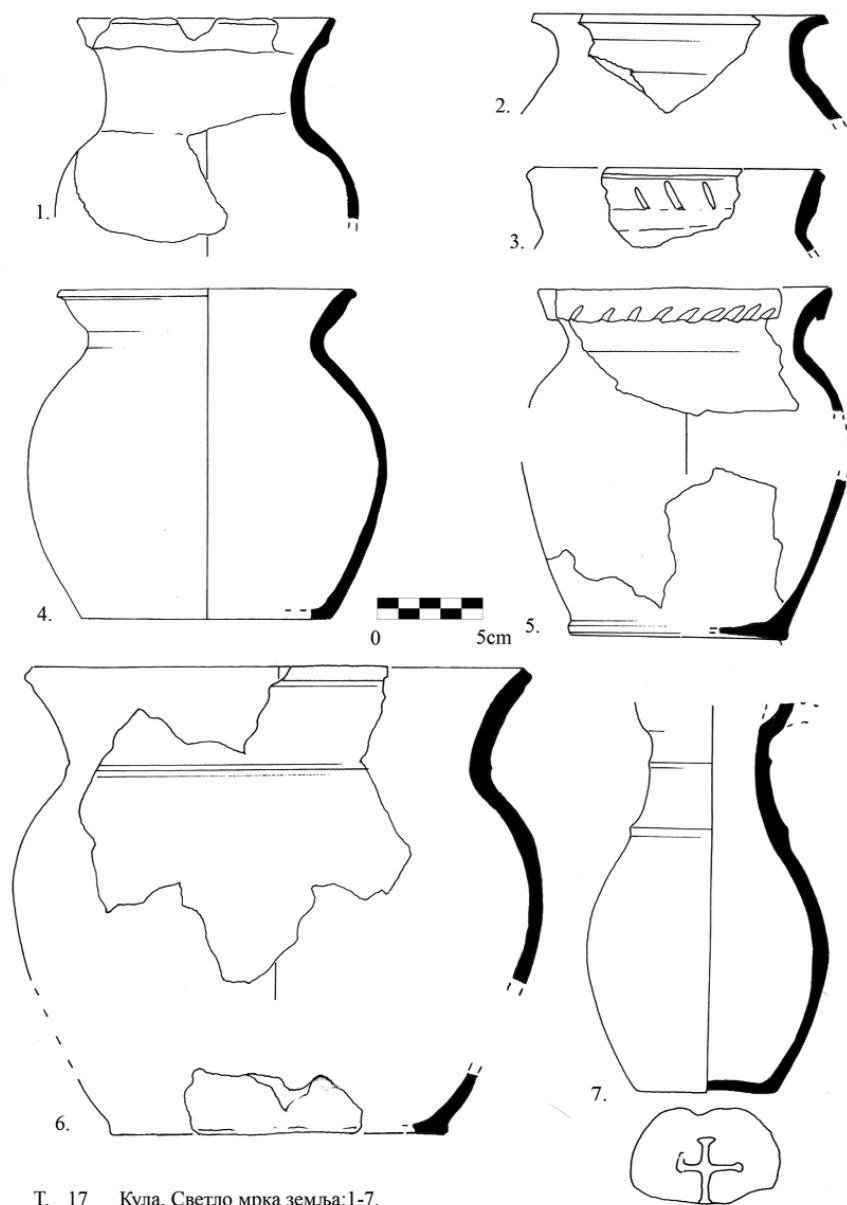
Т. 14 Кула, Горњи слој шута: 1-9; први слој гарежи: 10-14.

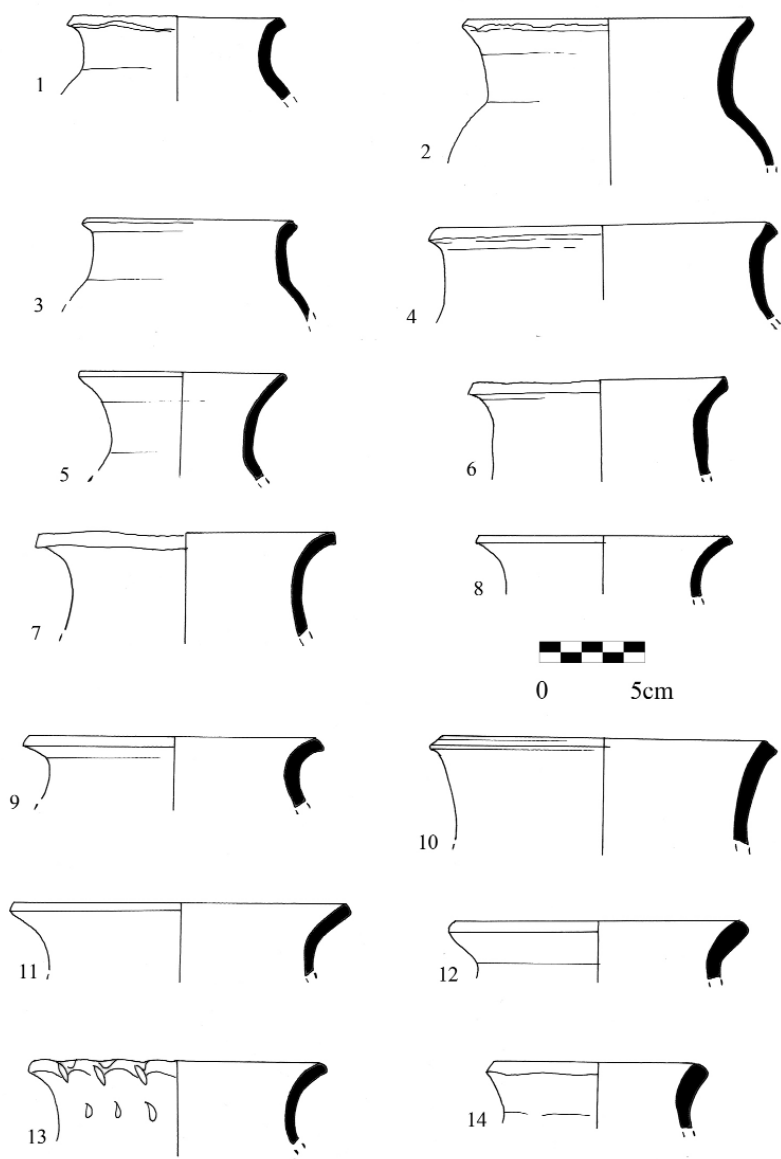
Т. 15 Сонда 3/06, испод малтера: 1-3; Сонда 1/08 мрка з. над малтером: 4-6, тамно-мрка з: 7-12; Сонда 6/06, мрка з: 13-14; Сонда 2/08, мрка з: 15-18.

Т. 16 Слој гаражи на поду куле: 1-9

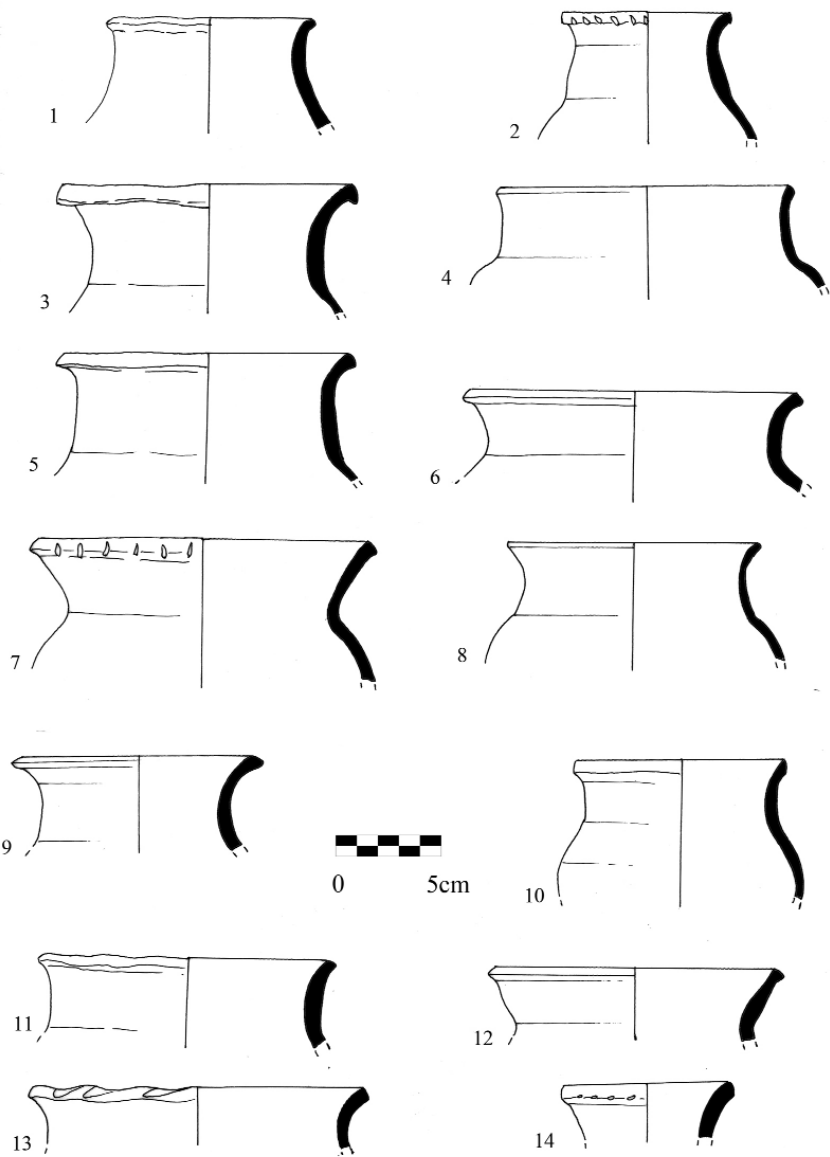

Т. 17 Кула, Светло мрка земља:1-7.

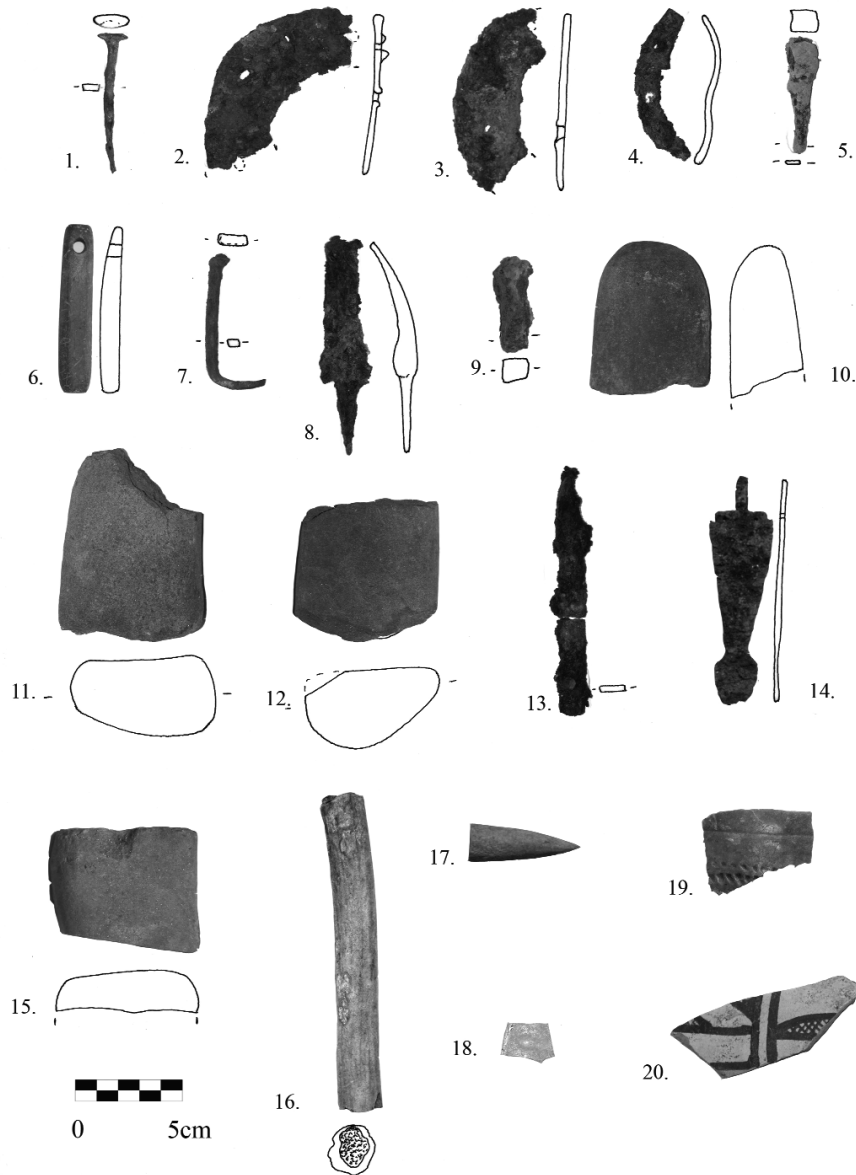
Т. 18 Кула, над подом

Т. 19 Кула: 1 - 14, над подом

T. 20

Dejan Bulić, Dejan Crnčević

**MEDIEVAL FORTIFICATION IN GRADINA SITE
IN RADALJEVO NEAR IVANJICA**

Summary

Due to its extraordinary strategic position, Gradina, whose original name is unknown, controlled the valley of the Moravica River, which was an important communication path from Užice to Sjenica and towards the Ibar River valley.

The irregular foundation of the town measures 28 by 93 metres, and the most elevated point of the fort lies at 653 metres. Remnants of the rampart and a circular tower clearly testify to the existence of the original division into the upper and the lower section of the town.

Gradine – Trešnjevica in the vicinity of Ivanjica underwent archaeological explorations on two occasions in 2006 and 2008. A somewhat larger structure, most probably a church, was identified under the today's church. The exploration of the fort provided basic evidence of the construction method and the width of the walls. At places, though smaller in size, the wall was up to 4 or 5 metres tall. The fact that surrounds were used in the construction of the wall indicates that it originates from the late Medieval period. The tower located on the eastern access point was of irregular circular shape, preserved up to 2.6 metres in height. Remains of a fireplace and an unusually large number of pottery suggest that the tower served as a kitchen within this fortification.

Apart from the existence of the fort, the importance of the road that went through the Moravica Valley is further emphasized by the Turkish tax registers, citing that the position was guarded by local villagers (derbendžije). The locality was part of the then Moravica District.

The finding of the archaic majolica on the floor of the tower, which is the first such case in Serbia, as well as the monochromatic enameled specimens, enable a somewhat more accurate dating of the ceramic materials bearing features of the 14th and 15th century – in the latter half of the 14th century.

The findings of the prehistoric pottery at the base of the fort make the locality important from the aspect of several different eras.

Keywords: archaeological probes, Gradina, prehistory, fortification, 14th century, župa Moravica, "land" Moravice, derbend, archaic maiolica, pottery..

Чланак примљен: 30. 04. 2012.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 31. 08. 2012.

Марица МАЛОВИЋ ЂУКИЋ
Историјски институт
Београд

ДЕЛАТНОСТ УЛЦИЊСКОГ ТРГОВЦА НИКА РОГА У КОТОРУ У ТРИДЕСЕТИМ ГОДИНАМА 15. ВЕКА*

Апстракт: На основу необјављене грађе из Которског архива покушали смо да прикажемо пословну каријеру улцињског трговца Ника Рога у Котору у првој половини 15. века. Кредитно и трговачко пословање. Породичне прилике и имовно стање.

Кључне речи: трговац, жито, коже, брод, Улцињ, Котор, Дубровник, Венеција, Родос.

Котор је привлачио своје јужне суседе, пре свих Улцињане и Баране, пошто их је у друштвено-економском развоју далеко превазишао. Котор је за њих имао посебан значај. Био је у непосредном суседству привредно развијеног Дубровника, располагао је великим економским потенцијалом у првој половини 14. века, који је највећим делом потицао из веза и утицаја које су посебно Которани имали на српском двору као поданици српских владара. Такође је велики удео Которана у привредном развоју српске државе, што се не би могло рећи за његове јужне суседе. Котор је зато био привлачан за становнике из суседних јужних приморских градова, посебно трговце. Трговци из зетских приморских градова стизали су у знатном броју у Котор, у првој половини 14. века, када Котор по свом привредном развоју није заостајао од свог северног суседа – Дубровника.

---

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Средњовековне српске земље (XIII-XV): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (ев. бр. 177029).

Нико Рого трговац из Улциња стигао је у Котор скоро век касније, негде почетком 15. века. Улцињска породица Рого, врло мало се помиње у историографији.¹ У овом раду настојаћемо да прикажемо, на основу оскудне литературе, и пре свега необјављене грађе из Историјског архива у Котору, делатност Ника Рога у тридесетим годинама 15. века. Не зна се када је из Улциња дошао у Котор, да ли је дошао сам или са породицом. Када се Нико Рого родио нема података. О Никовом детињству и младости извори ћуте. У Котору се се први пут јавља 1430. као зрео послован човек, јер је одмах ушао у трговачке и кредитне послове у граду. На основу которске архивске грађе може се пратити Никово успешно трговачко пословање више од једне деценије у Котору. Скоро увек се јавља у архивској грађи као Нико (Никола) Рого из Улциња, становник Котора (*ser Nichus Rogo de Dulcinio habitatoris Cathari*).²

Нико Рого бавио се трговином у Котору, пре свега житом,³ кожама⁴ и другом робом. Изнајмљивао је често бродове са свом опремом и слугама за своја трговачка путовања.⁵ Он је имао и један брод у власништву, али му није био довољан, с обзиром на обим трговине (житом) којом се бавио, те је зато унајмљивао бродове.⁶ Због трговачких послова, пре свега трговине житом, често је путовао на Крф, Родос, Венецију, Улцињ, Љеш, Драч, Скадар и друга места у Албанији.⁷ Склапао је мешовита трговачка друштва, најпре са Которанима, Млечанима и трговцима из Италије (Болоња, Анкона). У његовом трговачком пословању биле су у оптицају различите врсте новца, углавном дукати и которски крстати перпери.

Када је био у Котору обављао је разне послове, присуствовао је као сведок приликом склапања уговора о изградњи бродова у Драчу.⁸

---

¹ N. Bogojević-Glušćević, *Svojinski odnosi u Kotoru u XIV vijeku*, Nikšić 1992, 61; L. Blehova Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, Podgorica 2002, 96.

² Историјски архив Котор (=ИАК) *Sudsko notarski spisi (=SN)* V, 300, 3. XI 1431, 319, 20. XI 1431; VI, 754, 26. VI 1439, 997, 23. VII 1440.

³ ИАК, *SN V*, 97, 18. I 1437, VI, 125, 13. III 1437, VI, 782a, 20. IX 1439.

⁴ *SN VI*, 125, 13. III 1437. Нико је продавао коже обућарима из Котора, а такође и онима који су из Подгорице дошли у Котор и ту се бавили обућарским занатом. Они нису на време измиривали дуговања (Милоје из Подгорице) Нику, па је тражио намирење дуга пред которским судом. (*SN VI*, 651, 27. X 1440). На једном броду који је доживео бродолом почетком априла 1440. налазиле су се и ствари Ника Рога, између осталих и две волујске коже (*SN V*, 656, 26. I 1435.).

⁵ *SN V*, 97, 18. I 1437, VI, 782a, 20. IX 1439.

⁶ *SN VI*, 490, 26. VI 1438.

⁷ *SN VI*, 97, 18. I 1437, 782a, 20. IX 1439.

⁸ *SN VI*, 204, 24. VII 1437.

Такође је био сведок у судским споровима. Појављује се као сведок приликом састављања тестамената у Котору.⁹ Јавља се и као судија арбитар у Котору.¹⁰ Када је боравио у граду обично је давао земљу у закуп. Тако је почетком октобра 1436. дао у закуп Миоку Богиловићу из Грбља један карат земље у Горњем Грбљу у Дубу за два стара жита годишње, према которској каменој мери (*ad mensuram lapides*) и три егзенија годишње.¹¹

Нико је заступао Дубровчане у Котору око наплате њихових дугова,¹² као и Которане у Дубровнику око решавања њихове имовине. Тако су епитропи тестаментата покојне Радуге, удовице Марина Симонова одредили Ника Рога крајем јуна 1440. за њиховог заступника у Дубровнику ради потраживања имовине покојне Радуге.¹³ Исто тако, заступао је Которане (Марина Друшка и друге) због наплате њихових потраживања у Драчу.¹⁴ Све ово говори да је Нико био често ван Котора, заузет трговачким пословима и да је у тим местима био добро познат и угледан, да би као заступник решавао дугове и имовину својих сународника.

Није Нико само заступао Которане и Дубровчане, већ је и он имао своје заступнике. Он је одредио двојицу Которана (Генција Јоханова и Друшка, сина Марина Друшка) за своје заступнике у Венецији¹⁵, ради неких потраживања, пошто се у Венецији бавио трговином житом. Када није био у Котору, заузет трговачким пословањем (у Венецији и Албанији) имао Нико је свог заступника у граду ради наплате својих дугова. Крајем новембра 1439. Нико је одредио за свог заступника у Котору Луку Паутиновића ради наплате дуга од Радоја Милановића.¹⁶

Нико се успешно бавио кредитном трговином у Котору. Узимао је новац на зајам од својих поверилаца на добит, што је посебно било развијено у Котору у првој половини 14. века. Његови кредитори били су углавном котораска властела и богати грађани. Нико се задужио крајем јуна 1436. код Марина Друшка на суму од 247 дуката на добит коју ће делити по пола.¹⁷ Вероватно због честих задужења, у појединим годинама и релативно великих(и ово задужење није било скромно), нико није на

⁹ SN VI, 914, 17. V 1439.

¹⁰ SN VI, 599, 14. V 1440.

¹¹ SN VI, 28, 8. X 1436.

¹² SN VI, 673, 25. II 1439.

¹³ SN VI, 997, 23. VI 1440.

¹⁴ SN V, 318, 20. XI 1431.

¹⁵ SN V, 180, 31. V 1431.

¹⁶ SN VI, 838, 25. XI 1439.

¹⁷ SN V, 189, 22. VI 1437.

време измиривао дуговања својим кредиторима. Тада су повериоци тражили намирење дуга пред которским судом. Крајем јула 1438, после смрти Марина Друшка, одредио је которски суд, да Нико Рого горе наведени износ од 247 дуката исплати епитропима покојног Марина Друшка.¹⁸ Још један пример говори о томе како се Нико Рого често задуживао на добит. Ников поверилац био је Матија (Мате) Бизанти почетком новембра 1431. на суму од 200 перпера такође на добит. Међутим, тада је Нику скренута пажња, вероватно од његовог повериоца, да новац уложи у трговину на легалан начин у Албанији, где је Нико често пословао. Добит деле по пола.¹⁹ Овај пример упозорава да облик кредитирања на добит није увек био легалан, бар у то време.

Нико је остваривао пословну сарадњу и после смрти Марина Друшка са његовим синовима: Данилом и Друшком. Крајем марта 1439. задужио се код Данила Друшка на износ од 114 1/2 дуката и исто толики износ код Даниловог брата Друшка. Што значи да је двојици браће Друшко Данилу и Друшку дуговао 229 дуката. Нико није на време вратио дуг, вероватно није био кредитно способан, зато је Данило Друшко, Ников кредитор, потражио правду пред которским судом крајем јуна текуће године. Тако је Нико (због на време не враћеног дуга) доспео у затвор. Суд је са которским провидуром Сегредом саслушао Ника и одлучио да га обавезе да исплати дуг од 114,5 дуката Данилу Мариновом Друшку у ратама. Исто тако, одлучено је да заосталу рату од 50 перпера которских од дуга од 114,5 перпера исплати туторима деце покојног Друшка, сина Маринова.²⁰

Нико се није само сам бавио кредитном трговином на добит већ је скалапао трговачка друштва (*colligancie*) са домаћим трговцима и странцима са службом у Котору. Такво једно друштво склопили су почетком октобра 1430. Нико и Жумимано апотекар из Болоње са послом у Котору с једне стране, а са друге стране са познатим которским трговцем у то време Симком Брајановим. Симко је уложио сав новац у друштво у износу од 800 перпера и 70 гроша которских. Добит су делили на три дела, међутим, штету деле по пола само Нико и Жумимано. Овде је улагач капитала Симко Брајанов (*socius trans*) док друга двојица (*socius tractans*) путују и баве се трговином.²¹ Поред тога што је и ризик њих двојице већи, и штету су делили само они. Уколико не би поштовали наведени уговор и

---

¹⁸ *SN* VI, 496, 3. VII 1438.

¹⁹ *SN* V, 300, 3. XI 1431.

²⁰ *SN* VI, 757, 26. VI 1439.

²¹ *SN* V, 98, 10. X 1430.

поднели рачун сваке године док траје друштво, следила је позната казна у Котору, пет на шест, то јест, 20% од укупне суме.

Нико је пословао са познатим которским трговцима из редова племства (Драго, Бисте, Бизанти, Буће) и богатог грађанства (Друшко, Паутиновић и др.). Склопио је трговачко друштво са Људевитом Драгом ради трговине житом.²² Тако су Нико Рого и Људевит Драго средином јануара 1437. били заступници Антонија из Анконе и Гасканија Колумбана из Венеције, и узели су једну велику баркозију од Арсенија Виктурија из Венеције ради трговачког путовања од Драча до Венеције за превоз жита или других намирница. Жито је понекад допремано и истоварано у Сплиту или Задру. Ников заступник у Котору често је био Јован (Иван) Маринов де Бисте.²³ Његов кредитор и заступник у Котору био је и Матија Бизанти.²⁴ Лука Паутиновић, познати которски трговац заступао је једно време у Котору Ника Рога, када није био у граду, заузет трговачким пословањем.²⁵ Са угледном которском породицом Друшко имао је пословну сарадњу, посебно са Марином Друшко и његовим синовима Данилом и Друшком који су били Никови повериоци.²⁶

Нико је био у посебним односима, можда и родбинским, са Радулом, удовицом Марина Симонова, познатог которског трговца. После Радулине смрти, њени епитропи одредили су га крајем јуна 1440. за заступника у Дубровнику ради потраживања њене имовине.²⁷ Она је оставила у свом тестаменту један виноград у Котору Нику Рогу и његовим синовима, које су њени епитропи извршили почетком априла 1440. године.²⁸

И Никова ћерка Николета добила је завештањем земљу у которском дистрикту од Домуше Матка Радмилова, која је у свом тестаменту, који је регистрован четвртог јуна 1440. у Котору, оставила Маргарити половину земље у Одољану, земљу у Фашу и Бобовишту и једну кућу у којој станује, с обавезом да Николета исплати 30 перпера Радули, удовици Марка Симонова.²⁹

Пошто је Нико био способан и богат трговац у Котору у тридесетим годинама 15. века имао је испред свог имена титулу *ser*. Нико Рого као успешан трговац у Котору, по свом богатству а тиме и угледу

²² SN VI, 97, 18. I 1437.

²³ SN VI, 647, 18. X 1440.

²⁴ Види нап. 19.

²⁵ SN VI, 838, 25. XI 1439, VI, 582, 9. IV 1440?

²⁶ Види нап. 18, 19, 20.

²⁷ Види нап. 12.

²⁸ SN VI fol. 582, 9. IV 1440. Помињу се Никови синови.

²⁹ SN VI, 967, 4. VI 1440.

припадао је богатом грађанству у првој половини 15. века. Титула *ser* била је резервисана само за племство. Међутим, добијали су титулу *ser* у Котору, они појединци који су обављали или су обавили неки важан посао за град. Дубровачки грађани, посебно трговци у Котору, имали су испред свог имена титулу *ser*, за које се зна да нису били племићи, али су имали важну улогу у привредном животу града.³⁰ Поред дубровачких трговаца још значајнију улогу у привредном развоју Котора имали су домаћи трговци (Лука Паутиновић, Марин Друшко и други) међу којима је био и Нико Рого, родом из Улциња, који се успешно бавио трговачким пословањем и на тај начин доприносио привредном развоју града. Још неки которски трговци који нису били племићи, већ богати грађани имали су такође испред свог имена титулу *ser*. Један од њих је био Лука Паутиновић познати которски трговац прве половине 15. века. И Марин Друшко которски грађанин, који није био племић, имао је титулу *ser* испред свог имена, али за њега се зна да је обавио важан посао за свој град, то јест, водио је тајне – незваничне преговоре у Венецији око прихватања млетачке власти у граду. Он је чак имао и двојно грађанство, млетачко и которско.³¹

Трговачко пословање Ника Рога било је углавном са которским племићима (Бисанти, Драго, Бисте, Буће) или са которским познатим трговцима из редова богатог грађанства (Паутиновић, Друшко) како смо напред навели, то јест са оним которским грађанима који су као и он имали испред свог имена титулу *ser* и који су били не само богати већ и угледни.

Није Нико пословао само са домаћим трговцима већ и с трговцима из Венеције, од којих је изнајмљивао бродове ради трговине пре свега житом и другим намирницама. Такође, заступао је млетачке и друге италијанске трговце (Анконе) и уместо њих трговао житом, које је из Драче и Венеције даље довозио у Сплит или Задар.³² Склапао је мешовита трговачка друштва са Которанима, Млечанима и људима из других места Италије (Болоња). Све ово говори о Нику Рого као веома способном и успешном трговцу прве половине 15. века. Зато му је припала част да добије титулу *ser* у Котору.

Навешћемо само један пример како је Нико Рого трговао и којом робом, у име кога, на који начин је изнајмљивао бродове и где је све путовао ради трговине. Нико је средином септембра 1439. у име Антонија

---

³⁰ Види опширније: М. Маловић-Ђукић, *Прилог о добијању которског грађанства у средњем веку*, Историјски часопис (=ИЧ) L (2003) 56-57 нап. 18.

³¹ Исто.

³² *SN* V, 97, 18. I 1437, VI, 782a, 20. IX 1439.

Контарена (кнеза и капетана Улциња) унајмио брод од Никше Ненадића, који ће са њим управљати. Узима једну исправну баркозију (сигурна од воде) са пет морнара и једним слугом. Одређени су услови под којим узима брод од Никше Ненадића као и услови путовања. Према уговору, по захтеву Антонија Контарена брод је прво требало да иде за Улцињ, где ће остати један дан, затим даље иде за Родос, где остаје два дана, затим иде у Венецију где ће остати осам дана. Све преко договореног уговора Нико Рого је у име Антонија Контарена био дужан да плати Никши Ненадићу, то јест по један дукат за сваки дан где се брод буде задржао у поменутих местима дуже него што је било предвиђено уговором. За утоварено жито и друге намирнице које превезе до Венеције платиће за бродарину Нико Рого Никши Ненадићу по 14 венецијанских солди за сваки стар жита венецијанске мере по истовару.³³ И овај пример говори како су се которски трговци бавили трговином и оснивали заједничка трговачка друштва (или били њихови заступници) са Млечанима, који су били настањени у Улцињу или Котору под чијом влашћу су тада била ова два града.

Када говоримо о Никовом имовном стању и породичним приликама, ускраћени смо, јер грађа са којом располажемо само нас о томе делимично обавештава. Нико је послујући у Котору, Албанији и Венецији стекао велики капитал који је улагао у непокретну имовину. Имао је непокретну имовину (куће и земљу) у Котору, вероватно и у Улцињу. Зна се да је поседовао земљу на читавој которској територији (у Грбљу, Фашу, Одољану, Бобовишту и другде).³⁴ У грађи се помиње један Ников виноград који је добио завештањем, али се не наводи где се налази.³⁵

Ко су били Никови родитељи и одакле су (вероватно из Улциња) не зна се. Нико се женио два пута, прва жена му се звала Анукла и била је ћерка Живка Беткова из Котора.³⁶ Анукла је умрла пре 24. јула 1437. године. Наиме, 24. јула текуће године Марин Тикојев, прокуратор цркве Св. Марије на Ријечи изјавио да је примио од Ника Рога 5 перпера као легат његове жене покојне Анукле.³⁷ Ников тестамент нам је остао недоступан, али смо зато упознати са тестаментом Анукле, прве Никове жене. Истина, тестамент је штур, тако да се из њега не може скоро ништа сазнати о њиховој имовини и деци. Из тестаментa смо сазнали о

³³ SN VI, 782a, 20. IX 1439.

³⁴ SN V, 28, 8. X 1436, VI, 969, 9. IV 1440.

³⁵ Види нап. 28.

³⁶ SN V, 28, 8. X 1436, 565, 3. X 1436; L. Blehova Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, 96.

³⁷ SN VI, 204, 24. VII 1437.

Ануклиним епитропима, и сведоцима. Међу њеним епитропима био је њен муж Нико Рого. Затражила је да се сахрани у цркви Св. Марије на Ријеци.

Друга Никова жена звала се Кристина, родом Млечанка, ћерка покојног Занина Вардели из Венеције, удовица Марка Перова. Одредила је крајем августа и почетком септембра 1440. свога мужа Ника Рога да је заступа ради наплате новаца и ствари у градовима Драчу, Скадру, Љешу, Улцињу, Бару, Будви и другим местима Албаније.³⁸ Од Никове деце помињу се његови синови, које је можда имао у браку са првом женом Ануклом, али остају непозната њихова имена и колико их је било (двојица или више).³⁹ У архивској грађи помињу се само као синови, али се не наводе њихова имена. Нико је имао и једну ћерку која се звала Николета.⁴⁰ Николета је рођена вероватно у браку са Кристином, другом Никовом женом. Само су нам познате те штуре појединости о Никовој деци. У Котору је живео и Ников брат Марин Рого, али није био успешан као брат Никола. О Марину има мало података у которској архивској грађи. Марин је у Котору саставио и своју последњу вољу – тестамент 1433.⁴¹ Из тестаmenta се сазнаје о његовој имовини и наследницима. Имао је земљу – виноград у Мрчевцу коју су продали његови епитропи ради намирења Маринових дуговања.⁴² Један од Маринових епитропа била је и његова сестра Јелуша. Марин је био ожењен Станом, родом из Бара.⁴³ Помињу се и Маринови наследници (синови) које је вероватно имао у браку са женом Станом.⁴⁴

У архивским вестима у којима се срећу први подаци о Нику Рогу, он се јавља као зрео човек с одређеном улогом у пословном животу Котора. Више од једне деценије Ников живот испуњен је трговачким и кредитним пословањем, и био је везан за напорна и дуга путовања. Без обзира на све напоре, ипак је трговачка и кредитна делатност доносила Нику сигурну зараду. Бавио се пре свега трговином житом, која је била уносан посао. Приморским градовима почев од Котора, Дубровника, до Сплита и Задра жито је било (неопходно) преко потребно, а увозили су га из јужне Италије и Албаније. Унајмљивао је бродове све у циљу трговине

---

³⁸ SN VII, 10, 30. VIII 1440; L. Blehova Čelebić, *Žene srednjovekovnog Kotora*, 96.

³⁹ Види нап. 35. Овде се неодређено помињу само Никови синови. И у другом документеу поменути су овим редом: Нико Рого из Улциња у име својих синова наследника, Анукле своје жене ћерке Живка Бетка, итд. (SN VI, 28, 8. X 1436.).

⁴⁰ Види нап. 28.

⁴¹ SN V, 533-534, 12. V 1433.

⁴² SN V, 683, 9. IX 1435, 701, 22. I 1436, 738, 29. IV 1436.

⁴³ SN V, 753, 10 VI 1436; L. Blehova Čelebić, *Žene srednjovekovnog Kotora*, 96.

⁴⁴ SN VI, 941, 3 I 1440.

житом. Нико је израстао у успешног и великог трговца и на тај начин доприносио је економском развоју Котора, града у којем је живио и радио. Због свог трговачког пословања и богатства, а тиме и угледа добио је и титулу *ser* испред свог имена, која је у принципу била резервисана само за племство. Међутим, Нико је припадао которским грађанима а не племићима, али је због угледа и економске моћи, попут неких других, учествовао у развоју града те је зато добио титулу *ser*.

Приказани живот и рад Ника Рога послужиће као доказ како су успевали у пословном свету Котора они који нису били пореклом Которани. Како су се уклопили у пословни живот града у који су дошли. И како је текла Никова успешна пословна и друштвена каријера у Котору. Пример Ника Рога с друге стране, послужиће као основа за проучавање друштвено-економске историје Котора у тридесетим годинама 15. века.

Marica Malović Đukić

**BUSINESS ACTIVITY OF NIKO ROGO, MERCHANT FROM
ULCINJ, IN KOTOR IN THE 1430s**

Summary

This paper, mostly on the basis of previously unpublished source material from the Archives of Kotor, covers the business career of Niko Rogo, a merchant from Ulcinj, in Kotor in the 1430s. That includes the information on his credit and trading business, family circumstances and financial condition.

More than a decade Niko was successful in trade and credit transactions. In this way, he took part in the economic development of Kotor, the city where he lived and worked. Through a wide range of his business activities he gained both wealth and reputation and, therefore, obtained the title of Sir (*Ser*), although he was not a nobleman. Title *Ser* was generally reserved for the nobility, but it was given to Niko Rogo because he, as some other persons, took part in the economic development of Kotor.

Keywords: merchant, grain, leather, ship, Ulcinj, Kotor, Dubrovnik (Ragusa), Venice, Rhodes.

Чланак примљен: 30. 04. 2012.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 31. 08. 2012.

Александар КРСТИЋ
Историјски институт
Београд

КРАЉ ЖИГМУНД У БОРЧИ, ИЛИ КАДА ЈЕ И КАКО БЕОГРАД ПРЕДАТ УГРИМА 1427. ГОДИНЕ?*

Апстракт: У раду се анализирају досадашња сазнања о околностима и хронологији предаје Београда краљу Жигмунду након смрти деспота Стефана Лазаревића 1427. године. На основу неискоришћених дипломатичких извора утврђује се да је Београд прешао у руке угарског краља већ крајем септембра или почетком октобра, дакле месец дана раније него што се до сада сматрало. Промене у хронологији предаје Београда сагледане су у светлу тадашњих тешких околности услед османске инвазије на Србију. У таквој ситуацији нови српски владар Ђурађ Бранковић није могао да одуговлачи са предајом престоног града, што је била обавеза преузета у Тати 1426. године. Краљ Жигмунд је током друге половине септембра 1427. године логоровао у Борчи, што уједно представља и најстарији до сада познати помен овог насеља.

Кључне речи: Београд, Стефан Лазаревић, Ђурађ Бранковић, Жигмунд Луксембуршки, Мурат II, Борча.

Околности предаје Београда Угрима 1427. године биле су више пута предмет научне анализе. Том значајном догађају из прошлости данашње српске метрополе пажњу су посветили неки од наших најугледнијих медијевиста, који су проучавали српско-угарске односе у средњем веку, историју Београда или раздобље владавине деспота. Између осталих, треба на првом месту поменути Јована Радонића, Јованку Калић, Момчила Спремића и Милоша Благојевића, који је

---

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја *Средњовековне српске земље (13–15. век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (Ев. бр. 177029).

последњи врло темељито расправљао о предаји Београда краљу Жигмунду 1427. године.¹ Ипак, поново се враћамо овом питању стога што смо на основу бројне архивске грађе, која није била доступна ранијим истраживачима, у могућности да прецизније утврдимо кретање угарског краља, и време његовог уласка у Београд. То, опет, захтева да се изнова размотре досадашњи закључци о читавој хронологији догађаја од смрти деспота Стефана до краја 1427. године, као и разлози због којих је дошло до предаје Београда угарском краљу.

Као што је познато, деспот Стефан Лазаревић је 1403/4. године постао вазал краља Жигмунда, чиме је започела нова, савезничка етапа у српско-угарским односима, условљена заједничком потребом за одупирањем Османлијама. Тада је Београд прешао у деспотове руке и постао престоница српске државе.² Угарски краљ се није трајно одрицао својих права на Мачву, Београд и друге поседе уступљене деспоту, који је постао један од највећих барона Угарског краљевства. Деспот Стефан је започео обиман, осмишљен и амбициозан пројекат изградње Београда, не само као војног и политичког, већ и као привредног и друштвеног центра српске државе.³ Он је при том вероватно свесно пренебрегао услове добијања Београда, надајући се да ће новоизграђени град остати и у рукама његових наследника. Ипак, на крају је у Тати 1426. године морао прихватити да Београд, Мачванска бановина, Голубац и други поседи („Детошевина” у ваљевском крају и неколико тврђава у Босни)

---

¹ Ј. Радонић, *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини 15. века*, Нови Сад 1905, 54-55; исти, *Споразум у Тати 1426. и српско-угарски односи од 13. до 16. века*, Глас СКА 187 (1941) 194-219; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 101-104; *Историја српског народа (=ИСН) II*, Београд 1982, 219-220 (М. Спремић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 90-100; М. Благојевић, *О предаји Београда краљу Жигмунду 1427. године*, Зборник Матице српске за историју (=ЗМСИ) 82 (2010) 7-22.

² Ј. Радонић, *Споразум у Тати*, 145-149; М. Динић, *Писмо угарског краља Жигмунда бургундском војводи Филипу*, Зборник Матице српске за друштвене науке 13-14 (1956) 93-98; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 83-84; *ИСН II*, 70-74 (Ј. Калић); Р. Engel, *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary 895-1526*, London-New York 2005, 232-232; П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, 131.

³ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 84-101; М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 2006, 85-130; *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*, ред. С. Мишић, Београд 2010, 36-41, s. v. *Београд* (М. Антоновић).

након његове смрти и доласка на власт Ђурђа Вуковића (Бранковића) буду враћени угарском краљу Жигмунду.⁴

Почетком 1427. године кренула је велика османска офанзива на Србију. Борбе које су започете око Новог Брда у фебруару, до лета су се пренеле у Поморавље.⁵ У том тешком тренутку за земљу, изненада је 19. јула умро деспот Стефан Лазаревић. Ђурађ Бранковић је из Зете, где се затекао у тренутку деспотове смрти, одмах кренуо у престони Београд, у коме је званично преузео власт. Према истраживањима М. Благојевића, Ђурађ је у Београд стигао знатно пре него што се раније мислило, вероватно већ до 9. августа.⁶ На вест о смрти деспота Стефана, угарски краљ је из Влашке, где је ратовао против Османлија и њихових штићеника, пошао са војском у Београд да би осигурао предају града. Краљ је из логора код Оршаве, у коме је провео читаву другу половину августа,

⁴ G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* X/6, Budae 1844, 809-813; Ч. Мијатовић, *Деспот Ђурађ Бранковић II*, Београд 1882, 1907², 391-395, 396-400 (текст и превод Жигмундове повеље из Мијатовићевог дела пренети су у: Н. Лемајић, *Уговор у Тати између деспота Стефана Лазаревића и Жигмунда Луксембуршког*, Радови Филозофског факултета Источно Сарајево 9/2 (2007) 444-448).

За разлику од Ј. Радонића, *Споразум*, 192, новија историографија не доводи у питање веродостојност одредби овог уговора: *ИСН II*, 215 (Ј. Калић); I. Prlender, *Sporazum u Tati 1426. godine i Žigmundovi obrambeni sustavi*, Historijski zbornik 44/1 (1991) 33-40; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 71; С. Ћирковић, „Црна Гора” и проблем српско-угарског граничног подручја, Ваљево – постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 63-67; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 2006, 127-128; Р. Engel, *The Realm*, 237; *Историја Мађара*, 136 (П. Рокаи); М. Благојевић, *О предаји*, 7-8; О пракси угарских краљева да након смрти вазала, држалаца крунских добара, преузимају ове поседе уп.: П. Рокаи, *Краљ Жигмунд и Угарска према Србији после Косовске битке*, Глас САНУ 378, Одељење историјских наука 9 (1996) 145-150.

⁵ И. Божић, *Дубровник и Турска у 14. и 15. веку*, Београд 1952, 33-34, нап. 62; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II*, Београд 1962, 48; *ИСН II*, 215 (Ј. Калић); Ј. Калић, *Деспот Стефан Лазаревић и Турци (1421–1427)*, Историјски часопис (=ИЧ) 29–30 (1982–1983) 16-17; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 90.

⁶ Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића*, ed. В. Јагић, Гласник Српског ученог друштва 42 (1875) 319-322 (фототипско издање приредио Ђ. Трифуновић, Г. Милановац 2004); К. Јиричек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 354-355; Ј. Радонић, *Споразум*, 196; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 101; *ИСН II*, 216-217 (Ј. Калић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 90-91; М. Благојевић, *О предаји*, 11-12.

кренуо најраније 30. истог месеца.⁷ Код Ковина је био 3. септембра,⁸ а до Београда је стигао пре 17. септембра, када је издао једну повелу „prope castrum Albanandor regni nostri Rascie”.⁹

Није познато како су текли преговори угарског краља са *господином* Ђурђем о испуњавању обавеза преузетих у Тати, првенствено о предаји Београда и Голупца. Они су могли започети преко поклисара још и пре краљевог доласка под Београд. „Задржавање код Оршаве као да показује да се није журио, као да је био сигуран у своја права”, приметилa је Јованка Калић.¹⁰ Продужени Жигмундов боравак код Оршаве вероватно је био условљен ратним операцијама против Турака, који су опседали Северин. Ипак, чини се да краљ Угарске заиста није очекивао веће тешкоће у остваривању својих сизеренских права у Србији.

С друге стране, Јован Радонић је настојао да докаже како предаја Београда угарском краљу није извршена ни брзо, ни без тешкоћа, јер је губитак престонице тешко падао српском становништву града и православног свештенству. О расположењу у граду врло је речито сведочио очевидац Константин Филозоф,¹¹ а и неке формулације у појединим каснијим Жигмундовим повељама¹² учвршћивале су Радонића у закључку „да је око преузимања Београда било доста посла и муке”. Очекујући угарску помоћ против Турака, државни сабор на челу са Ђурђем Вуковићем и патријархом Никоном је на крају одлучио да препусти Београд Угрима.¹³ Успостављајући хронологију предаје града на основу

---

⁷ K. Géresi, *Codex diplomaticus comitum Károly de Nagy-Károly II*, Budapest 1883, 108-110. Уп. P. Engel–N. C. Tóth, *Itineraria regum et reginarum Hungariae (1382-1438)*, Budapest 2005, 122.

⁸ Краљево писмо Фирентинцу Ј. Кавалкантију датовано „secus Kowini(um)”: Archivio di Stato di Firenze, Corporazione religiose: Convento 78. Badia Fiorentina, 15234, 15240, снимак у Мађарском државном архиву у Будимпешти (Magyar Országos Levéltár): DF 289042.

⁹ *Hazai okmánytár – Codex diplomaticus patrius I*, Győr 1865, 321; P. Engel–N. C. Tóth, *Itineraria*, 122. У литератури се често наводи да је краљ био код Београда 10. септембра. Он је могао стићи до града већ 4. септембра, али први поуздан податак о његовом боравку код Београда је тек у овој исправи од 17. истог месеца.

¹⁰ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 101.

¹¹ Константин Филозоф, *Живот*, 323-325.

¹² L. Thallóczy–A. Áldásy, *Magyarország melléktartományainak oklevéltára II, A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, Budapest 1907, 78, 112.

¹³ Ј. Радонић, *Споразум*, 196-199. О сабору „у странама подунавским” (Ј. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, Београд 1902, 81-82), највероватније у самом

Жигмундових аката датованих код Београда, закључно са 30. октобром, и у Београду, почев од 31. октобра и током новембра 1427. године, Ј. Радонић је закључио да је угарско преузимање српске престонице остварено вероватно тек крајем месеца октобра.¹⁴

Полазећи од овог свог закључка, Ј. Радонић је изразио сумњу у веродостојност краљевог писма папском легату кардиналу Хенрику, датованог „in campestri nostro descensu prope Albamander 27. septembris”, сматрајући да је његов садржај накнадно прерађиван. Наиме, краљ Жигмунд је тврдио да су Турци, који су опседали Северин, на вест о смрти српског деспота, „principis et familiaris nostri fidelissimi”, дигли опсаду града и окренули се са свом својом војском против Краљевства Рашке. Краљ је био позван у помоћ од Ђурђа Вуковића, кога је у Рашкој поставио за владара, и одмах му пружио значајну војну подршку против Турака. Жигмунд даље тврди како је Београдску тврђаву, „стопу и кључ Угарског краљевства”, примио у своје руке, а да је одбрану још неколико српских тврђава ојачао слањем угарских одреда. Пошто је дошао на ово место, тј. до Београда, Жигмунду се потчинио Краљевство Рашке са својим владарем. Срећан због тога успеха, угарски краљ је папском легату саопштио да се из дана у дан нада све бољем.¹⁵ Писмо је сачувано у два преписа, а главни разлог за сумњу у тачност његовог датовања нађен је у томе што краљ помиње преговоре на сабору у Франкфурту о наставку борбе против хусита у Чешкој. За те преговоре се из једног другог

Београду, уп. и: М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, Диселдорф 1976, 143-144; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 91, 94; М. Благојевић, *Српски сабори и сабори отачаства Немањића и Лазаревића*, Глас САНУ 410, Одељење историјских наука, књ. 14 (2008) 34-35.

¹⁴ Ј. Радонић, *Споразум*, 196-197, 202-204, где су наведена и издања релевантних Жигмундових аката. Краљев боравак у Београду стављају у период између 31. 10. и 5. 12. 1427. године такође и Р. Engel–Н. С. Tóth, *Itineraria*, 122. Реконструкција Жигмундовог кретања током 1427. године у делу: Ј. Hoensch, *Itinerar König und Kaiser Sigismunds von Luxemburg 1368-1437*, Warendorf 1995, 113, због значајних празнина и грешака није од користи за разматрање ове теме. Највећа грешка је, свакако, то што се Alba Nandor идентификује као Ungarisch Weiskirchen, односно банатска Бела Црква, а Nandor Alba као Београд.

¹⁵ *Deutsche Reichstagsakten IX*, Gotha 1887, 72-74, no. 61. О ратовању угарских одреда под командом Николе Бочкаија и Николе Ердега против Турака у Србији у јесен 1427. године: L. Thallóczy–А. Áldásy, *op. cit.*, 73-74, 85; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 102; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 94.

кардиналовог писма зна да нису били окончани до 21. септембра.¹⁶ Ј. Радонић је такође посветио доста простора оспоравању веродостојности једне Жигмундове исправе, сачуване у регистратурној књизи у Бечком архиву, која описује како је краљ свечано устоличио Ђурђа за владара и деспота „Краљевства Рашке и Албаније”, уз полагање вазалске заклетве верности и покорности.¹⁷

Други аутори су прихватили Радонићеве хронолошке оквире предаје Београда и тезу да је било отпора са српске стране, али уз оgradu да те тешкоће не треба преувеличавати с обзиром на околности под којима се она одвијала.¹⁸ Не само поменуто Жигмундово писмо, већ и Константин Филозоф и Мавро Орбин сведоче да су Османлије на вест о деспотовој смрти обновили нападе на Србију. Већ почетком септембра скопски крајишник Исак-бег опседао је Ново Брдо, а ускоро је стигао и султан Мурат II.¹⁹ Освојени су Крушевац и други градови. Ђурђу Вуковићу је због надирања Турака била потребна угарска војна помоћ, као и званично признање владарског положаја. То је навело новог српског владара да донесе тешку одлуку и врати Београд краљу Жигмунду. Константин Филозоф јасно саопштава: „... и западни краљ дође царскоме граду (Београду) и њега привидно без борбе узме од тога благочастивог Господина јер се (Ђурађ) уплашио Измаилићана”.²⁰ М. Спремић је истакао да, без обзира да ли је поменута исправа која описује Ђурђево устоличавање за владара од стране угарског краља аутентична или не, у средњовековном феудалном свету „морао је неком церемонијом бити завршен тек склопљени уговор”.²¹ Свечани поступак ступања у вазални однос, описан

---

¹⁶ *Deutsche Reichstagsakten IX*, 71-72, no. 59; Ј. Радонић, *Споразум*, 202-204. Међутим, то што немачки сабор у септембру још увек није донео одлуке о борби против хусита, не значи и да Жигмунд није могао знати да се преговори о томе воде!

¹⁷ L. Thallóczy–A. Áldásy, *op. cit.*, 74-76; Ј. Радонић, *Споразум*, 206-218.

¹⁸ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 102.

¹⁹ М. Орбин, *Краљевство Словена*, Зрењанин 2006, 108. С. Ћирковић је у свом коментару Орбиновог дела приметио да је такве детаље о опсади Новог Брда, као што су долазак Исак-бега 3. септембра или 48 дана трајања опсаде, Орбин „морао негде прочитати”: *Исто*, 368-369.

²⁰ К. Филозоф, *Живот*, 322-323; Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића, деспота српскога*, превод Г. Јовановић, Београд 2009, 99; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 102-103; *ИСН II*, 219 (М. Спремић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 92-96.

²¹ *ИСН II*, 219 (М. Спремић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 96. Чак ни спомињање наслова деспота у овом документу није толико спорно, јер Жигмунд и његова канцеларија нису морали знати праву природу и начин добијања те византијске титуле.

у спорној исправи, био је сасвим у складу са обичајима европског Запада тога времена, и жељом угарског краља да истакне свој суверенитет над Србијом. Као некада Мавро Орбин,²² и М. Спремић закључује како је Жигмундов долазак до Београда у време смене на српском престолу био „многоструко користан, можда чак и пресудан по опстанак српске државе”.²³

Настојећи да утврди намере *господина* Ђурађа Вуковића и његовог окружења према обавезама које је наметао уговор у Тати, М. Благојевић је недавно отишао корак даље од Ј. Радонића. Он је, наиме, закључио да нови српски владар, следећи политику свог претходника и ујака, првобитно није ни намеравао да преда престони Београд Угрима. Уместо тога, Ђурађ је вероватно смерао да угарском краљу понуди Голубац у замену за Београд.²⁴ М. Благојевић је своје закључке базирао како на већ наведеној хронологији догађаја око предаје Београда, утврђеној од Ј. Радонића, тако и на анализи вести Константина Филозофа и других извора о збивањима око Голупца. Задржавање Београда у Ђурађевој власти било би не само у интересу Срба, већ и султана, будући да је српски владар био и његов вазал. Због тога је Ђурађ одмах по преузимању власти у Београду, током августа или почетком септембра 1427. године, пошао под Голубац како би примио град од заповедника војводе Јеремије. Не послушавши савет својих сарадника, Ђурађ није ухапсио вероломног војводу, који се потом одметнуо и одбио да преда град. Јеремија је после тога нудио Голубац краљу Жигмунду за 12000 дуката, а када је овај то одбио, уступио је град Османлијама под истим условима.²⁵ Неуспех да се домогне Голупца драматично је погоршао Ђурађев положај и према султану, али и према угарском краљу. Султан је, према Константину Филозофу, наводно био спреман да врати оно што је до тада освојио у Србији, али када је под Ново Брдо стигла вест да ће војвода Јеремија предати Голубац Турцима, српски посланици су напустили султанов

²² „Долазак угарског краља био је од велике користи, јер да он није тада прискочио у помоћ Рашкој, Турчин би заузео сву ону област која је била под деспотом”: М. Орбин, *Краљевство Словена*, 108.

²³ М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 97.

²⁴ М. Благојевић, *О предаји*, 9, 14, 17-21.

²⁵ К. Филозоф, *Живот*, 322-323; Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд-Ср. Карловци 1927, 228-229; исти, *Записи и натписи I*, 81-82; L. Thallóczy-A. Áldásy, *op. cit.*, 112, 123; *Jana Długosza, kanonika Krakowskiego, Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*, przekład K. Mecherzyński, t. IV, ks. XI-XII, Krakow 1869, 327-328; С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, Пожаревац 1968, 13-14.

табор. Ускоро је због зиме и султан обуставио опсаду Новог Брда, али је у Србији оставио људство које је потом преузело Голубац.²⁶

М. Благојевић сматра да се Јеремијина намера сазнала средином или крајем октобра, те да су тада Ђурђеви посланици окончали даље преговоре са Муратом II, јер су схватили да се више не може одуговлачити предаја Београда Угрима. Препуштање престоног града краљу Жигмунду, до којег је дошло почетком новембра 1427. године, значило је сврставање српског владара уз султановог тадашњег највећег непријатеља. У таквој ситуацији није било могуће повољно окончати преговоре са Муратом II. Односи између Ђурђа и султана регулисани су тек после примирја између Жигмунда и Мурата II у лето наредне 1428. године, уз губитак скоро једне трећине српске државне територије. Тако је, закључује М. Благојевић, Ђурђева грешка код Голупца – одбијање уклањања војводе Јеремије – довела до губитка Београда, чиме је започела пропаст средњовековне српске државе.²⁷

Као што се из изложеног види, у историографији постоје различита тумачења догађаја везаних за предају Београда Угрима, као и мотива њихових актера. Разлози за то делом леже у хронолошкој непрецизности наративних извора, првенствено Константина Филозофа. Зато ћемо сада коначно изложити податке о кретању краља Жигмунда из дипломатичких извора, који раније нису били примећени, и који су и повод за настанак ове расправе.

Напред је речено да је угарски краљ између 3. и 17. септембра стигао до Београда. Где се тачно налазио његов логор до сада није било познато. Два документа, настала током последње декаде септембра 1427. године, показују да је Жигмунд тада боравио у Борчи. Краљ је у среду „после празника светог апостола и јеванђелисте Матеја”, односно 24. септембра, једно писмо датовао „in Barcha prope Albamandor”.²⁸ Други

---

²⁶ К. Филозоф, *Живот*, 322.

²⁷ М. Благојевић, *О предаји*, 19-21; о територијалним губицима уп. и: М. Благојевић, *Источна граница Деспотовине од 1428. до 1439. године*, Историјски гласник 1-2 (1995) 23-36.

²⁸ Писмо је сачувано у Жигмундовој повељи од 27. јула 1429. године: Magyar Országos Levéltár (=MOL), Collectio Antemohacsiana, DL 88039. Краљев боравак у Борчи 24. 9. 1427. године није наведен у Енгеловом и Тотовом *Итинерару*. То је уједно и најстарији забележени помен овог насеља. Прве следеће вести о Борчи потичу из османских извора 16. века: Г. Томовић, *Почеци насељавања Овче*, Годишњак града Београда 44 (1997) 91-92; А. Fotić, *Yahya-paşa-oğlu Mehmed Pasha's Evkaf in Belgrade*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 54 (2001) 441, 448-449; А. Крстић, *Из историје средњовековних насеља југозападнoг Баната (15. век - прва половина 16. века)*, ЗМСИ 73 (2007) 39, 51.

документ настао је „у недељу после празника светих Козме и Дамјана”, односно 28. истог месеца, „in Barcha ex opposito castrī nostri Nandoralbensis”.²⁹ Краљ Жигмунд је у самом Београду – „in Alba Nandor” – био већ 2. октобра,³⁰ а следећег дана је изгледа поново боравио у логору ван града.³¹ Седмог октобра Жигмунд је у Београду, где издаје једну повељу,³² а наредног дана, 8. октобра, краљ је напустио град: био је „in descensu nostro campestri circa castrum nostrum Albanandor.”³³ Угарски краљ је потом опет био у Београду 11. и 13. октобра.³⁴ У околини Београда Жигмунд је боравио 20. октобра, како се види из две његове исправе,³⁵ али је истог дана једну повељу датовао и „in Nandoralba.”³⁶ Могли бисмо да закључимо да се тада вратио у Београд, у коме је био и 22. октобра, када је датовао повељу „in Nandorfeyerwar.”³⁷ Жигмунд је у Београду боравио бар до 6. децембра,³⁸ али је изгледа повремено напуштао град, на шта указује и једна његова немачка повеља од 9. новембра.³⁹ Угарски

²⁹ DL 29238. На овај документ, односно на податак о Борчи, указао је P. Engel, *A Temesvári és Moldovai szandzsák települései (1554-1579)*, Szeged 1996, 34; P. Engel–N. C. Tóth, *Itineraria*, 122.

³⁰ Исправа издата у Београду 2. 10. 1427. године сачувана је у препису из 1755. године, сада у Хрватском државном архиву у Загребу (Obitelj Drašković, Archivum maius), снимак у MOL: DF 233602.

³¹ W. Altmann, *Regesta Imperii XI, Die Urkunden Kaiser Sigmunds (1410-1437) II/1 (1425-1433)*, Innsbruck 1898, 65, no. 6963; P. Engel–N. C. Tóth, *Itineraria*, 122.

³² „Datum in Albanandor feria tertia post festum beati Francisci confessoris”: DL 11932.

³³ DL 11933.

³⁴ DF 248109, снимак исправе из: Prímási Levéltár, Esztergom, Acta radicalia; DL 11935.

³⁵ „Datum in descensu nostro campestri prope castrum nostrum Nandoralbensem”: DL 8337; DF 251259, снимак документа из: Slovenský národný archív, Bratislava (=SNA), Judiciales MMM 1 15.

³⁶ DF 250435.

³⁷ DL 98882. Ниједна од ових повеља датованих у Београду или код Београда између 2. и 22. октобра није регистрована ни код Хенша, ни код Енгела и Тота.

³⁸ J. Hoensch, *Itinerar*, 113, бележи Жигмундов боравак у Београду (који меша са Белом Црквом) до 4. 12. 1427. године, док P. Engel–N. C. Tóth, *Itineraria*, 122, као последњи дан када Жигмунд издаје повеље у Београду наводе 5. децембар (DL 89880). Краљ је, међутим, и сутрадан, на празник светог Николе, датовао повеље „in Nandoralba” (DL 11952), односно „in castro nostro Nandoralbensi”: DF 282969 (снимак из SNA).

³⁹ Повеља је датована „zu Griechisch Wissemburg”: G. Fejér, *Codex diplomaticus X/6*, 853-854. Краљ Жигмунд је истог дана из Београда писао Дубровчанима: М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку II*, Београд 1958, 20-21. Издавање повеља истог дана на различитим местима може се тумачити како

краљ је после одласка из Београда, након 6. децембра,⁴⁰ био у Ковину, где је издавао повеље почев од 17. децембра 1427. године. Он је скоро читаву наредну годину провео на подунавској граници, руководећи њеним утврђивањем и одбраном, и безуспешно нападајући ново османско упориште у Голупцу.⁴¹

Дакле, угарски краљ Жигмунд није примио Београд од Ђурђа Вуковића крајем октобра или почетком новембра 1427. године, већ читавих месец дана раније, последњих дана септембра или најкасније 2. октобра исте године. Од краљевог доласка под Београд до одлуке о предаји града нису прошла скоро два месеца, већ највише двадесетак дана, а можда и двоструко мање. Чињеница да је 2. октобра угарски краљ боравио у Београду додатно оснажује тврдњу из његовог писма папском легату од 27. септембра, како је нови српски владар признао његову власт

кретањем самога краља, тако и праксом краљевске канцеларије. Наиме, не само да је канцеларија у Будиму издавала повеље у краљево име и у време његове одсутности, него су налог за састављање исправа могли дати и други државни званичници који су пратили краља у походу. У том случају, повеља је датована према месту где је дат налог за њено састављање: уп. П. Рокаи, *Боравак угарског краља Владислава I код Крушевца 1444. године*, Зборник Филозофског факултета у Београду XV-1 (1985) 145-150. Дакле, краљ Жигмунд је могао током дана прећи из логора у Борчи или неког другог места у околини Београда у сам град (или обрнуто), али је, такође, краљ могао боравити у Београду, а неки функционер издати исправу у његово име у околини града. Међутим, повеље настале по краљевом налогу садрже белешку: „*commissio propria domini regis*“. На основу тога се са сигурношћу може рећи да је угарски краљ лично био у Београду 7. и 11. октобра. Како је већина напред наведених докумената сачувана у савременим или познијим преписима (као што је, на пример, случај са две од три исправе од 20. октобра), не може се поуздано утврдити које су од њих настале по непосредном краљевом налогу. То, међутим, не мења чињеницу да је угарско присуство у Београду неоспорно почев од 2. октобра 1427. године.

⁴⁰ Поред досада познатих Жигмундових аката издатих у Београду током новембра и почетком децембра (W. Altmann, *Regesta Imperii XI*, 66-68, no. 6965-6995; уп. и Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 374, нап. 1), поменућемо још две његове исправе настале у граду 1. и 5. 11. 1427. године: DF 228187 (оригинал у SNA, G 3 70); DF 275247 (оригинал у Biblioteca Documentara „Batthyaneum“ у Алба Јулији, Румунија).

⁴¹ J. Hoensch, *Itinerar*, 113-114; P. Engel–N. C. Tóth, *Itineraria*, 122-123; J. Калић-Мијушковић, *Београд*, 105-106; С. Ћирковић, *Голубац*, 14-16; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 101-106; P. Engel, *The Realm*, 237-238; А. Крстић, *Из историје средњовековних насеља*, 44-46; Е. Миљковић–А. Крстић, *Браничево у 15. веку. Историјско – географска студија*, Пожаревац 2007, 32-34.

и како је он већ примио Београд у своје руке. Ако је то писмо касније и прерађивано у делу који се односи на одлуке Франкфуртског сабора, како је закључио Ј. Радонић, датовање напред поменутих аката у Београду показује да наводи о споразуму са *господином* Ђурђем хронолошки никако нису спорни. Процес примопредаје града (повлачење српског двора, чиновничког апарата, градске посаде) и успоставе угарске управе свакако је трајао извесно време, али Београд од краја септембра 1427. године више није био престоница српске државе.

Упркос значају који је Београд имао за српску државу и народ, како на практичном, тако и на симболичком плану, као снажна тврђава, економски центар, владарска престоница и духовно средиште, отпора његовој предаји у датим околностима заправо није ни могло бити. Османлије су већ месецима биле у Србији, заузеле и опседале најважније градове. Рат са султаном започео је, у ствари, још 1425. године.⁴² Једини савезник могао је бити краљ Жигмунд, који је већ увећало ратовао против Османлија у Влашкој. Обавезе преузете у Тати у таквим околностима нису се могле игнорисати, а угарски краљ сигурно не би одустао од Београда. Идеја да се Жигмунду понуди Голубац уместо Београда, ако је уопште и постојала, није била реална, јер је краљ желео да добије обе тврђаве. Планирано је да оне буду укључене у нови угарски погранични одбрамбени систем.⁴³ Краљ је, уосталом, на путу од Оршаве до Београда почетком септембра 1427. године прошао поред Голупца без задржавања. Очито је сматрао да је важније да прво преузме Београд, „стопу и кључ” Угарске. То се на српском двору свакако знало.

Одговор на питање да ли је неуспех у запоседању Голупца погоршао Ђурђев положај према Жигмунду, зависи од утврђивања времена када се то заправо догодило. Српски владалац је свакако предао

⁴² Ј. Калић, *Деспот Стефан Лазаревић и Турци*, 14-15.

⁴³ I. Prlender, *Sporazum u Tati*, 38-40. Овај одбрамбени систем заснивао се на пограничним тврђавама. Поред старих тврђава (Северина, Оршаве, Храма и Ковина), заслугом тамашког жупана Пипа Спана подигнуто је, након 1419. године, још девет утврђења на том делу дунавске границе: P. Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301-1457 I*, Budapest 1996, 32; idem, *The Realm*, 237-238; А. Крстић, *Банат у средњем веку*, Банат кроз векове: слојеви култура Баната, зборник радова, ур. М. Матицки и В. Јовић, Београд 2010, 78-79. Други поседи, наведени у уговору из Тате, имали су у том тренутку мањи значај за угарског краља. Због тога је, по свему судећи, пристао да они остану у Ђурђевим рукама: М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и Мачванска бановина*, ИЧ 23 (1976) 32; исти, *Деспот Ђурађ*, 98; ИСН II, 220 (М. Спремић); М. Благојевић, *О предаји*, 15-16.

Београд угарском краљу *пре* него војвода Јеремија Голубац султану. Константин Филозоф је навео да се султан због зиме повукао од Новог Брда пре него што су његови војници преузели Голубац. Пошто су га заузели, пленили су његову околину.⁴⁴ Инок из манастира Далше у Звижду такође сведочи да су тамошњи крајеви били мирни од османских напада све док Јеремија није предао град.⁴⁵ Више српских летописа бележи да су Турци пленили Браничево након што се Јеремија одметнуо у Голупцу и ступио у њихову службу. У неким летописима стоји да је то било 1. новембра, а у другима – 2. децембра.⁴⁶ Први датум је вероватнији, јер се из једног писма тамишког жупана Стефана Розгоњија од 26. новембра види да је већ започео угарски „*exercitus generalis contra sevissimos Turcos versus Galamboch*.”⁴⁷ Јеремија је, дакле, Голубац предао Османлијама у позну јесен 1427. године, односно око месец дана након што је Жигмунд примио Београд. Да ли је Ђурђев покушај преузимања Голупца из Јеремијиних руку уследио пре доласка краља Жигмунда под Београд, како мисли М. Благојевић, или после предаје Београда Угрима, што имплицитно произилази из излагања других аутора,⁴⁸ зависи од тумачења хронолошки непрецизних извора. Другим речима, да ли је нови српски владар покушао да дође до тврђаве на Дунаву како би је користио као адут у преговорима са краљем Угарске, или је као његов верни вазал посредовао код свог војводе да преда град угарској круни? Мислимо да то питање за сада ипак нема коначан одговор. У сваком случају, све околности, укључујући и овде прецизно утврђено време предаје Београда, упућују на закључак да су на Ђурђевом двору врло брзо увидели тежину прилика и предузели неизбежне кораке ка обнови вазалних односа према краљу Угарске. Жртвована је престоница да би се сачувала држава. Друга је ствар што се убрзо испоставило како угарски краљ, и сам једва извукавши живу главу под Голупцем у пролеће 1428. године, објективно није имао могућности да заштити „своје” *Regnum Rasciae*.

---

⁴⁴ К. Филозоф, *Живот*, 322-323.

⁴⁵ Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, 81-82.

⁴⁶ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 228-229.

⁴⁷ DL 54586; Т. Ortway-F. Pesty, *Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez I (1183-1430)*, Pozsony 1896, 613-614.

⁴⁸ М. Благојевић, *О предају*, 14, 17-21; С. Ћирковић, *Голубац*, 13-14; *ИСН II*, 220 (М. Спремић); М. Спремић, *Десном Ђурађ*, 99.

Aleksandar Krstić

**KING SIGISMUND IN BORČA, OR WHEN AND HOW WAS
BELGRADE HANDED OVER TO HUNGARIANS IN 1427?**

Summary

This paper analyzes up-to-date knowledge of the circumstances and chronology of Belgrade's delivery to King Sigismund following the death of Despot Stefan Lazarević in 1427. According to previously unnoticed diplomatic sources, it is determined that Belgrade was handed over to the Hungarian king at the end of September or beginning of October, one month earlier than it was previously believed. Corrections in the chronology of handing over of Belgrade were analyzed in the light of those difficult circumstances caused by the Ottoman invasion of Serbia, which started in February of the same year. In that situation, expecting the Hungarian military aid, the new Serbian ruler Đurađ Branković was unable to delay the delivery of the capital. In doing so, he fulfilled the duty that Despot Stefan took upon himself when he made the agreement with King Sigismund in Tata in 1426. While waiting to take Belgrade over from Đurađ Branković, King Sigismund camped in Borča (*Barcha*) during the second half of September 1427. This is the oldest known information, so far, about this settlement on the left side of the Danube, now part of Belgrade.

Keywords: Belgrade, Stefan Lazarević, Đurađ Branković, Sigismund of Luxemburg, Murad II, Borča.

Чланак примљен: 10. 04. 2012.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 31. 08. 2012.

Огњен КРЕШИЋ
Београд

ПЕТРОВИЋЕВ САНЦАК*

Анстракт: По оснивању Будимског беглербеглука, 1541. године, Османлије су источне делове Краљевине Угарске предали као вазалну државу Јовану Жигмунду Запољи. Међутим, на југо-западу те територије, са седиштем у Темишвару, власт је задржао српски племић Петар Петровић. Тема овог рада су односи Петра Петровића са османским властима, као и његова улога у османско-угарским односима.

Кључне речи: Османско царство, Угарска, Ердељ, Петар Петровић, Петровићев санцак.

Током прве половине XVI века Краљевина Угарска доживела је многе промене. После победе над угарском војском код Мохача и смрти краља Лајоша, султан Сулејман је 1527. године признао за угарског краља Јована Запољу, ердељског војводу, којег је угарска Дијета прогласила за краља крајем 1526. године. Пошто је свој положај дуговао пре свега султановој подршци, један угарски краљ је по први пут постао вазал османског султана.¹ Следећих десетак година Јован Запоља се успешно одржао на будимском престолу и сачувао Угарску од потпуног потчи-

---

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Средњовековно наслеђе Балкана: институције и култура*, ев. број 177003.

¹ П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал и А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, 189–190; G. Ágoston, *Habsburgs and Ottomans: Defense, Military Change and Shifts in Power*, The Turkish Studies Association Bulletin 22, 1 (1992), 126–127.

њавања османском султану. Међутим, до промена у организацији власти у Угарској дошло је после краљеве смрти, 22. јула 1540. године. Јован Запоља је добио сина непосредно пред крај свог живота, а на смрти му је као турске одредио брата Ђорђа Утјешеновића Мартинуција, варадског бискупа и државног благајника, и Петра Петровића, свога рођака.²

Личност Петра Петровића обрађивана је у српској историографији у оквиру општих дела о историји Срба на територији Угарске. Предмет овог рада биће пре свега његова улога у угарско-османским односима током четрдесетих година XVI века. Посебна пажња биће посвећена статусу Петровићеве територије у оквирима османског система вазалних држава и обавезама које је као вазал дуговао султану. Најважнији нови извор за ову тему јесте мухамедов дефтер Е-12321, који обухвата документе из периода између 10. децембра 1544. и 16. априла 1545. године (951–952. х.г.).³ Мухамедови дефтери представљају посебно важне османске изворе, јер садрже концепте султанових наредби слатих разним државним службеницима широм Царства. Поменути мухамедов дефтер је интересант јер обухвата временски период током кога је планиран поход против Хабсбурговаца. Иако до похода на крају није дошло, наредбе везане за његову организацију пружају много података о обавезама Портиних вазала и поданика.

² P. Fodor, *Ottoman Policy towards Hungary, 1520–1541*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae 45, 2–3 (1991), 305, 317, 321. Иако се извори слажу да је П. Петровић Запољин рођак, не може се тачно одредити о каквом сродству је реч. Ђорђ Сремац назива га братом краља Запоље (Ђорђ Сремац, *Посланица о пропасти угарског краљевства*, Београд 1987, 175). У документу који је састављен на ердељској Дијети у Клужу, 1542. године, помиње се да је Петровић родбински повезан са Запољом (...defunctae maiestati regiae affinitate iungatur...) (E. de Hurmuzaki, *Documente privatre la historia Românilor*, II, 4, Bucuresti 1894, док. 164). Иако је нејасан степен сродства између Петра Петровића и Јована Запоље, јасно је да је Петровић био близак сарадник и дугогодишњи пратилац ердељског војводе, и потом угарског краља. Када је Јован Запоља одлучио да помогне гушење устунка Ђерђа Доже 1514. године, Петар Петровић му се придружио, и лично учествовао у хватању вође устанка. Запоља је Петровића слао и као свога изасланика код краља Лајоша кад је требало измолити новац за плаћање најамника. (А. Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања потиско-поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 52, 58)

³ Коришћено издање: Н. Sahillioğlu, *Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri*, İstanbul 2002. Упоредити издање превода наредби које се односе на простор данашње Румуније: G. Veinstein et M. Berindei, *L'Empire Ottoman et les pays roumains 1544–1545. Étude et documents*, Paris, Cambridge 1987.

*

Када су га о смрти Јована Запоље обавестили угарски великаши, султан Сулејман је прихватио именовање малолетног Запољиног сина, Јована Жигмунда, за краља. Међутим, судбина Угарске решена је тек када је крајем августа 1541. године султан стигао у османски логор покрај Будима. Султан је затражио да му се доведе Јован Жигмунд, јер су постојале сумње да ли је Јован Запоља заиста добио сина. Малог краља пратила је читава свита најистакнутијих угарских племића. Међу њима су били фратар Ђорђе, Петар Петровић, Иштван Вербечи, Балинт Терек и Орбан Бањани. Сви су задржани ради преговора који су трајали недељу дана. У међувремену, јаничари су тајно ушли у угарску престоницу и заузели је. Потом је краљици Изабели, удовици краља Јована, саопштено да ће источне области краљевине Угарске бити предате на управу Јовану Жигмунду, док је централна Угарска постала део новог беглербеглука у оквирима Османског царства.⁴

Одлука да се Угарска прикључи Османском царству вероватно је донета још у Истанбулу. П. Фодор је објавио документ који представља својеврсни преглед тренутне расподеле снага у Угарском краљевству. Датирао га је у период непосредно пре уласка османске војске у Будим. Наводе се поседи најистакнутијих људи Угарске (Балинт Терек, фратар Ђорђе, Петар Петровић, Иштван Вербечи и Орбан Бањани), истих оних који су касније чинили делегацију која је довела малолетног краља пред султана. Као тврђаве у рукама Петровића поименце се помињу Липова, Темишвар, Бечкерек и Бечеј. Састављач документа напомиње да је ова територија „права српска област“ (*asıl Sırf vilâyetidir*) и уточиште бегунаца из Сремског и Смедеревског санџака и да Срем не може бити сигуран од пљачкаша док те тврђаве не буду освојене. Ослањајући се на закључак текста, у коме се сумира да ће освајање утврђења поменутих великаша и Будима бити тешко, П. Фодор закључује да је овај документ можда представљао план за освајање Угарске.⁵ Међутим, овај план је касније измењен тиме што су Османлије одустале од освајања источних области Угарског краљевства. Организовање похода на Ердељ, где је постојала могућност да наиђу на отпор, непотребно би ослабила османски положај према Хабсбурзима. Стога је изабрано у том тренутку најповољније

---

⁴ G. Barta, *History of Transylvania*, Budapest 1994, 253; P. Fodor, *нав. дело*, 325–326, 328.

⁵ P. Fodor, *нав. дело*, 314–315, 317–324.

решење за Османско царство. Део Угарске је директно потчињен османској власти док је други део задржао вазални положај.

Главни део вазалне државе номинално предате малолетном краљу, чиниле су територије Ердеља. Војводство Ердељ имало је посебан статус у оквирима угарске државе. Сталеже Ердеља чиниле су три групе становништва: Угари, Саси и Секелји. Они су имали право да се окупљају на посебној ердељској Дијети. Чинило се и природним да се Јован Жигмунд Запоља утврди у тој области, пошто је и његов отац започео свој успон ка краљевској круни као ердељски војвода. На позив ердељских сталежа краљица Изабела и Јован Жигмунд изабрали су као своје средиште Ђулафехервар.⁶

Међутим, вазална држава Јована Жигмунда није обухватала само Ердељ. Простор између Тисе на западу и западних граница Ердеља на истоку, и од Дунава на југу до Брашова и Кошица на северу називан је „деловима Краљевине Угарске“ или Парцијумом (*Partes regni Hungariae; Partium*), чиме је истицано да се радило о угарским жупанијама које раније нису биле подређене ердељском војводи.

Због краљевог малолетства, Османлије су Ђорђа Мартинуција Утјешеновића прогласиле одговорним за управу над Запољиним територијама и за прикупљање и прослеђивање вазалског трибута који је дугован Османском царству. Мартинуцијев положај потврдили су и ердељски сталежи. Поред Ердеља, његов утицај био је неоспоран на простору варадске дијецезе, захваљујући чињеници да је био варадски надбискуп.⁷

С друге стране, у југо-западним областима нове вазалне државе, Османлије су одлучиле да одрже још један центар утицаја. Област око Темишвара је слањем заставе и берата призната као посед Петра Петровића.

Петар Петровић је још од 1534. године био тамишки жупан, те је султан стога само потврдио затечено стање.⁸ На важној Дијети одржаној јануара 1542. године у Марошвашархељу, на којој је фратар Ђорђе известио сталеже о султановим одлукама, званично је потврђена ова

---

⁶ I. Barta, *Histoire de la Hongrie des origines à nos jours*, Roanne 1974, 152; G. Barta, *нав. дело*, 247; T. Oborni, *From Province to Principality: Continuity and Change in Transylvania in the First Half of the Sixteenth Century*, у: I. Zombori (ed.), *Fight against the Turk in Central-Europe in the First Half of the 16th Century*, Budapest 2004, 167–169; A. E. Dörner, *Transylvania between Stability and Crisis (1457–1541)*, у: I.-A. Pop (ed.), *The History of Transylvania*, I, Cluj – Napoca 2005, 301–303.

⁷ G. Veinstein et M. Berindei, *нав. дело*, 29, 31.

⁸ Исто, 33; P. Fodor, *нав. дело*, 321.

султанова наредба.⁹ Петровић је исте године утврдио и додатно проширио своју власт, када му је нова Дијета доделила титулу врховног заповедника доњих делова Угарског краљевства.¹⁰ На тај начин Петровићев утицај се проширио скоро до Дунава на југу и до Мориша на северу, док је западну границу његових територија чинила Тиса, са градовима Бечејем и Бечкерекком.¹¹ С друге стране, источно од Темишвара, Петровић је ојачао свој утицај добијањем положаја карансебешког бана.¹²

Област која се налазила под Петровићевом контролом била је од изузетне важности за Османлије. Османски непријатељи би са те територије могли лако организовати напад на Будимски беглербеглук. Пошто је сукоб са Хабсбурзима захтевао груписање османских снага на западним и северним границама Будимског беглербеглука, султан није могао да дозволи постојање претње и на источним границама. Поред стратешке важности, Петровићев посебан положај у оквирима новонастале угарске вазалне државе, омогућавао је Османлијама да лакше контролишу ситуацију у Ердељу и да ограниче могућности угарских власти за изненадан прелазак на страну Хабсбурговаца.

Ради разумевања Петровићевог положаја важно је осврнути се и на назив који су Османлије дале његовој области. У османским изворима та се област најчешће назива „Петровићевим санџаком“ (*Petrovîk sancağı*),¹³ међутим наилази се и на називе „Петровићева област“ (*Petrovîk*

⁹ *Qoud Castrum Themessvár cum suis pertinentiis Petro Petrowith Sua Majestas, ad possidendum Szancsaksággol dedit*. Мартинуци је искористио овај скуп да озваничи свој положај краљевог намесника, као и особе која је задужена за прикупљање и слање трибута султану. Интересантно је да је Мартинуци приликом навођења територија које је султан предао малолетном Запољи, т.ј. Угарске источно од Тисе и Ердеља, као посебне навео градове које су предати њему (Варад, Фогараш и Каса), као и Темишвар који је припао Петровићу. (E. De Hurmuzaki, *нав. дело*, док. 155). Мађарски истраживачи се слажу да термин *Szancsaksággol* има значење: као санџак. (P. Fodor, *нав. дело*, 330).

¹⁰ P. Fodor, *нав. дело*, 321.

¹¹ G. Veinstein et M. Berindei, *нав. дело*, 29.

¹² Не зна се када је тачно добио ову титулу. У документима везаним за низ судских процеса вођених на територији Карансебеша, почевши од 1548. године, међу Петровићевим титулама се помиње и *banus sebesiensis*. (Hurmuzaki, *нав. дело*, док. 249, док. 250).

¹³ H. Sahillioğlu, *нав. дело*, док. 248, 302, 303, 441, 442. Секретар краљице Изабеле, Порембски наводи да је Петру Петровићу послата застава за „тамишки санџак“ (P. Fodor, *нав. дело*, 326-327). Вероватно се радило о томе да је Порембски знао за Петровићеву угарску титулу, те је зато употребио одредницу „тамишки“, док су Османлије дату територију једноставно назвали према њеном господару.

vilâyeti)¹⁴ или „Петровићеви крајеви“ (*Petrovik cânibleri*),¹⁵ као и „Темишварска област“ (*Demeşkâr vilâyeti*).¹⁶ Петар Петровић је од султана за своју територију добио заставу и берат.¹⁷ Берате и заставе добијали су као потврду своје власти и други османски вазали. Не само да је заставу добио Јован Жигмунд, већ се управо половином XVI века усталио обичај да и влашки и молдавски кнез приликом доласка на власт добијају заставу и берат.¹⁸

Иза назива санџак¹⁹ вероватно је стајала и османска идеологија, јер је султан желео да бар на формалном нивоу потврди своју врховну власт и над територијама источно од Тисе. За разлику од других вазалних држава у Европи, већ поменутих Влашке и Молдавије, као и Кримског каната, у документима везаним за преостале угарске територије истиче се да су оне предате као санџаци. Краљица Изабела у писму насталом октобра 1541. године, потврђује да је Ердељ дат њеном сину, али да она не зна тачне услове које је овај поклон носио са собом. Упозната је само са чињеницом да је Јован Жигмунд почаствован титулом „санџака Ердеља“ (*Sandiaci Transsilvanensis*). Такође, када су Хабсбурговци покушали да успоставе своју власт над Ердељом почетком педесетих година, султан Сулејман је наглашавао у својим наредбама да је Ердељ Јовану Жигмунду дат као санџак.²⁰

¹⁴ Н. Sahillioğlu, *нав. дело*, док. 472.

¹⁵ Исто, док. 432.

¹⁶ Исто, док. 330, 331.

¹⁷ У наредби Мартинуцију из 1545. године, каже се да су Петровићу „Темишвар и њему припадајућа села и обрадиве површине дате као санџак“ (*Demeşkâr kal'esi ve ana tâbi'olan karyeler ve mezra'alar sancak tarikiyla virilüb*) и да је за ту област добио берат. (Н. Sahillioğlu, *нав. дело*, док. 209)

¹⁸ S. Papp, *Christian Vassals on the Northwest Border of the Ottoman Empire*, у: Hasan Celâl Güzel, C. Cem Oğuz and Osman Karatay (eds.), *The Turks, 3, Ottomans*, Ankara 2002, 727.

¹⁹ Термином санџак, чије је основно значење застава и који одговара арапском термину лива, обележаване су територијалне јединице у Османском царству, чији су управници имали и војне и административне функције. Приликом успостављања новог санџака није био редак случај да се османске власти воде ранијом територијалном организацијом одређене територије. Такође, било је случајева када је на власти остајала особа или династија која је датом облашћу владала пре османлијског освајања, или када су санџаци добијали назив према некадашњим владарима те територије. Није постојао униформни начин уређења санџака, већ су власти процењивале локалну ситуацију и у складу са тим организовале локалну власт, што се посебно односило на пограничне области. (C. Imber, *The Ottoman Empire, 1300–1650. The Structure of Power*, New York 2002, 184–193; J. Deny, M. Kunt, „Sandjak”, *The Encyclopaedia of Islam*, IX, Leiden 1997)

²⁰ P. Fodor, *нав. дело*, 327, 329.

Османлије су овакву организацију источних области Угарске могли увести као почетну фазу њиховог будућег потпуног укључења у Османско царство. Јасно је, међутим, да иза назива санџак није стајало увођење османског државног система на датим уграским територијама.²¹ Шта су Османлије заиста подразумевале под називом Петровићев санџак и какав је био положај Петра Петровића у османском систему вазалних држава, можемо стога најбоље разумети ако се осврнемо на однос који је он имао према османској држави и обавезе које јој је дуговао.

Пре него што се прикажу обавезе Петра Петровића, требало би указати и на то како је вођена комуникација између њега и Порте. Султан је наредбе упућивао директно Петровићу, од кога се очекивало да редовно шаље извештај о извршавању својих обавеза. Забележено је да је један Петровићев посланик по имену Милош боравио у Истанбулу.²² Од провинцијских управника, чини се да је за односе са Петровићем био задужен смедеревски санџакбег, коме се Порта обраћала када је требало надгледати спровођење наредби датих Петровићу или решавање пограничних проблема.²³ Међутим, власт у Ердељу није била искључена из односа Порте и Петровића. Када се он жалио да му се оспоравају права над неким територијама, султан није оклевао да обавести намесника Ердеља, Ђорђа Мартинуџија, да је Петровић за своју област добио берат и да стога његова власт не сме бити угрожавана.²⁴

Главна обавеза сваке вазалне територије била је плаћање годишњег трибута Порти. Међутим, нема помена у изворима да је Петровић слао посебан трибут у Истанбул. Ж. Вајнстин протумачио је ту чињеницу као доказ да је Петровић сматран делом угарског племства које је учествовало у сакупљању ердељског трибута.²⁵ Томе у прилог говори и чињеница да је у појединим османским изворима Петровић сврстан међу „бегове Ердеља“ (*Erdel vilâyeti beglerinden Petrovîk*).²⁶ О томе да је

²¹ Исто, 330–331.

²² Н. Sahillioğlu, *нав. дело*, док. 209, 279.

²³ Исто, док. 208, 248, 279, 302, 303.

²⁴ Исто, док. 209.

²⁵ G. Veinstein et M. Berindei, *нав. дело*, 35.

²⁶ У истом документу се за насеље на левој обали Дунава каже да је на „ердељској страни“. Н. Sahillioğlu, *нав. дело*, док. 275; G. Veinstein et M. Berindei, *нав. дело*, 29–30. С друге стране, да су османске власти ипак у извесној мери раздвајале подручја под Петровићевом влашћу од Ердеља сведочи и наредба о сакупљању намирница у којој се посебно помињу „Петровићева област“ (*Petrovik vilâyeti*) и „Ердељска област“ (*Erdel vilâyeti*). (Н. Sahillioğlu, *нав. дело*, док. 472)

Петровић остао део угарског племства и вазалне државе Јована Жигмунда, сведочи и чињеница да је после 1541. године не само наставио да носи титулу тамишког жупана, него је добијао и нове титуле и положаје у оквирима смањене Угарске, о чему је већ било речи.

Поред плаћања трибута, основне обавезе султанових вазала биле су опремање и слање помоћних трупа. Тако је, на пример, од Ђорђа Мартинуција и Петра Петровића захтевано да се у лето 1542. године са својим трупама придруже османској војсци која се спремала за рат против Хабсбурговаца. Међутим, том приликом, обојица су избегли да изврше ову обавезу изговарајући се да морају остати у својој земљи, како би обезбедили мир и сигурност док влашке и молдавске трупе буду пролазиле путем за Будим.²⁷

Још једна важна обавеза била је обезбеђивање намирница неопходних османској војсци приликом организовања војног похода. Тако је 2. фебруара 1545. године послат чауш Мехмед са наредбом да Петровић обезбеди 2.500 мудова (*müdd*) брашна за царске резерве у Београду.²⁸ Брашно је требало да буде прослеђено смедеревском санџакбегу у Београд, где би била обезбеђена и одговарајућа новчана надокнада за послате намирнице.²⁹ Новац потребан за исплату брашна заиста је послат смедеревском санџакбегу, Тојгун-бегу. Санџакбегов задатак био је да се побрине да буде плаћена најмања могућа цена. Порти је изгледа било веома стало да Петровић спроведе овај свој задатак како треба, о чему сведочи учесталост наредби слатих из престонице. Првобитни план промењен је касније утолико што је одлучено да се куповина намирница обави на самој Петровићевој територији и онда испоручи у Београд. Тојгун-бегу и чаушу Мехмеду поручено је да брашно купе само уколико његова цена износи 6 до 7 акчи, у супротном требало је набавити јечам.³⁰

Новом наредбом упућеном смедеревском санџакбегу марта 1545. године утврђено је да се на територији Петровићевог санџака не може прикупити првобитно захтевана количина намирница. Ипак, локални снабдевачи пристали су да постојеће количине брашна и јечма продају по нижим ценама „као услугу султану“. Одобрена је санџакбегова идеја да се намирнице директно пренесу у Будим, како их у случају похода не би

---

²⁷ G. Veinstein et M. Berindei, *нав. дело*, 23; E. D. Petritsch, *Regesten der osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatarchiv*, I, Wien 1991, per. 73, 74.

²⁸ Један муд тежио је 513,12 kg, те је захтевана количина брашна износила 1.282,8 тона.

²⁹ H. Sahillioğlu, *нав. дело*, док. 208.

³⁰ Исто, док. 248, 302, 303.

морали два пута транспортовати. О донетој одлуци обавештени су и будимски беглербег и дефтердар.³¹ Наредбе је поновљено следећег месеца.³²

И фратру Ђорђу биле су упућене наредбе о снабдевању османске војске. Од њега се очекивало да 10.000 златника намењених као трибут султану искористи за куповину брашна и потом га испоручи директно у Будим. У седиште беглербеглука требало је да дођу и трговци са разним другим намирницама, које би војсци биле „продате по важећим утврђеним ценама“ (*narh-ı rûzî üzere satılub*).³³

Поред конкретних материјалних захтева, од Петровића је очекивано да брине о заштити османских интереса и извештава Порту о дешавањима у суседним вазалним државама. Тако је иста наредба послата молдавском војводи, фратру Ђорђу и Петровићу поводом могућих неприлика у Влашкој. Влашки војвода Радул није послао у Истанбул свога сина како је од њега захтевано, па је Порта очекивала да би могао побећи пред султановим чаушем. Остали османски вазали имали су задатак да се побрину да Радул не напусти своју земљу.³⁴ Када се војвода Радул заиста побунио, послат је нови ферман фратру Ђорђу и Петровићу, у коме се захтева да се влашком војводи препречи пут, да се он ухапси и пошаље у Истанбул. Сви који му се придруже у побуну против султана, такође морају бити ухваћени или погубљени.³⁵ По смењивању побуњеног војводе, фратар Ђорђе је задужен да прикупи и врати одређене вредности које је управник Фогараша одузео од „баш-везира“ војводе Радула. Уз то, требало је да спречи да људи беже са територије Влашке у Ердељ.³⁶ Поред извештавања о активностима османских савезника, Петровић је слао извештаје у Истанбул и о делатности краља Фердинанда, што се види из једне наредбе послате будимском беглербегу. Порту је, природно, посебно интересовало стање аустријске војске, али и вести о Карлу V.³⁷

Наредбе сачуване у мухите дефтеру из 1544/45. године доносе нам податке и о проблемима који су постојали између Петровића и османских власти. С обзиром на то да се ради о неспоразумима произашлих из несређених прилика у пограничним областима, наредбе

³¹ Исто, док. 441, 442.

³² Исто, док. 472.

³³ Исто, док. 273.

³⁴ Исто, док. 168.

³⁵ Исто, док. 272.

³⁶ Исто, док. 360.

³⁷ Исто, док. 215.

које се њима баве могу нам помоћи да ближе одредимо границе Петровићевог санџака према Османском царству.

Једна група наредби односи се на насеље које се налазило у близини Београда. Порта је јануара 1545. послала наредбу смедеревском санџакбегу да провери једно село, које је основано „на другој страни Дунава, прекопута Смедерева“, а о чијем је оснивању известио Петар Петровић. У наредби се напомиње да треба утврдити какву штету то село чини Петровићу.³⁸ У каснијим наредбама нема више помена села наспрам Смедерева, међутим само неколико дана касније забележена је наредба будимском беглербегу и дефтердару у којој се говори о једној „вароши прекопута Београда на ердељској обали“, која је приликом освајања Београда уништена и на чијем се месту потом населила раја. Прописано је да се село прикључи царским поседима, при чему је требало вратити раније одбегло становништво.³⁹ Чини се да је у ове две наредбе реч о истом насељу, што би могао да потврди и даљи развитак ситуације. У дефтер је 3. фебруара 1545. године унет концепт нове наредбе, овога пута насловљене само на Петровића. Наведено је да је његов посланик Милош саслушан, и да је на основу добијених информација о поменутом насељу послато наређење смедеревском санџакбегу да спроведе истрагу.⁴⁰

Разрешење ситуације уочава се у новој наредби из априла 1545. године, послатој смедеревском санџакбегу. У међувремену је спроведена истрага која је обезбедила нове информације за Порту. Спорно насеље налазило се на обали Тамиша, имало је сто кућа, а насељавали су га становници који су дошли са османских територија. Проблем је лежао у томе што је због изолованости простора, скелу, која је успостављена при селу, било немогуће контролисати. Тако се нису могле убирати прописане царине на робу која је стизала из „Краљичиног вилајета“ (*Kraliçe vilâyeti*), а место је постало привлачно за разне прекршиоце закона. Султан је наредио да на том месту не треба да постоји насеље и да се његови становници морају раселити.⁴¹ Треба још истаћи да ово није једини пут да

---

³⁸ Исто, док. 190.

³⁹ Исто, док. 275.

⁴⁰ Исто, док. 279.

⁴¹ Исто, док. 524. У муфасал дефтеру из 1579/80. године на овом простору се помиње извесно „Петровићево село“ (*Kariye-i Petrovit*), али не можемо знати да ли се ради о истом насељу. (T. Halasi-Kun, *Keve County, and the Ottoman Pançova Nahiyesi*, у: G Kara (ed.), *Between the Danube and the Caucasus. A collection of Papers Concerning Oriental Sources on the History of the Peoples of Central and South-Eastern Europe*, Budapest 1987, 131).

се Ердeљ у османским изворима назива „Краљичиним вилајетом“, што се може превести као Краљичина земља или област. Овај назив сведочи о томе да Османлије нису занемаривале важност улоге Запољине удовице у угарској политици.⁴²

Нови сукоб избио је поводом наводних напада Петровића и „угарских племића“ (*Engürüs begleri*) на сељаке који су желели да се врате на територије западно од Тисе, са којих су пребегли после Мохачке битке. Њихова нова насеља налазила су се око Липове, Темишвара, Чанада и на обалама Мориша и Кориша. Званични захтев османских власти био је да се поново населе простори новооснованог Сегединског санџака. У том смислу је Петровићу и поменутих племићима послата наредба да више не смеју узнемиравати сељаке који желе да се врате на османску територију.⁴³

Последњи спор који је остао забележен у години 1545. везан је за утврђење Бечеј. Ту тврђаву Османлије су освојиле и прикључиле Сегединском санџаку. Међутим на молбу „сина умрлог бега“, односно Јована Жигмунда, она је враћена Угрима. Чауш је пренео обавештење да се тврђава налазила под управом Петра Петровића. Међутим, султан је наредио да се тврђава опет прикључи Царству, у складу са одредбом да су све земље западно од Тисе, укључујући и острва, османски посед.⁴⁴ Ипак, чини се да османске власти нису инсистирале на спровођењу ових наредби, јер се Бечеј налазио у Петровићевим рукама све до османског похода из 1551. године.⁴⁵

Документи сведоче да је Петровић током четрдесетих година XVI века успешно одржавао своју власт на простору од Тисе на западу до Карансебеша на истоку. На северу се његов утицај простирао до Липове. Ако је и покушавао да прошири власт до северне обале Дунава, то му је било онемогућено.

⁴² Б. Ђурђев и О. Зиројевић, *Описни дефтер Сегединског санџака*, Мешовита грађа 17–18 (1988), 9; A.C. Schaendlinger, *Die Schreiben Süleymâns des Prächtigen an Karl V., Ferdinand I., und Maximilian II.*, Wien 1983, док. 12.

⁴³ Имена поменутих „угарских племића“ су у документу наведена као: Râdôsâv, Râdik и Mânôçvîk (?). Н. Sahillioğlu, *нав. дело*, док. 326.

⁴⁴ У наредбама будимском беглербегу и Петровићу, које су исте садржине, каже се да је „бегов син“ изразио жељу „на неки начин“, што можда отвара могућност да је заправо Мартинуци био носилац тога захтева. Исто, док. 432, 433.

⁴⁵ G. Veinstein et M. Berindei, *нав. дело*, 35.

*

Одржавање живих веза са Османским царством није онемогућавало Петра Петровића да задржи свој положај међу угарским племством и утицај на дешавања у вазалној држави предатој Јовану Жигмунду. Султан не само да се томе није противио, већ му је одговарало да међу најутицајнијим људима вазалне државе има особу на коју се у потпуности може ослонити. Уосталом, можда је управо то био један од разлога за султанову одлуку да потврди Петровићеве поседе и тиме му да додатну важност у оквирима смањене Угарске.

Издвајање Петра Петровића као такмаца фратру Ђорђу већ се 1541. године показало оправданим. Фратар Ђорђе је крајем те године успео да убеди краљицу Изабелу да потпише уговор са Хабсбурзима. Краљици и њеном сину понуђене су одговарајуће територије у аустријским земљама ако се одрекну права на угарску краљевску круну. Међутим, Петровић је заједно са осталим Мартинуцијевим противницима и ердељским сталежима спречио извршење овог уговора. Спровођење договора коначно је онемогућио и пораз Фердинандове војске код Будима 1542. године.⁴⁶ Међутим, тајни преговори краља Фердинанда са краљицом Изабелом и осталим угарским великашима ипак су настављени. И Петар Петровић је 1543. године примио једног Фердинадовога посланика.⁴⁷

Нова прилика за озбиљније преговоре указала се 1549. године. Тада је Ђорђе Мартинуци склопио са Фердинандом Хабсбуршким уговор у Њирбатору. Поновљена је одредба о одрицању права Запољине династије на круну светог Стефана у замену за поседе. Међутим, фратар Ђорђе није обавестио о овом споразуму особе на које су се његове одредбе највише односиле. Стога је краљица Изабела одлучила да овога пута започне отворени сукоб са краљевским намесником. Петар Петровић ставио се на чело њених присталица и позвао у помоћ султана, нудећи му градове Бечеј и Бечкерек. Султан је реаговао наређењем да будимски беглербег, молдавски и влашки војвода упадну са војском у Ердељ. Поред тога, сменио је фратра Ђорђа са места намесника и на његово место

---

⁴⁶ Исто, 37; G. Barta, *нав. дело*, 254; А. Ивић, *нав. дело*, 152.

⁴⁷ Алекса Ивић је приложио делове извештаја аустријског посланика о овим преговорима. Петар Петровић је том приликом изјавио да ће тврђаву Темишвар предати краљици кад год му она то нареди. Даље је разговарано о важности Срба у одбрани тих територија и потреби да их Фердинанд Хабсбуршки придобије. А. Ивић, *нав. дело*, 404

поставио Петровића. Такође, наредио је, желећи да спречи даљи прелазак угарских племића на хабсбуршку страну, да се Јован Жигмунд крунише за краља.⁴⁸

Фратар Ђорђе је однео победу у том сукобу и приморао краљицу да пристане на абдикацију (19. јула 1551. године). Петровић је, пре него што је напустио своје територије, обавестио султана о преврату.⁴⁹ Порта никако није желела да допусти да Ердељ потпадне под хабсбуршку власт. Због тога су организована два похода, 1551. и 1552. године. Као последица тих похода, настао је Темишварски беглербеглук, чији су главни део чиниле управо територије Петровићевог санџака.

И поред чињенице да су се ердељски сталежи брзо приклонили прохабсбуршкој политици, султан Сулејман је одлучио да се на преосталом угарском подручју обнови вазална држава. Послати су позиви најистакнутијим члановима ердељских сталежа и истакнутим Србима у Ердељу да прекину своје везе са Хабсбурзима и обнове своју верност Јовану Жигмунду и краљици Изабели.⁵⁰ До побуне против Хабсбурговаца заиста је и дошло. Петар Петровић се вратио 1553. године, а од султана је 1554. године добио градове Лугош и Карансебеш. Током 1556. године вршио је дужност намесника Ердеља, како би припремио повратак краљице и њеног сина. Умро је следеће године, док је његов штићеник, Јован Жигмунд, именован за вазалног кнеза Ердеља.⁵¹

*

Петар Петровић је током читаве једне деценије играо важну улогу у југо-источним пределима Угарске. Успешно је лавирао између интереса Порте и политичких борби у окрњеном Угарском краљевству. Потврђи-

⁴⁸ А. Ивић, 159; Б. Ђурђев, *Прва година ратовања Мехмеда Соколовића у Банату и прва опсада Темишвара*, Гласник историјског друштва у Новом Саду 7, 1–3 (1954), 66; Р. Самарџић (уредник и аутор), *Историја српског народа*, 3-1, Београд 1993, 180; G. Barta, *нав. дело*, 256; E. D. Petritsch, *нав. дело*, рег. 137, 138.

⁴⁹ А. Ивић, *нав. дело*, 160–161; G. Barta, *нав. дело*, 257.

⁵⁰ A. C. Schaendliger, *Die Schreiben Süleymâns des Prächtigen an Vasallen, Militärbeamte, Beamte und Richter*, Wien 1986, док. 10, 11, 12, 13, 14, 20, 21, 23.

⁵¹ Тек је 1570. године у Шпајеру постигнут коначни договор између Хабсбурговаца и Јована Жигмунда Запоље. Запоља се одрекао угарске круне узевши за себе титулу кнеза Ердеља и делова краљевине Угарске (*Transylvaniae et Partium Regni Hungariae Princeps*). G. Barta, *нав. дело*, 258–260; P. Fodor, *нав. дело*, 321; А. Ивић, 178–179.

вање Петровићевих поседа у виду санџака, чиме му је дат и посебан положај међу угарским племством, био је још један пример прагматичности османских властодржаца. Када се 1541. године показало да би заузимање читаве угарске територије захтевало превелике напоре, султан се одлучио за формирање вазалне државе у источним областима Угарског краљевства. Како би лакше контролисао Ердељ, Сулејман је као стуб османског утицаја изабрао Петра Петровића, господара територије која се директно наслањала на османску. У прилог му је ишло и то што је био ривал краљевог намесника Ђорђа Мартинуџија.

Ипак, султан Сулејман никада није престао да истиче да је читава територија Угарске његов посед, задобијен по праву сабље, и да је давање посебних територија појединцима искључиво израз његове милости, а не одрицање од датих области.⁵² И заиста, када се показало да на истоку Угарске постоји претња османским интересима, султан је покренуо своје војске и, стварајући Темишварски беглербеглук, припојио још један део угарских територија Царству. Тада успостављене границе одржале су се наредних сто педесет година.

---

⁵² G. Veinstein et M. Berindei, *нав. дело*, 27. У већ поменутој преписци са истакнутим људима Ердеља, 1552. године, Сулејман је поручивао да је сину покојнога краља Јована земљу Ердељ дао као поклон. (A.C. Schaendliger, *Die Schreiben Süleymâns des Prächtigen an Vasallen, Militärbeamte, Beamte und Richter*, док. 10). Треба истаћи да је Мартинуџи у једном ферману назван султановим робом „као и други бегови“ (*benim sâ'ir begler kullarım gibi*), што показује да је он као намесник једне зависне земље, сматран султановим подаником. (H. Sahillioğlu, *нав. дело*, док. 272).

Ognjen Krešić

PETROVIĆ'S *SANCAK*

Summary

After the death of Hungarian King János Szapolyai the Ottomans annexed vast parts of the Kingdom of Hungary and organized, in 1541, the *Beylerbeyilik* of Buda. After that, the eastern parts of former Hungarian Kingdom were given as a vassal state to king's son János Zsigmond Szapolyai. At the same time, territory around the city of Temesvár was confirmed as a possession of Petar Petrović, an aristocrat of Serbian origin and János Szapolyai's relative. His authority spread over the lands from river Tisa in the West to Karánsebes County in the East, and north from Danube in the South to city of Lipa in the North. In the Ottoman sources this territory was named as *Petrović's Sancak* (*Petrovik sancağı*).

Nevertheless, during Petrović's rule this territory was not organized as an Ottoman *sancak*. Petrović had most of the obligations that were characteristic for the other Ottoman vassals. He had to provide food for the Ottoman army and to inform the Porte about the activities of other Ottoman vassals in the region, as well as the Ottoman enemies. On the other hand, Petrović still had prominent role in the political events of the Szapolyai's land. During 1540's and early 1550's he successfully kept balance between his loyalty and obligations towards the Ottoman Sultan and his position among the Hungarian nobility.

Keywords: The Ottoman Empire, Hungary, Transylvania, Petar Petrović, Petrović's *Sancak*.

Чланак примљен: 13. 11. 2011.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 31. 08. 2012.

Недељко В. РАДОСАВЉЕВИЋ
Историјски институт
Београд

ЈОАНИКИЈЕ, МИТРОПОЛИТ РАШКО – ПРИЗРЕНСКИ*

*Ако ико други, то рашко-призренски митрополит
Јанићије међу свима митрополитима у Старој Србији
заслужује да има своју биографију*

И. С. Јастребов

Анстракт: У раду је дата биографија митрополита Јоаникија, који је крајем 18. и почетком 19. века управљао православном црквом на просторима Старе Србије. На основу анализе расположивих извора делимично је реконструисан мање познат део његовог живота, пре свега време пре него што је добио епископски чин. Поред тога, указано је на то да је прво управљао Призренском, потом Рашком, а затим обема митрополијама, које су 1808. и формално спојене у једну, Рашко – призренску митрополију. Указано је и на то да је, иако Србин, постао један од митрополита Васељенске патријаршије, што је чињеница која упућује на потребу новог сагледавања политике те цркве према словенским верницима. Посебна пажња посвећена је раду митрополита Јоаникија на очувању православља у Старој Србији и његовој дипломатској вештини показаној у заштити православних Срба и њихових храмова и добара.

Кључне речи: Османско царство, Васељенска патријаршија, Рашко – призренска митрополија, митрополит Јоаникије, манастири, цркве, свештенство, верници.

Значај и улогу коју је у српској историји имао први рашко – призренски митрополит увидео је, дакле, још крајем седамдесетих година 19. века руски дипломата, слависта и историчар, Иван Степановић Јастребов. Свестан ограничених могућности истраживања у време када је област Старе Србије још увек била под османском влашћу, он је истакао

---

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Европа и Срби (1804-1918): подстицаји и искушења европске Модерне* (Ев. бр. 177031).

и то да ће овај митрополит дочекати своју биографију, која ће га почастивати упоменом потпуно заслужном.¹ Пажљиво бележећи старине од значаја за српску историју, преписујући изворе или правећи њихове описе, Јастребов је навео и фермане и писма који би послужили за рад на његовој биографији.² Ти извори, пре свега султански фермани и везирске бујурулдије (заповести), указали су руском научнику на то колико је било сложено вршење духовне мисије митрополита Јоаникија, и колико је било велико подручје о коме је морао да се стара. Међутим, из већ поменутих разлога Јастребов није дубље улазио у ту проблематику. Осим тога, извори које је он пронашао и објавио нису једина грађа на основу које се може истражити биографија митрополита Јоаникија. Постоји и друга грађа са простора Косова и Метохије, Рашке области, као и из околине Скадра, која се односи на његову делатност.

Када је реч о биографији митрополита Јоаникија, о њему је још 1838. године, у делу *Знаменити догађаји нове српске историје*, биографске податке дао шабачки епископ Герасим Георгијевић.³ Поред Георгијевића, који му је био савременик, кратке податке о њему касније је дао и Милан Ђ. Милићевић, и то више кроз биографију шабачког епископа Герасима Георгијевића, него његову непосредно.⁴ Још једна, такође врло кратка биографија, утемељена на појединим записима и натписима, заступљена је и у делу епископа Саве Вуковића *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*.⁵ На основу генерализованог става српске критичке историографије о Пантелији Срећковићу, као аутору чија су дела заснована на националном романтизму 19. века, његови подаци за биографију митрополита Јоаникија, које је изнео у расправи *Владике – фанариоти Рашко – Призренске епархије од 1818 – 1854. године*, у великој мери су остали занемарени.⁶ Срећковић је, међутим, живео у времену

---

¹ И. С. Јастребов, *Податци за историју српске цркве, из путничког записника*, Београд 1879, 29.

² Исто, 27-35.

³ Г. Георгијевић, *Знаменити догађаји нове српске историје*, Београд 1838, 99-100.

⁴ М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српског народа новијег доба*, Београд 1888, 153-157; Исто, *Кнежевина Србија 1*, Београд 1876, 101.

⁵ С. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд – Подгорица – Крагујевац 1996, 234. Ова биографија, допуњена краћом литературом, објављена је и у другој књизи Српског биографског речника Матице српске. С. Вуковић, *Георгијевић Јоаникије*, СБР МС 2, Нови Сад, 2006, 656.

⁶ П. Срећковић, *Владике – фанариоти Рашко – Призренске епархије 1818 – 1854. год*, Београд 1881.

хронолошки блиском Јоаникијевом, а био је у контакту и са Јастребовим, па се његови подаци такође могу искористити.⁷ И у делу Петра Костића *Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у 19. веку (са успоменама писца)*, такође се могу наћи краћи подаци који се односе на митрополита Јоаникија.⁸ И тиме се, практично, исцрпљују резултати до којих је о њему дошла српска историографија. У другим радовима који се односе на историју Рашке, Призренске, или обједињене Рашко – призренске митрополије, он се помиње само као један од архијереја, под којим је извршено спајање те две епархије. Ипак, постоји довољно извора различите вредности, како већ поменутих прворазредних (фермани, синђелије издате свештеницима, писма црквеним општинама, натписи), тако и секундарних (записи), који дају добру основу за писање биографије, мада ће неке чињенице из његовог живота, посебно из времена пре него што је постао епископ, и даље остати недовољно јасне.

Након укидања Пећке Патријаршије 1766, митрополит Јоаникије био је један од првих архијереја српског порекла који је у јерархији Васељенске патријаршије тако високо рангиран. Како наводи Герасим Георгијевић, Јоаникије је рођен 1731. године у селу Тулеж, у Колубарској кнежини Београдске нахије.⁹ Епископа Герасима Георгијевића митрополит Јоаникије је произвео у чин ђакона, а потом рукоположио и за јеромонаха. С обзиром на то да је био у непосредној комуникацији с њим, подацима које наводи о Јоаникијевом пореклу може се веровати.¹⁰ То

⁷ Да је тако потврђују и други Срећковићеви радови, посебно они у којима је објављивао изворе, попут појединих записа и натписа. У објашњавању појединих историјских догађаја он се, уосталом, није служио провизорном етимологијом и претпоставкама као, на пример, Павле Јосиф Шафарик у покушају да на лингвистичкој изворној подлози објасни порекло Словена. Критичност Пантелије Срећковића с разлогом је оспорена на питањима из средњовековне, а не нововековне српске историје, па то у истраживањима црквене историје краја 18. и почетка 19. века свакако треба имати у виду када се користе његова дела..

⁸ П. Костић, *Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку (са успоменама писца)*, Београд 1928.

⁹ Г. Георгијевић, *нав. дело*, 99.

¹⁰ Герасим Георгијевић пореклом је био Влах из околине Видина, а у Студеницу је дошао са групом ходочасника, прошавши прво кроз околину Београда и Ваљева, јер су се на том путу путем сакупљали поклонници који су ишли ка том манастиру. Вођа ове групе ходочасника био је студенички јеромонах Теодосије, касније Герасимов духовни отац. Георгијевић у свом делу за митрополита Јоаникија наводи да је реч о поштовању достојном старицу, који је својим примерним животом превазишао многе људе, и био подобан самому божјијем јерарху Василију Великом. Исто, 97-99.

је прихватио и Милан Ђ. Милићевић.¹¹ Епископ Сава Вуковић изнео је мишљење да је Јоаникије постао митрополит у својој педесетој години, наводећи и то да се презивао Георгијевић.¹² На основу тога може се закључити да је рођен у време хабзбуршке власти у делу централне, северне и западне Србије, која је трајала од 1718. до 1739. године.

Када је реч о Јоаникијевом животу пре његовог рукоположења за епископа, нема извора који би на то непосредно указивали. Нема, такође, ни сачуваних података о томе да ли се радило о бившем мирском свештенику, који се као удовац повукао у манастир, или је млад постао монах, и пре избора за епископа прошао све монашке чинове и звања у канонском поретку. Име Јоаникије (Јанићије), коришћено је ређе у световном, али је било веома заступљено у монашком животу. Замена световног имена монашким је, на неки начин, делом пресекла могућност да се са сигурношћу утврде основне чињенице из његове биографије пре 1779, јер није могуће извршити његову идентификацију међу бројним записима у којима се помињу свештеници и монаси пре те године. У једном запису, насталом 1772. у Дечанској хрисовуљи, помиње се јеромонах Јоаникије из манастира Високи Дечани, али се он не може само на основу тог податка поистоветити са митрополитом Јоаникијем.¹³ И његово презиме, *Георгијевић*, које помиње Сава Вуковић¹⁴, спорно је, и вероватно је засновано на податку о смрти његовог синовца Јована, који је 1785. године умро у манастиру Студеница.¹⁵ У 18. веку презиме је чешће могло бити изведено из имена оца, него што је бивало породично. Да је тако потврђује и случај Јоаникијевог другог синовца, Христа Стојановића, који је откупио једно јеванђеље које су Турци узели када су запалили и опљачкали Студеницу у време последњег хабзбуршко – османског рата 1788 – 1791. Хаџи Рувим Нешковић, архимандрит манастира Боговађа, који у једном од својих записа говори о том догађају, јасно наводи да је *благородни господар Христо Стојановић* био

---

¹¹ М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српског народа новијега доба*, 196.

¹² Сава Вуковић је приликом доношења таквог закључка имао у виду натпис из цркве у Зочишту, који је настао 1781. Вуковић, *нав. дело*, 234.

¹³ У кратком запису из 1772. године помињу се јеромонаси Симеон, Дионисије, Герасим и Јоаникије, и свештенојереји Гаврил, Исаија и Сава. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* 5, Сремски Карловци 1925, запис 7156, 37.

¹⁴ Вуковић, *нав. дело*, 234.

¹⁵ Запис гласи: *Здје почивает раб божји Јован Георгијевић, синовац пазарскога владике Јоаникија. Престави [се] в лето АШП [1780] 5 маја [...] ден. Стојановић, Стари српски записи и натписи* 2, запис 3560, 273.

братанац (синовац) рашкопризренског митрополита Јоаникија.¹⁶ Како се за једног Јоаникијевог синовца наводи презиме Георгијевић, а за другог Стојановић, вероватно се радило о презименима изведеним из имена оца, па се тако ни породично порекло митрополита Јоаникија не може јасније утврдити.

У случају митрополита Јоаникија, видљива је везаност чланова његове породице за Студеницу, један од најзначајнијих српских манастира из немањихког периода средњовековне српске државности. Чињеница да је један његов синовац био ђак, испушеник или монах у Студеници, отвара могућност претпоставки да је и он сам пре рукоположења у епископски чин припадао братству тог манастира. У областима насељеним православним Србима нису били ретки случајеви да поједини угледни духовници своје ближе рођаке, пре свега синовце или сестриће, доводе код себе у манастир. То је био не само начин да се монашка братства ојачају, већ и пут ка стицању писмености и основа теолошког образовања.¹⁷ Други Јоаникијев синовац, Христо, који је очигледно био припадник имућнијег слоја српског друштва, јер га Хаџи Рувим назива *благородни господар*, старао се да од бројних богослужбених књига које су се нашле у рукама османских војника откупи књиге манастира Студенице. Као митрополит, Јоаникије је у том манастиру често служио и вршио рукоположења кандидата у свештенички чин, што потврђује и пример произвођења у јерођаконa Герасима Георгијевића, каснијег шабачког епископа, што се десило на Тодорову суботу, 6. (17) марта 1799.¹⁸ Судећи по једном од записа Хаџи Рувима Нешковића, архимандрита манастира Боговађа, који је одржавао блиске везе са студеничким братством, манастир Студеница је 1803. сматран и архијерејским средиштем.¹⁹

Средином 18. века манастир Студеница је, заправо, био један од ретких преосталих великих духовних центара на српским етничким просторима под османском влашћу. Највећи број манастира на простору

¹⁶ У запису се наводи да је манастир похаран и опљачкан 1789, а да је јеванђеље откупљено из османских руку 1. (12) новембра 1791. Б. Маринковић, *Хаџи Рувим пре целине, пре смисла* 2, Ваљево 1990, запис 118, 401-402.

¹⁷ Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766-1831, управа Васељенске патријаршије*, Београд 2007, 315.

¹⁸ Тодорова субота, покретни празник, прва субота након почетка Великог поста. Георгијевић је тврдио да је 1799. она била 6. (17) марта. Следеће године Герасим Георгијевић је рукоположен за јеромонаха, као и још неколико монаха, међу којима је био и Мелентије Никшић, будући ужичковаљевски митрополит. Георгиевић, *нав. дело*, 99.

¹⁹ Маринковић, *нав. дело*, запис 117, 397.

које је 1739. реокупирало Османско царство, као и манастири у до тада пограничним османским и хабзбуршким областима, постепено пролазе кроз процес обнове, сиромашни су и имају мала братства, често састављена само од два или три монаха. Такво стање ће опстати и касније, све до последње деценије 18. века.²⁰ Студеница је, међутим, била велики манастир, који је имао метохе на широком простору, и ка коме су ишли бројни поклоници. У једном таквом поклоничком путовању, у тај манастир је из Видина, у коме је такође постојао студенички метох, стигао и будући ужички епископ Герасим Георгијевић. Видински хришћански еснафи су, како Георгијевић тврди, у то време донели одлуку да годишње помажу Студеницу са по 100 ока соли, што је податак који јасно указује на то колики је углед тај манастир имао у Видину и околини.²¹

Село Тулеж, у коме је митрополит Јоаникије рођен, географски није било превише далеко од Студенице, посебно ако се има у виду то да су се људи 18. века на простору Балканског полуострва често кретали из различитих разлога, лако се одлучујући и на дуг пут.²² Између Јоаникијевог завичаја и Студенице било је више духовних центара, али са малим бројем монаха, и углавном у процесу постепене обнове цркава, конака и имања. Зато је, поред светиња које су у њој чуване, Студеница за људе склоне монашком животу имала знатно већу привлачност од њих, а географски је била нешто ближа од, такође веома значајног, манастира Високи Дечани. На основу тих чињеница, као и поменутог податка да је један од синоваца митрополита Јоаникија боравио у том манастиру, може се претпоставити да је у њему будући митрополит Јоаникије као монах провео највише времена.

У свом делу епископ Герасим Георгијевић поменуо је 43 студечичка монаха, чија је имена запамтио и чији је савременик био. Међу њима он посебно истиче Мелентија Никшића²³, кога помиње под именом *Мелентије архијереј*.²⁴ То посредно доводи у сумњу могућност да је митрополит Јоаникије био студенички монах пре рукоположења у епископски чин. Међутим, у време када је Герасим Георгијевић дошао у

---

²⁰ Н. Радосављевић, *нав. дело*, 369-394.

²¹ Георгијевић, *нав. дело*, 95.

²² Поклоничка путовања, трговина, сеобе.

²³ Мелентије Никшић, кратко време 1816. митрополит ужичко – ваљевски. 1815–1816.

²⁴ Георгијевић је дао краће биографске одреднице за сваког од њих, при чему је посебну пажњу посветио личностима које су имале важну улогу у ратним временима, када се братство селило и са собом носило мошти Св. Краља (Стефан Првовенчани, преподобни Симон). Георгијевић, *нав. дело*, 85-93.

Студеницу, Јоаникије је већ био рашко – призренски и скендеријски митрополит, па он није ни могао да га запамти као припадника студеничког братства.

У манастиру у коме се вероватно веома млад замонашио²⁵, Јоаникије сигурно није провео све време. Јастребов је приметио да се у једном од писама које је упутио 8. (20) августа 1806. скадарској црквеној општини, он потписао *на начин грчких владика, по грчки*, мада је текст писма био на црквенословенском језику са примесама народног говора.²⁶ То значи да је митрополит Јоаникије знао грчки, и то не само говорно, већ је могао да се њиме користи и у писаној употреби.

Митрополит Јоаникије никада се није потписао као *хаци*, што би значило да је ишао на ходочашће у Свету Земљу или на Свету Гору. Међутим, он је само у областима насељеним Грцима могао да добро научи грчки језик, а у његово време било је готово немогуће боравити у њима или у Цариграду, а не посетити бар Свету Гору, тако да су и поклоничка путовања свакако била део његове биографије. Знање грчког језика које је стекао можда је била важна препорука Васељенској патријаршији да буде рукоположен у епископски чин, јер је службену преписку са патријаршијским средиштем морао обављати готово искључиво на грчком.

У закључцима Саве Вуковића о Јоаникијевом рукоположењу постоји једна противречност. Тврдњу да је Јоаникије постао рашко-призренски митрополит у 50. години живота он је засновао на једном од записа сачуваном у олтарском простору манастирске цркве Светих врачева у Зочишту. У њему се наводи да је митрополит Јоаникије 1. (12) јула 1781. служио у тој цркви, уз саслужење свештеника Милоша, и једног ђакона чије име се не наводи.²⁷ Међутим, у то време још није постојала Рашко – призренска митрополија, а Рашком митрополијом управљао је митрополит Никодим (1776 – 1784).

Као архијереј, митрополит Јоаникије први пут се помиње 1779, и то као викарни епископ дабробосанског (сарајевског) митрополита Кирила, коме је, судећи по ферману издатом 10. (21) јула те године²⁸,

²⁵ У расположивим изворима о митрополиту Јоаникију, пре свега у записима и натписима, нигде се не помињу његова жена или деца, што указује на то да је вероватно врло млад ступио у монашки ред, и да никада није био мирски свештеник.

²⁶ Јастребов, *нав. дело*, 31-32.

²⁷ Нав. место.

²⁸ Рецепта 7. 1193. по исламском календару.

одобрено да сакупља владичанске приходе по епархији.²⁹ Дабробосанска митрополија била је по броју православних верника и по територији коју је обухватала највећа од свих епархија угашене Пећке патријаршије, па је у њој често постојала потреба за викарним епископом, јер сарајевски митрополит није увек успевао да сам успешно обави све епархијске послове. Некада би поједини административни и финансијски послови били поверавани митрополитском протосинђелу, али је викарни епископ могао по потреби да замени митрополита, што је било веома важно. Викарни епископи у Дабробосанској (Сарајевској) митрополији носили су титулу *митрополит кратовски*.³⁰ У неколико случајева они су били локалног српског, или бар словенског порекла, па су често боље познавали месне прилике, језик и обичаје становништва од сарајевских митрополита грчке или других народности.³¹

Јастребов наводи да је ферман митрополиту Јоаникију издат на молбу сарајевског митрополита Кирила, која је до надлежне султанове канцеларије прослеђена преко Васељенске патријаршије. Поред одобрења да буде постављен за викарног епископа, локалним османским властима наређено је да му нико не смета у духовној мисији коју врши.³² У том документу, чији је садржај Јастребов само описао, наводи се и то да је Јоаникије претходно био *епископ белосикски*, што је он разумео као *бјелополски*, остављајући ипак одређену резерву према томе.³³ То указује да је наведени ферман био тешко читљив, вероватно и физички оштећен. Чињеница да је у њему Јоаникије наведен као *бивши епископ* са одређеном титулом, указује на то да је архијерејски чин сигурно стекао пре 1779. Придев *бивши*, међутим, није значио да му је чин одузет, већ то да више није био митрополит на претходној дужности.

---

²⁹ Јастребов, *нав. дело*, 28-29.

³⁰ Важно је истаћи да су исту титулу носили и Ћустендилски (бањски, коласијски, штипски) митрополити. Разлика између њих и викарних митрополита Сарајевске митрополије може се видети пре свега у чињеници да је титула Ћустендилских митрополита дужа, као и по томе на које се подручје извори у којима се помиње кратовски митрополит односе. Извори настали радом кратовских митрополита, који су били викарни епископи Сарајевске митрополије, односе се искључиво на подручје Босне. Н. Радосављевић, *Грађа за историју Дабробосанске (Сарајевске) митрополије 1836–1878*, Београд 2007, 44-49.

³¹ *Шематизам православне митрополије и архијерејезе Дабро – босанске за годину 1884, 1885. и 1886*, Сарајево 1886, 3-4.

³² Јастребов, *нав. дело*, 29.

³³ Исто, 28-29.

Време када је Јоаникије рукоположен у епископски чин може се сузити на одређен период. У молбама Султану Мустафи III и васељенском патријарху Самуилу Ханцерису, којима су архијереји Пећке патријаршије заједно са патријархом Калиником II тражили укидање њене аутокефалности и припајање Васељенској патријаршији, нема Јоаникијевог имена, што значи да тада још увек није имао епископски чин. То и не чуди, јер је у том тренутку имао само 25 година, мада је било архијереја који су током 18. и 19. века то постали пре тридесете године живота. Како се 1779. Јоаникије помиње као архијереј, његово рукоположење у епископа десило се управо у времену између 1766. и 1779. године.³⁴

Дабробосански митрополит Кирил, који је посебном граматом патријарха Софронија позван у Цариград *ради епархијских ствари*, управу над епархијом првобитно је предао намесницима Јеротеју и Пахомију, који су имали обавезу да уредно сакупљају архијерејске приходе и шаљу уобичајену милостињу у Цариград.³⁵ Разлози због којих је патријарх позвао митрополита Кирила у престоницу нису ближе познати, али се свакако није радило о казни, већ можда о премештају у другу епархију. Како је Кирил 1779. још увек био у Цариграду, а Јоаникије на његову молбу био постављен за викарног епископа у Дабробосанској митрополији, може се претпоставити да је у међувремену изабран и за синодског митрополита. У берату издатом 28. марта 1780. новом сарајевском митрополиту Пајсију, наведено је да му митрополит Кирил добровољно уступа епархију.³⁶ Тако је кратовски митрополит Јоаникије као викарни епископ дочекао новог сарајевског митрополита, Пајсија. Из тога произилази и питање до када је он, заправо, био кратовски митрополит.

На основу већ поменутог записа сачуваног у олтару цркве Светих Врачева у селу Зочиште, јасно је да је 1. (12) јула 1781. Јоаникије већ био призренски митрополит,³⁷ што се у том запису и изричито наводи.³⁸ То је чињеница која у историографији није довољно анализирана. Забуну код истраживача могао је унети и податак који је у науци доста присутан, да

³⁴ Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766 – 1831, управа Васељенске патријаршије*, 78-80.

³⁵ В. Скорић, *Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку*, Сарајево 1985, 46.

³⁶ С. Кемура – В. Ћоровић, *Прилози за историју цркве у Босни и Херцеговини у XVIII и XIX стољећу*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини XXIV, Сарајево 1912, док. 7, 422.

³⁷ Вуковић, *нав. дело*, 234.

³⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи 3*, Београд 1905, запис 5889, 214.

је од 1780. до 1789. на челу Призренске митрополије био митрополит Јевсевије.³⁹ Један запис настао 1782. године говори о томе да је митрополит Јоаникије боравио у Бијелом Пољу, које је било на простору Рашке митрополије. Текст записа, који гласи: *Вједомо буди каде приђе Јоаникије владика у Бијело Поље 1782*⁴⁰, је јасан, али не пружа много података као извор, јер се не види да ли је у том месту боравио као надлежни митрополит или је, можда, само пролазио кроз њега, на шта упућује и сама формулација, *приђе*, односно дође. Из тога се може закључити да је у времену између 10. (21) јула 1779, када је постао викарни епископ сарајевског митрополита Кирила, и 1. (12) јула 1781, када је настао натпис у Зочишту, Јоаникије постао призренски митрополит. Време када се то десило могуће је и додатно сузити на период после 28. марта 1780, када је на чело сарајевске митрополије дошао нов митрополит, Кирил. Дакле, у периоду од 1780. или прве половине 1781, па до 1784. када је постао рашки (новопазарски) митрополит, Јоаникије је био на челу призренске митрополије. Њега је на том положају наследио митрополит Јевсевије, највероватније већ 1784, који је на челу Призренске митрополије остао до смрти 1789. године. То су, заправо, и одговори на нека важна питања како из биографије митрополита Јоаникија, тако и из биографије митрополита Јевсевија. *Terminus post quem* Јевсевијевог постављања за призренског митрополита није, дакле, 1780, већ 1784. година.

Рашки (новопазарски) митрополит Никодим, Јоаникијев савременик, у изворима српске провенијенције последњи пут се помиње у писму од 15. (26) септембра 1782. упућеном парохијанима цркве у Кућанима, у коме тачно наводи простор који припада парохији свештеника Авксентија.⁴¹ Четири дана раније, 11. (22) септембра 1782, он је поменутом свештенику издао и синђелију за одређена села која су припадала кућанској цркви (Кућани, Доња Бијела Ријека, Горња Бијела Ријека, Бурађа, Ојковица и Трудово).⁴² Коначан одговор на питање када је Никодим отишао из Рашке митрополије, односно када је митрополит Јоаникије преузео управу над

³⁹ На основу расположиве литературе тако је закључио и Радослав Грујић. *Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу*, приредио С. Милеуснић, Београд 1993, 211; Вуковић, *нав. дело*, 215.

⁴⁰ Стојановић, *Стари српски записи и натписи 2*, Београд 1903, запис 3526, 268.

⁴¹ М. Ђ. Милићевић, *Прилози за историју Рашке митрополије*, Споменик СКА X, (1891) док. 7, 22-23.

⁴² У синђелији се наводи и то да се другом свештенику, Илији, од тога дају села Ојковица и Трудово, што указује да се вероватно радило о свештенику капелану. Исто, док. 6, 22.

њом, налази се у садржини султанског фермана од 10. маја 1784⁴³, којим се наређује да се митрополит Никодим и његов *већил* (опуномоћеник, вероватно протосинђел) Димитрије под стражом пошаљу у Цариград. У ферману се наводи и то да се Никодим много задужио на рачун манастира, и да није измирио своје дугове према Патријаршији, на чије писане захтеве није одговарао. Из тога се може закључити да је Никодим смењен по одлуци Васељенске патријаршије, а да га је након тога наследио дотадашњи призренски митрополит Јоаникије. Јоаникије је то могао учинити само после тог датума, а како на његовом архијерејском печату стоји угравирана 1784. година, очигледно је те године добио царски берат и патријаршијску синђелију.⁴⁴

Све то се морало десити пре 9. октобра 1784. године⁴⁵, када му је као рашком (новопазарском) митрополиту издато чак шест фермана, што на просторима бивше Пећке патријаршије није била честа појава.⁴⁶ Сви ти фермани односе се на његова права, као и права њему подређеног свештенства у вршењу духовне мисије и прикупљању прихода у Рашкој (Новопазарској) митрополији. Први ферман тиче се права да митрополија у свом поседу задржи ствари које су припадале духовним лицима након њихове смрти.⁴⁷ Други ферман односи се на имунитет митрополита, односно давно установљено правило да му не може бити суђено од локалних власти у области у којој врши своју дужност, већ само од централних власти. У њему се наводи и то да његовим опуномоћеницима неки муслимани, али и *припадници друге вере* (римокатолици, латини), прете судом ако не плате таксе које од њих траже, што је противзаконито.⁴⁸ Трећи ферман потврђује митрополитово право да кажњава и затвара свештенике и монахе због неких кривица.⁴⁹ Четвртим ферманом забрањује се полицијским службеницима да митрополовим опуномоћеницима

⁴³ 19. цемази ул ахр 1198. по муслиманском календару.

⁴⁴ Јастребов, *нав. дело*, 26-27.

⁴⁵ 24. зилкаде 1198. по исламском календару.

⁴⁶ Јастребов је погрешно навео да су фермани издати у 1783. години. Јастребов, *нав. дело*, 29-30.

⁴⁷ Исто, 29. Реч је о уобичајеном праву кадуцитета, односно полагању права на трећину имовине умрлих духовних лица, што је најчешће загарантовано у сваком архијерејском берату. То се углавном односило на покретне ствари, најчешће оне које су коришћене приликом богослужења (књиге, сасуде и слично...).

⁴⁸ Исто, 29.

⁴⁹ Исто, 29. И ово право проистиче из сваког архијерејског берата.

намећу различите намете и тиме крше закон.⁵⁰ Пети ферман, издат на молбу митрополита, обавезује локалне власти да не праве никакве препреке митрополиту приликом сакупљања мирије и других прихода који му по закону припадају.⁵¹ У шестом ферману налаже се представницима власти у Новој Вароши и околини да не смеју правити сметње православним верницима у вршењу богослужења.⁵²

У случају митрополита Јоаникија необично је да му се у једном дану издаје чак шест фермана који се односе на њега и његову митрополију. Могући разлог за то је да се радило о различитим проблемима са којима су се митрополит Јоаникије и свештенство суочавали, па се сваки односио на конкретну ситуацију. У готово свим ферманима указује се на султанов берат издат митрополиту, у коме су наведена сва права која он има, а која су од локалним властима поново предочена. Помињање *Латина* у другом ферману отвара питање да ли се радило о некој врсти прозелитске делатности римокатолика, или је у питању било нешто друго. С обзиром на то да је и након две велике српске сеобе са простора Рашке области, подручје које је обухватала Рашка митрополија и даље већином било насељено православним становништвом, могуће је да се ради о присилно насељеним Шиптарима римокатоличке вере у ту област. Они су брзо примили ислам, али није искључено да је мањи део њих, који је нешто дуже остао у старој вери, заједно са својим сународницима ометао православне у вршењу њихових права. Насупрот њима, локални муслимани српског порекла нису показивали такву искључивост, и често су са својим православним сународницима налазили заједничке интересе. Шести ферман говори о томе да је било покушаја да се омета православно богослужење, иако је оно и исламским правом и османским законодавством било допуштено уз одређена ограничења.⁵³ На све појаве које

---

⁵⁰ У овом ферману наведена су места која припадају Рашкој (Новопазарској) митрополији. Поименично се наводе Нови Пазар, Сјеница, Бијело Поље, Трговиште, Митровица, Брвеник и Гусиње. Јасно, многа мања места нису наведена, али су и поменута места довољна да се одреди територијални опсег Рашке митрополије. Исто, 30.

⁵¹ Нав. место.

⁵² Нав. место.

⁵³ Православно исповедање вере било је ограничено формалном забраном градње нових цркава и испољавања спољашњих манифестација религиозности. Цркве су могле бити поправљане само уз посебну дозволу, а употреба звона била је забрањена. У последњој деценији 18. века по верским слободама православних Београдски пашалук је био важан изузетак, али то се није односило и на простор Рашке митрополије, који је припадао Босанском ејалету. О томе опширније:

су у појединим ферманима наведене, митрополит Јоаникије се вероватно жалио централним властима, а на његове молбе одговорено је позитивно. Питање спровођења тих мера је, међутим, увек зависило од степена под којим су локалне власти биле контролисане из Цариграда.

Одлазак митрополита Јоаникија из Призренске у територијално и по броју верника мању, Рашку митрополију, никако се не може посматрати као деградација. Напротив, радило се о једној од најстаријих и најугледнијих епархија бивше Пећке патријаршије, чији су митрополити често постајали и пећки патријарси. До укидања Пећке патријаршије рашки митрополити носили су и почасну титулу *егзарх Пећког трона*.⁵⁴ Чињеница да је у њу стигао након проблема које је за собом оставио бивши митрополит Никодим, такође сведочи о томе колико је поверења у њега имала Патријаршија, али и државна власт. Рашка митрополија налазила се највећим делом на простору Босанског ејалета, у Сарајевском (Босанском) санцаку. Тај простор је, у кратком периоду од 1790. до 1817. године, био управно организован као Новопазарски санцак. Границе Новопазарског санцака и Рашке митрополије биле су подударне. Црква је по том питању водила корисну политику формирања епархијске мреже у складу са управно – административном поделом у држави, како би комуникација са државним властима била што једноставнија, а послови са њима брже и успешније решавани. На основу различитих фермана, архијерејских синђелија, али и натписа и записа, може се закључити да је Рашка митрополија обухватала простор Новог Пазара, Сјенице, Нове Вароши, Гусиња, Бијелог Поља и Митровице.⁵⁵ На њеном простору налазила се, између осталог, и прва престоница Немањића, Рас, као и Петрова црква код Новог Пазара. Манастир Студеница такође је био у Рашкој митрополији. Митрополија се на северу граничила са Ужичко – ваљевском, са запада и југозапада Дабробосанском и Херцеговачком, са истока Нишком, а са југа Призренском митрополијом. Њен простор био је етнички мање разнородан од простора Призренске митрополије, али је такође имао своје специфичности. Насељавали су га православни Срби, као и њихови сународници муслиманске вере који су, већ генерацијама

Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831, управа Васељенске патријаршије*, 25-55.

⁵⁴ У 18. веку, од рашких митрополита патријарси су постали Гаврило Рајић, Мојсије Рајовић и Арсеније IV Јовановић Шакабента. И. Руварац, *Рашки епископи и митрополити*, Глас СКА LXII, други разред, 39, Београд 1901, 44-46; *Историја српског народа IV/1* (Р. Самарџић), Београд 1986, 536-540.

⁵⁵ Јастребов, *нав. дело*, 30.

исламизовани, били заговорници османске државне идеје, али и свесни својих корена и језика. Између њих су се смењивали периоди добрих односа, али и сукоба, који су ипак били знатно ређи. Након друге сеобе Срба 1737, која је била знатно мањег интензитета него сеоба 1690, на тај простор, посебно на Пештерску висораван, насељена је и једна група Шиптара римокатолика, која је релативно брзо примила ислам. Изузев мањег броја чиновника и војних заповедника, а повремено и дела тврђавских посада, ту није било припадника других народа у значајнијем броју, па ни етничких Турака.

Јоаникије је првих четири године на челу Рашке митрополије своју мисију вршио у релативно мирном времену, на простору на коме је централна власт имала јак утицај. Међутим, у време последњег хабзбуршко – османског рата 1788–1791, формирани су српски добровољачки одреди, фрајкори (Freicorps) при хабзбуршкој војсци, који су у ратним операцијама имали значајну улогу. Због тога су османске снаге на просторима где су они деловали извршиле низ репресивних мера, а 1789. запаљен је и опљачкан манастир Студеница. Митрополит Јоаникије остао је у својој епархији и трудио се да у њој одржи мир, и тиме олакша положај православних хришћана. Насупрот његовим напорима, студенички архимандрит Василије Радосављевић био је један од носилаца српске политичке акције тог времена. Резултат те акције, коју је спроводио са трonoшким архимандритом Стефаном Јовановићем и већим бројем кнезова и свештеника, био је да се од Темишварског сабора и царског комесара Шмитфелда који му је присуствовао, тражи да се Срби добро наоружају и бране достигнуте линије, а ако се са Османским царством склопи мир који подразумева враћање на *status quo ante bellum*, да се његова примена одложи док се не убере летина, како би се након тога народ преселио у Хабзбуршку монархију.⁵⁶ Међутим, ова акција је завршена неуспешно, јер српски представници са подручја које је запосела хабзбуршка војска нису ни могли да се појаве на сабору.⁵⁷ Након рата, студеничко братство је добило дозволу да обнови свој манастир, а митрополит Јоаникије лично је надгледао те радове, који су трајали три године.⁵⁸

---

⁵⁶ Д. Пантелић, *Београдски пашалук после Свиштовског мира 1791–1794*, Београд 1927, 47-48.

⁵⁷ У суштини, резултат активности српских представника је нацрт *Прогласа*, који је заправо био план стварања српске аутономије по угледу на дунавске кнежевине Влашку и Молдавију. Исто, 104-105.

⁵⁸ Према казивању Герасима Георгијевића, процес добијања дозволе трајао је чак три године, али су радови који су вршени били свеобухватни. То говори и да су разарања била велика. Радови су завршени око 1800. године. Георгијевић, *нав. дело*, 100.

Потврда успеха Јоаникијеве духовне мисије је и чињеница да му је на управу, након смрти митрополита Јевсевија, поново поверена и Призренска митрополија, и то у време док су ратне операције још увек трајале. Редослед догађаја, односно чињеница да је посебним ферманом од 1. априла 1808. године извршено спајање епархија, и то припајањем Рашке митрополије Призренској митрополији⁵⁹, указује на то да је он у почетку Призренском митрополијом управљао као администратор. Тачно време почетка његове поновне управе није могуће утврдити. Из навода Јастребова да је 1790. дао синђелију свештенику Арсенију из Призренске митрополије, може се претпоставити да је оно почело те године.⁶⁰ У Васељенској патријаршији ретки су били случајеви да нека епархија после смрти архијереја остане без духовне управе. До именовања новог митрополита архијерејску дужност вршио је или викарни епископ, или неки од суседних митрополита, ређе неко од угледних архимандрита, а очигледно је тако било и када је реч о Призренској митрополији. У последњој деценији 18. века, султан је митрополиту Јоаникију издавао фермане који се односе и на Призренску митрополију. Тако је 1793, 1796. и 1806. издао фермане којима је поново потврдио да Јоаникије може слободно вршити своју мисију. У њима се набрајају већа насељена места у Призренској митрополији (Пећ, Призрен, Ново Брдо, Вучитрн, Приштина), као и област око Скадра, где су православни хришћани имали одређене неспоразуме са римокатолицима, који су уз помоћ неких муслимана незаконито покушали да ограниче њихове верске слободе.⁶¹ У писму које је упутио верницима у Скадру 8. (20) августа 1805, Јоаникије је навео и своју пуну архијерејску титулу, која гласи: *Милошћу Божјом православни митрополит новопазарски, призренски и скендеријски*.⁶²

О држању митрополита Јоаникија у време Првог српског устанка нема непосредних података. Међутим, чињенице да је 1806. добио ферман од султана Селима III, којим се штите права православних верника у околини Скадра, као и да му је 1808. Призренска митрополија и званично поверена на управу, указују на то да се углавном држао духовне мисије, и да није активно помагао устанике. Али, студеничко братство, које је имало везу са Карађорђем још из доба последњег хабзбуршко – османског рата, очекивало је ослобођење од османске власти, јер су устаничке линије биле близу манастира. Студенички јеромонах Мелентије Никшић

---

⁵⁹ По исламском календару 4. сафер 1223. Јастребов, *нав. дело*, 32-33.

⁶⁰ На истом месту.

⁶¹ Исто, 30-31.

⁶² Исто, 31.

је, на пример, заједно са другим монасима учествовао у организовању устаничке активности у долини Ибра, која је покренута на позив капетана Радича Петровића. Фебруара 1806. устаничка војска ослободила је Студеницу, али је Сулејман – паша Скопљак организовао османску линију одбране ка Новом Пазару. Убрзо потом, његова војска је 26. марта 1806. опљачкала и спалила манастир. Монашко братство је, носећи мошти Светог Краља, тада прешло у манастир Враћевшницу.⁶³

Међутим, још пре ових догађаја, 2. маја 1805. године, студеничко братство позајмilo је значајну своту новца од већ поменутог синовца митрополита Јоаникија, Христа Стојановића.⁶⁴ Радило се о 3.050 гроша, док су 13. маја исте године, такође од истог човека, узели на зајам још 1.000 гроша. Тако велика сума вероватно је дата Карађорђу, што се може закључити из чињенице да је Студеничанима, док су били у Враћевшници, вожд послао 500 дуката *које су му раније дали на зајам*.⁶⁵ Однос дуката и гроша је незнатно варирао, и углавном се кретао у вредности 1:7, па сума коју им је Карађорђе послао приближно одговарала износу који су узели на зајам.

Христо Стојановић, митрополитов синовац, био је познати приложник Студенице, па је зато мало вероватно да није знао за шта или за кога Студеничани од њега траже новац, а сама чињеница да га је дао указује на то да су му Карађорђеви циљеви били блиски. Остаје, међутим, нејасно да ли је у све то био упућен и митрополит Јоаникије, или је његов синовац деловао самостално. Старији и искуснији, митрополит је можда успео да сагледа докле досежу могућности устаничког напредовања, и одговорно се односио према свим верницима у митрополији, укључујући и оне за које није било наде да буду ослобођени. Зато се са великом сигурношћу може претпоставити да се углавном држао своје духовне мисије, и да се није упуштао у акције које су га код османских власти могле компромитовати, а самим тим довести у опасност и вернике, посебно свештенике и монахе. Након устанака, уследило је мирно раздобље, а манастир Студеница обновљен је 1839, у време када се већ шест година налазио у Кнежевини Србији. Након обнове, у Студеницу су свечано враћене и мошти Светог Краља.⁶⁶

---

⁶³ Љ. Дурковић Јакшић, *Обнављање Студенице и пренос моштију краља Стефана Првовенчаног*, Осам векова Студенице, Београд 1986, 278-280.

⁶⁴ Видети напомену 16.

⁶⁵ Дурковић Јакшић, *нав. дело*, 276-277.

⁶⁶ Исто, 294-305.

Митрополит Јоаникије умро је у дубокој старости. И подаци о његовој смрти су различити. Док Милан Ђ. Милићевић наводи да је умро 1816, у 85 години живота⁶⁷, други аутори сматрају да се ради о 1818. години.⁶⁸ Љубомир Стојановић објавио је два записа који се непосредно односе на датум Јоаникијеве смрти. Први запис, који је настао у једној штампаној књизи манастира Свете Тројице код Пљеваља, гласи: *Престављ[а]шаго сја господина Јоаникија на лето 1818, месеца ноемврија 26 ден. Погребеније јему бист 27.*⁶⁹ Други запис је следеће садржине: *Престави се Јоанићије владика 1818 месеца ноембра 27 у Призрен.*⁷⁰ Петар Костић, који је имао могућност да се о томе боље обавести, сматра да је датум његове смрти 26. новембар по јулијанском, односно 8. децембар 1818. по грегоријанском календару.⁷¹

Сахрана митрополита Јоаникија одговарала је угледу који је имао у својој средини. Опело је извршило 13 свештеника и игумана из Призрена и околине. Јоаникије је сахрањен на десној страни припрате цркве Св. великомученика Георгија у Призрену.⁷² Надгробна плоча са натписом била је направљена од мермера, са испупчењем у елипсоидном облику на средини. По несхватљивом и нехришћанском наређењу митрополита Партенија, једног од његових наследника на архијерејском престолу, плоча је 1849. поломљена и избачена изван цркве. Тачан датум када се то скрнављење гроба митрополита Јоаникија десило није познат. Пантелија Срећковић, који се о тим збивањима обавестио како од преживелих савременика, тако и на основу радова појединих истраживача (Јастребов), наводи да се шест месеци касније из Пећи појавила Јоаникијева родбина, која је поново освештала његов гроб. Сима Андрејевић Игуманов је 1871. поставио нову надгробну плочу.⁷³ Нејасно је и то ко су били митрополитови рођаци, који су дошли из Пећи и обновили његов

⁶⁷ Милићевић, *нав. дело*, 196. Милићевић је и овај податак преузео од Герасима Георгијевића, који наводи да је митрополит Јоаникије умро у 85. години 1816, а да је 47 година био на челу Рашкопризренске митрополије. Ови подаци нису тачни јер би то значило да је Јоаникије за епископа рукоположен 1759, у време док је још увек постојала Пећка патријаршија, што свакако није тачно. Георгијевић, *нав. дело*, 100-101.

⁶⁸ Костић, *нав. дело*, 10; Вуковић, *нав. дело*, 234; Срећковић, *нав. дело*, 3-4.

⁶⁹ Стојановић, *Стари српски записи и натписи* 2, запис 3982, 360.

⁷⁰ Исто, запис 3983, 360.

⁷¹ Костић наводи да је, као ђак, сахрани присуствовао и Сима Андрејевић Игуманов. Костић, *нав. дело*, 10.

⁷² Костић, *нав. дело*, 10; Срећковић, *нав. дело*, 3.

⁷³ Срећковић, *нав. дело*, 4.

гроб. Међутим, да се радило о деци или о потомцима првог реда, унуцима, то би у изворима свакако било наглашено. У овом случају, вероватно се радило о потомцима неког од његове браће или синоваца.

Митрополита Јоаникија жалили су и муслимани. Не само он лично, већ и велики манастири попут Високих Дечана, у његово време су са комшијама муслиманима одржавали добре односе.⁷⁴ Ипак, митрополиту Јоаникију су ближи били исламизовани Срби од Арнаута, што је сасвим разумљиво. Неки од њих били су и у његовој близини. Срећковић наводи случај митрополитовог јасакције⁷⁵, Хасан – аге, који је на вест о његовој смрти скинуо са свог коња црвену прекривку на коју се стављало седло (аша), и у знак жалости ставио црну. Тако оседлане коње јахао је до краја живота.⁷⁶ Чак и уколико се у овом случају ради о предању, и оно указује на то какво поштовање је у муслиманској средини имао овај митрополит.

Митрополит Јоаникије управљао је Призренском, Рашком, а потом обједињеном Рашко – призренском митрополијом од 1781. до 1818, као први архијереј Васељенске патријаршије српског порекла након укидања Пећке патријаршије. У време када је постао призренски митрополит, иза себе је већ имао дуг монашки живот, а стекао је и архијерејски чин, јер је био викарни епископ дабробосанског митрополита Кирила, кога је две године замењивао у епархији. Године 1784. постао је рашки митрополит, а 1789. или 1790. поново му је поверена и Призренска митрополија. Рашка митрополија и Призренска митрополија званично су под његовом управом административно обједињене 1808. Одговоран према повереној дужности, митрополит Јоаникије успевао је да одржи добру комуникацију са османским властима, и да у време ратних збивања 1788–1791, као и током Првог српског устанка, заштити вернике колико је то било могуће. Након његове смрти 1818, Васељенска патријаршија је на чело Рашко – призренске митрополије поново именовала митрополита српске народности, Хаџи Захарија Дечанца.

---

⁷⁴ Д. Батаковић, *Дечанско питање, друго допуњено издање*, 11-12.

⁷⁵ *Јасакција* (тур.), пратилац, телохранитељ.

⁷⁶ Срећковић, *нав. дело*, 4.

Nedeljko V. Radosavljević

**JOANIKIJE, METROPOLITAN
OF THE RAŠKO-PRIZRENSKA METROPOLIS**

Summary

Metropolitan Joanikije was born in 1731 in Tulež in central Serbia. His life before the ascent to episcopal rank is scarcely known, but it is certain that he became a monk as a young man. It is not possible to determine precisely to which monastery he belonged, but his links with Studenica, as well as the links of his close relatives with the same monastery, are suggesting that he could have become a monk in it. As a monk, he received a good education and learned Greek, probably while staying for some time in the areas inhabited by the Greeks. He became a bishop between 1766 and 1779, when he was appointed vicar bishop of the Dabro-bosanska metropolis. He became the Metropolitan of Prizren in 1780 or 1781, and of Raška in 1784. He administered both dioceses from 1790, which was confirmed by sultan's decree in 1808. As a bishop, he was endowed by diplomatic skill and patience. In his contacts with the central government, he succeeded to protect the rights of his Orthodox Christians, but also to maintain good relationship with Muslims. He died in Prizren, on November 26th 1818.

Keywords: the Ottoman Empire, the Ecumenical Patriarchate, the Raško-prizrenska metropolis, Metropolitan Joanikije, monasteries, churches, clergy, Orthodox Christians.

Чланак примљен: 19. 03. 2012.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 31. 08. 2012.

Радомир Ј. ПОПОВИЋ
Историјски институт Београд

Срђан КАТИЋ
Историјски институт Београд

Мирослав ПРЦОВИЋ
Генерални конзулат Републике Србије Истанбул, Турска

СРПСКИ ГРОВОВИ У ЦРКВИ СВЕТЕ ПАРАСКЕВЕ У ИСТАНБУЛСКОМ КВАРТУ ХАСКОЈ*

Анстракт: Уводни део рада односи се на историју цркве Свете Параскеве у Хаскоју у време Османског царства. У цркви и црквеној порти поред свете новомученице Аргире, највиших црквених великодостојника Васељенске патријаршије и утицајних фанариота сахрањени су и угледни Срби, који су у 19. веку преминули у османској престоници. За сваког од сахрањених Срба написана је кратка биографија, с посебним освртом на догађаје везане за њихову смрт и сахрану у поменутој цркви. Први пут се објављују аутентични натписи са споменика архимандрита Самуила Јаковљевића, Лазара Теодоровића, Аврама Петронијевића, чланова породице Вукашина Радишића и чланова породице Лазара Теодоровића.

Кључне речи: гробови, Османско царство, Истанбул, Хаској, Света Параскева, света Аргира, Аврам Петронијевић, Лазар Теодоровић, Самуило Јаковљевић

Црква Свете Параскеве (гр: Αγία Παρασκευή), у истанбулској четврти Хаској, посвећена је преподобној мученици Параскеви (Петки) Римској.¹

---

* Рад је настао као резултат рада на пројектима Министарства просвете, науке и технолошког развоја *Европа и Срби (1804-1918): Подстицаји и искушења европске модерне* (Ев. бр. 177031) и *Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. бр. 177030).

¹ Света Параскева (Петка) Римска је због проповедања хришћанства погубљена у време цара Антонија Пија (138-161. не.) Т. Суботин Голубовић, Петка преподобна

У историографији се први пут помиње средином 16. века, али је извесно да је изграђена у време Византије.² Према сведочењу васељенског патријарха Константина I (1830-1834), још почетком 19. века, у близини цркве, која је крајем 17. века подигнута на месту старе, налазило се јавно купатило и друге зграде из византијског периода. Међутим, до изградње цркве коју је Константин I почео 1833. године европски скупљачи старина су из ње и околних грађевина покупили све вредне артефакте.³ Временом је локално становништво остатке запуштених грађевина користило као грађевински материјал, па у комплексу око цркве нисмо уочили остатаке из византијске епохе.

Црква свете Параскеве подигнута је близу залива Златни Рог на страни према Галати, а насеље које је окруживало такође је носило светитељкино име. Пјер Жил (1490-1555), француски природњак, топограф и преводилац, који је боравио у Истанбулу од 1544. до 1547. године, први помиње квартал Свете Параскеве на реченој локацији.⁴ Деценију касније, исто име наводи и Стефан Герлах, протестантски проповедник и изасланик цара Максимилијана II.⁵ Средином 16. века када су Жил и Герлах боравили у Истанбулу за насеље у којем се налазила црква коришћен је и османски назив Царско село – Хаској (*Hasköy*), који је временом потиснуо стари. До тог времена Параскевино село, односно Хаској у коме је још од 12. века постојала јеврејска заједница знатно је увећано егзодусом Јевреја из Западне Европе. Тако је у Хаскоју формирана једна од три највеће јеврејске насеобине у Истанбулу с 10 синагога, од којих седам постоје и данас.⁶

Стефан Герлах је обишао цркву Свете Параскеве Римске 26. јула 1577. године, на дан када верници обележавају њен празник. Он је забележио да је цркву походило мноштво света, међу којим су били

– Петка мученица, *Зборник радова Византолошког института*, XLV (2008) 177-178; Ј. Поповић, *Житија светих за јули (26. јул – Петка Римска)*, Београд 1975, 639–642. У Истанбулу постоје још три цркве посвећене светој Параскеви и то у градским четвртима Тарабија и Бујук Дерек на западној и Бејкоз на источној страни Босфора.

² R. Janin, *La Géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin*. 1. Part: *Le Siège de Constantinople et le Patriarcat Oecuménique*. III vol. : *Les Églises et les Monastères*. Paris 1953, 405.

³ Constantios, P. *Constantiniade*, Constantinople, 1846, 157.

⁴ R. Janin, *La Géographie*, 405.

⁵ *Stephan Gerlachs des aeltern Tage-Buch*, Frankfurt am Mayn, 1674, 368.

⁶ О Хаскоју види опширније: Süleyman Faruk Göncüoğlu, *Tarihte Hasköy, Hasköy, Sütluce ve Halicioğlu Semtleri Monografisi*, İstanbul 2005.

мушкарци и жене из грчке, као и из турске заједнице. На Герлаха сама црква, уз коју се налазило гробље, није оставила посебан утисак, а већу пажњу посветио је само иконама Исуса, Богородице, Јована Крститеља и свете Параскеве. Путописац је истог дана обишао још једно свето место у Хаскоју, извор чудотворне воде, који је такође носио светитељкино име.⁷

У другој половини 17. века, чудотворни извор Свете Параскеве у Хаскоју помиње и Еремија челеби Комурџијан, који га лоцира испод цркве, на месту одакле се у правцу југа пружао леп поглед на град. Комурџијан за изворску воду каже да има слаткаст укус и да је чуо бројне приче о њеним исцелитељским својствима.⁸

Црква Свете Параскеве временом је оронула, па је 1692. године поново изграђена, а ктитор је био Константин Бранкован, војвода Влашке (1688-1714). Након откривања завере и веза с руским царем Петром Великим, Константин је 1714. године ухапшен и с четворицом синова спроведен у Истанбул. Према предању, на губилишту је одбио да промени веру и спасе себе и синове, па је због тог чина и сам ктитор са синовима проглашен за свеца. Прилоге за цркву давале су и друге угледне влашке породице а посебно Лаховари и Радул.⁹

Од средине двадесетих година 18. века, црква Свете Параскеве у Хаскоју добила је још већи значај, као место ходочашћа због још једне светице, новомученице Аргире из Бурсе, познате и под називом Верна жена Аргира. Она је након петнаестогодишњег страдања за веру 5. априла 1721. године преминула у тамници у Истанбулу. Њени посмртни остаци су 30. априла 1725. с дозволом васељенског патријарха Јеремије III (1716-1726, васпостављен 1732-1733) ексхумирани и поново сахрањени у вртном делу дворишта цркве Свете Параскеве.¹⁰

Васељенски патријарх Константин I (1830-1834) поново је изградио цркву 1833. године. Том приликом ју је проширио припратом и она тада добија данашњи изглед. Црква Свете Параскеве је тробродна базилика чија је површина 22,19 x 13,86, а висина око 10 метара. Грађена је од тесаног камена као и опеке на украсним деловима. Бродови су раздвојени дрвеним стубовима, а олтарски простор се завршава полукружном апсидом. Црква је засвођена дрвеним кровом на две воде. На дуборезном и позлаћеном иконостасу издвајају се у доњој зони

⁷ *Stephan Gerlachs*, нав место.

⁸ *Eremya Çelebi Kömürçyan, XVII. Asırda İstanbul*, İstanbul 1988, 32.

⁹ *R. Janin, La Géographie*, 405.

¹⁰ *Nomikos Michael Vaporis, Witnesses for Christ: Otrhodox Christian Neomartyrs of the Ottoman Period*, New York 2000, 161-162.

престоне иконе, а горњој празници и светитељи. Међу престоним иконама насликана је и света Параскева. Испред цркве подигнута је припрата над којом је дрвена галерија која залази у наос. Фасада припрате је отворена аркадом камених стубова и надзидака од опека. Накнадно је подигут и звоник чији је доњи део од тесаног камена и опеке, док је горњи део оплаћен мермером. Свештеников стан и службене просторије налазе се у посебној кући одвојеној од цркве. Гробље заузима северни и источни део дворишта, у коме је према Рајмону Жанину сахрањено најмање 6 патријарха и 12 архијереја, као и већи број угледних фанариота.¹¹

Током 20. века, у време непријатељских односа Турака и Грка, црква Свете Параскеве је два пута нападнута. Према речима свештеника Сергиу Марсел Влада 1912. године један верски фанатик је неколико пута пробо Христову икону, а трагови оштећења видљиви су и након рестаурације. Нападачи су 6. и 7. септембра 1955. у масовном погрому над немуслиманима у којима је страдао велики број богомоља, покушали да спале мошти свете Аргире, али је локални свештеник успео да их ископа и сакрије. Од тада је гроб свете Аргире камени саркофаг који се налази у самој цркви. Одлуком васељенског патријарха 1961. године део моштију пренет је у патријаршијску цркву Светог Ђорђа, одакле се сваког 30. априла на дан свете новомученице Аргире враћа у цркву у Хаскоју у оквиру комеморативне церемоније.

У новије време, 1990. године извршена је темељна рестаурација целог црквеног комплекса, а средства је обезбедио грчки бродовласник, пореклом из Хаскоја. Од 2004. године уговором, који сваких пет година румунска православна црква обнавља с патријаршијом на Фанару, црква Свете Параскеве уступљена је румунској и молдавској заједници у Турској. Њен парох је поменути Сергиу Марсел Влад коме смо захвални на указном гостопримству.

Данас Хаској више нема мултиетнички и мултионфесионални карактер који је постојао пет векова, јер су га након погрома 1955. године напустили скоро сви Јевреји, Грци и Јермени.

* * *

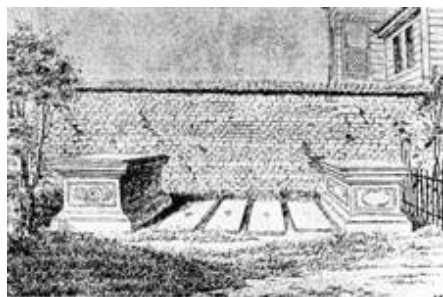
У порти цркве св. Параскеве налазе се, гледано с лева, гробови и споменици осморо Срба: Аврама Петронијевића, Јелене и Маре Радишић, ћерке и супруге Вукашина Радишића секретара српске Агенције у Цариграду, Самуила Јаковљевића, архимандрита манастира Каленића,

---

¹¹ R. Janin, *La Géographie*, 405.

Српски гробови у цркви Свете Параскеве у истанбулском кварту Хаској

Стефана Антића, синовца капућехаје Јована Антића, Анке Теодоровић ћерке Лазара Теодоровића, Савке [Стекић] и Лазара Теодоровића.

С. Теодоровић, *Српски гробови*, „Искра” бр. 11 (1898), 168.

С. Теодоровић, *Црква св. Параскеве*, „Искра” бр. 11 (1898), 168.

Захваљујући Милану Ђ. Милићевићу познати су натписи са појединих гробова Срба у цркви Св. Параскеве. Наиме, Милићевић, прикупљајући грађу за *Поменик*, обратио се за помоћ секретару српске Агенције у Цариграду Агопу Бозовићу, који му је преписао и у Београд послао натписе са српских гробова. Међутим, у *Поменик* су уврштени епитафи Самуила Јаковљевића, Маре, Јелене Радишић и Лазара Теодоровића.¹² Сликар Стеван Тодоровић је током свог боравка у Цариграду 1898. и 1899. године сачинио низ цртежа и акварела који сведоче о присуству Срба у престоници Османског царства. Део Тодоровићевих радова насталих у Цариграду објављени је у часопису „Искра” 1898. и 1899. године.¹³

¹² М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српског народа новијег доба*, Београд 1888, 190-191.

¹³ Стеван Тодоровић у аутобиографији погрешно наводи да се „у предграђу Хаскеју, у порти цркве Св. Параскеве, налазе гробови ... Радишића, Инце Татарина, који су ту помрли и сахрањени 1821. године за време грчке хетерије као изасланици књаза Милоша. Натпис на гробу архимандрита Самуила дао је да се изради сам књаз Милош. Осим ових гробова, ту је сахрањен и Аврам Петронијевић, као и капућехаја Лаза Тодоровић. И ово сам све снимио у акварелу” (*Аутобиографија Стеве Тодоровића*, редактор Зора Симић Миловановић, Нови Сад 1951, 59, 84). О Тодоровићевом сликању српских гробова у Хаскоју читаоце је известио „Цариградски гласник”: „У предграђу цариграском Хаскеју у порти цркве св. Параскеве почивају знаменити Срби: архимандрит Самуило, члан депутације народа српског, кога у Цариграду затече смрт 1824. год. Аврам Петронијевић,

Недавно је Витомир Т. Николић у монографији о Лазару Теодоровићу приложио фотографију и епитаф с гроба Лазара Теодоровића.¹⁴

* * *

Самуило Јаковљевић, архимандрит манастира Каленића први је сахрањен у порти цркве у Хаскоју. Јаковљевић је био најстарије дете Јакова Обреновића, кнез Милошевог полубрата по мајци и Ђурђије. Није позната тачна година његовог рођења, мада се негде се помиње да је рођен око 1760. године. У манастиру Студеници се описменио, где га је владика Јанићије 1785. године произвео за ђакона и јеромонаха. У време Првог српског устанка био је у устаничкој војсци, због чега је 1813. године са осталим монасима Студенице избегао у Срем. У Фенеку је боравио до 1815. године и крајем те године се вратио у Србију у манастир Каленић. Београдски митрополит Агантагел 1817. године поставио је Самуила за игумана Каленића. Будући синовац кнеза Милоша, одређен је за члана пете депутације која је 1820. године послата у Цариград ради преговора са Портом о аутономним правима Србије. Међутим, тек што су преговори почели крајем 1820. године, прекинути су у пролеће 1821. године због грчког устанка. Архимандрит Самуило је затворен с осталим члановима депутације Вујицом Вулићевићем, Димитријем Ђорђевићем, Илијом Марковићем, Милојем Вукашиновићем, Аврамом Петронијевићем, Ристом Дукићем и Савом Љотићем.¹⁵ Депутати су постали таоци и налазили су се под надзором бостанци-баше. Услови у којима су живели били су тешки, јер су живели у оскудици и сталном страху за сопствене животе, због чега су временом све више побољевали. Архимандрит Самуило једини није дочекао ослобођење. Умро је у затвору 14/26. августа 1825. године. Међутим, око године смрти архимандрита Самуила

књажески представник; Лазар Тодоровић, капућехаја и жена Вука Радишића, српског књижевника. У суботу [24. априла/6. маја 1898] г. Стојан Новаковић, посланик Србије, г. Стева Тодоровић, сликар, г. Вучко Стојановић, министар на расположењу и сада делегат за турско-српски трговински уговор и г. М. Апостоловић, секретар краљ. посланства отишли су у Хаскеј, извели попа који је поменуо покојнике и припалили свеће на гробовима. Г. Тодоровић је узео нацрт од гробова и од цркве” (бр. 18. 30 април 1898); Н. Кусовац, М. Врбашки, В. Грујић, В. Краут, *Стеван Тодоровић 1832-1925*, Београд-Нови Сад, 2002.

¹⁴ В. Т. Николић, *Лазар Теодоровић слуга отечества*, Владимирци, Каона, 2010, 65–68.

¹⁵ М. Ђ. Милићевић, *нав. дело*, 189-191; Р. Љушић, *Милан Обреновић, војвода, командант и саветник Рудничке нахије*, Горњи Милановац 2006, 21-22.

потребно је додатно објашњење. Наиме, према натпису са надгробне плоче који следи, закључује се да је архимандрит Самуило преминуо 1824. године. Тај податак, пошто га је први објавио Милан Ђ. Милићевић, некритички је преузимао у потоњим историографским радовима историчара. Али из тефтера трошкова српских депутата у Цариграду, који је водио кнез Илија Марковић од 1. јуна до 1. новембра 1825, јасно се види да се архимандрит упокојио 1825. године.¹⁶ „20-га [августа]: кад умре архимандрит г[осподи]н Самуил узесмо платно за покривач (4.20 гроша); у цркви свеће Хаској 31; поповима 36; за каике 36; Хасећијама 39; у кави, јешће каике и пр[оче] Марку 5; за учкур што је дао покојном арх[и]м[андриту] 7; свеће за г[осподи]н покојног архимандр[ита] 8.10; за сарандар¹⁷ посласмо владики хаскојском 24 гр[оша] и за пангал 50. Свега 74. Ово је плаћено кнезу Илији из новаца покојног.”¹⁸ Поставља се питање због чега је уклесана погрешна година смрти на надгробној плочи архимандрита Самуила. Мита Петровић наводи да је кнез Милош подигао „камен почившег гна Самуила” у јуну 1827. године за шта је потрошено 686 гроша и још 150 гроша за парастос.¹⁹ Међутим, гроб архимандрита Самуила преуређен је почетком 1839. године, захвљујући кнезу Милошу и посредством Аврама Петронијевића који је у то време предводио чрезвичајну депутацију у Цариграду. У списку расхода депутације наведено је да је 15. јанура 1839. године потрошено 2.160 гроша за натписе и намештање две плоче од мермера на гробовима архимандрита Самуила и владике Герасима.²⁰ То што је од смрти архимандрита Самуила

¹⁶ АС, ЗМП, 6529.

¹⁷ Молитва за умрлог која се чита 40 дана после смрти.

¹⁸ Мита Петровић доноси списак трошкова сахране архимандрита Јаковљевића и списак укупних трошкова. За сахрану је потрошено 276 гроша и 30 пара и то од новца нађених поред умрлога (М. Петровић, *нав. дело*, 915). Укупни трошкови износили су 552,30 гроша пореских и то: 19. августа свештенику који га је причестио 24; момку који му је метнуо физикатор 12 гроша; 20. августа: платно за покров 4, 20; свеће у цркви и у стану 39, 10; за спрему око сахране 101, за опело владици хаскионском 24; свештеницима 36; послате ствари и 2 коња умрлога архимандрита у Србији, кнезу Милошу исплаћено је 312 гроша (АС, ЗМП, 6529).

¹⁹ М.Петровић, *Финансије и установе* 1, 663.

²⁰ АС, ЗМП, 7277; Герасим Домнин, митрополит ужичко-ваљевски на владичанској столици у Србији био је од 1816. до одласка из Србије 1831. године. Натпис на његовој надгробној плочи је на грчком језику (Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831 (управа Васељенске патријаршије)*, Београд 2007, 137, 367).

до настанка надгробног епитафа протекло четрнаест година, главни је разлог због чега је погрешно уклесана година Самуилове смрти.

ПречестнѣшемѢ СомѢлѢ
монастиря Калениѣа
православномѢ архиман
дритѢ сербскомѢ примерномѢ отечест-
волюбѢ отъ князя и народа сербскаго
въ КѡнстантинолѢ въ депѡтацію
ради исходатайствованія правѢ
сербскихъ у БлистателнѢхъ Порты От-
оманскія посланномѢ опасныхъ ради
временѢ съ прочею депѢтаціею въ за-
творѢ при чатилскомѢ бостанджи
баши бывшемѢ и въ ономѢ АвгѢста 14.
лѢта 1824. преставившемѢся, всѢми христ
анскими и священническими добродѣтели у
крашенѢ бывшемѢ и здѢ при церкви Хас
кіѡйской храма
препдобныя Параскеви
погребенномѢ во Ѣваженіе заслугѢ
его ѡ своемѢ родѢ и отечес
твѢ владѣтельный и наслѣдствн
ный князь Сербіи МилошѢ Г
бренѡвичѢ сеи каменный
на гробѢ его воздвиже
памятникѢ.²¹

---

²¹ Подвлачњем појединих речи или слогова означили смо одступања између епитафа и Милићевићеве транскрипције. У угластим заградама стављене су речи које је Милићевић изоставио приликом транскрипције. Дакле, Милићевић је на следећи начин транскрибѡвао натпис: „Пречеснѣјшему Самуилу монастира Калениѣа православному архимандриту, серпскому примерному отечествољупцу, от князја и народа српскаго в Константинополь, в депутацију, ради исходатајствованија прав серпских у Блистателнија[у] Порти Отоманскија посланому опасних ради времен с прочеју депутацијеју в затворје при чаталскому Бостанди-Баши бившему, и в оном августа 14, лета 1824, преставившему[сја] се, всјеми христјанскими и свјашченическими добордјетели украшену бившему, и здје при церкви Хасѣјској, храма преподобнија Параскеви погребеному, в[о] уваженије заслуг јего о својем родје и отечествје, владјетелни и наследни књаз [Сербији] српски Милош Обреновић сеј камени на гробје јего воздвиже памјатник” (М. Ђ. Милићевић, *нав. дело*, 190-191).

Стефан Антић, син Ђорђа Антића, а синовац српског капућехаје у Цариграду Јована Антића други је Србин сахрањен у порти хаскојске цркве. Преминуо је у осамнаестој години живота у децембру 1839. године. Погребен је лево од гроба архимандрита Јаковљевића, па пошто његов споменик није сачуван, о његовом гробу сазнајемо из једне напомене у песми Вукашина Радишића.²²

Десно од гроба архимандрита Самула сахрањене су Јелена и Мара Радишић, ћерка и жена секретара српске Агенције у Цариграду Вукашина Радишића, који је на тој дужности био од 26. септембра 1840. до 11. марта 1843. године.²³ Обе су умрле једна за другом: Јелена 5/17. марта, а Мара 14/26. марта 1842. године и сахрањене су у истом гробу.²⁴ Радишић припада низу учених Срба који су из Аустрије прешли у Србију у четвртој деценији 19. века у потрази за државном службом у Кнежевини Србији. У Батајници где је рођен 1810. године стекао је основно образовање, које је наставио у Земуну. Као ученик трећег разреда, са 19 година, постављен је школске 1829/30. године за наставника грчког језика у Земуну. Професор грчког језика и поезије био је у крагујевачкој гимназији од 1836. године У Крагујевцу се оженио с Маром, ћерком крагујевачког трговца Марка Сарајлије. Радишић се у политичким поделама у Србији насталим после проглашења Устава из 1838. године, определио за Обреновиће, због чега је досласком уставобранитеља на власт 1842. године смењен са места секретара Агенције у Цариграду и враћен у Београд. Умро је у српској престоници 27. децембра 1843. године и сахрањен је код данашње цркве св. Марка. Значајније од политичког и дипломатског ангажмана, била је Радишићева склоност књижевном раду. Објављивао је песме и прозне саставе у часописима и новинама, а иза њега су остале две постхумно штампане књиге. Осим тога, Лицеју је завештао 95 својих књига и тим поклоном створена је библиотека Лицеја.²⁵ Транскрибовани епитаф са надгробне плоче Јелене и Маре Радишић објавио је Милан Ђ. Милићевић.

²² ... „јер с леве опет стране отца архимандрита почивају кости осамнајестолетног сина Ђорђа Антића а синовца српског садањег капућехаје г. Јована Антића Стефана. И овај, удаљен од своје мајке и рода у Србији предао је овде своју душу Богу 6. декемврија 1839. год. Лака и његовим младим костима земљица” (В. Радишић, *Плач за моим' покойницама'*, „Голубица” 4 (1842), 141).

²³ С. Војиновић, *Живот и дело Вукашина Радишића* у: Неохеленско наслеђе код Срба I, зборник радова, Београд 2005, 116; Љ. Поповић, *Шематизам Кнежевине Србије 1839-1851*, Београд 1999, 41.

²⁴ В. Радишић, *нав. дело*, 135.

²⁵ М. Ђ. Милићевић, *нав. дело*, 588-589; С. Војиновић, *Цариградска писма Вукашина Радишића*, Мешовита грађа Miscellanea XXVIII (2007), 63-111.

Тај натпис, као и потоњи Радишићеви „болни и интимни стихови” настали поводом смрти ћерке и жене, историчари књижевности сврстали су у претходнике Змајевих *Ђулића увелака*.²⁶ Уз то, натпис на споменику открива да је Радишић, као присталица Вукове правописне и језичке реформе у великој мери прихватио нов правопис.

Удалена од майке и рода
од Србије, мила завичая,
Мара, љуба Радишића Вука,
А под венцем од дваест сунаца.
Лего’ овде, под кров света санка.
Ћлена ми ћерца с десна спава,
Моје прво и последње чедо,
Што с’ смејало тек’ на девет луна;
Преда мном га, десетина дана,
Овде свела да ме шчека майку,
Да ме сања, да је сањам займно.
Надежда е тек у гробу јака!
Свлачи она црни завес земље,
Па казуе без заода сунце!
С’ чедом майка грејаће се вечно!
[Н]о ми грешной прости, Боже, грехе!²⁷

---

²⁶ С. Војиновић, *Живот и дело Вукашина Радишића* у: Неохеленско наслеђе код Срба I, зборник радова, Београд 2005, 109.

²⁷ Постоје извесне правописне разлике између натписа на надгробној плочи Јелене и Маре Радишић и истог тог епитафа који је штампан у „Голубици” 1842. године. Најоучљивије је то што су у „Голубици” изостављена слова љ, њ и уместо тих графема употребљени су ђ, њ. Постављање надгробне плоче у Цариграду надзирао је сам Радишић, присталица Вукове реформе, док је штампање епитафа прошло проверу цензора. Правописна одступања у штампаном тексту означили смо подвлачењем. Осим тога, у „Голубици” и Милићевићевом Поменику, не налази се последњи пасус из епитафа у којем се налази обавештење о датуму смрти и сахране Маре Радишић. Текст у „Голубици” гласи: „Удалѣна одъ майке и рода/ одъ Србије, мила завичая,/Мара, љуба Ридишића Вуя,/А подъ венцемъ одъ дваест сунаца. /Лего’ овде, подъ кровъ света санка. /Ћлена ми ћерца съ десна спава, /Моје прво и последнѣ чедо, /Што с’ смејало тек’ на деветъ луна; /Преда мномъ га, десетиня дана, /Овде свела да ме счека майку, /Да ме саня, да га саням займно. /Надежда е тек у гробу јака! /Свлачи она црнѣй завесъ землѣ, /Па казуе безъ заода сунце! /С’ чедомъ майка грејаћу се вечно! /[Н]о ми грешной прости, Боже, грее. У Цариграду 4. юния 1842” (В. Радишић, *Надпис за на надгробној плочи моје љубе Маре и ћерке Јелене*, Голубица IV (1842), 142); М. Ђ. Милићевић, *нав. дело*, 588-589.

—
Покойница иза триміесечног боло
[вања] преставила се 14. а погребена
[е] **²⁸ марта 1842. год.

Затим су 1844. године, лево од гроба архимандрита Самуила сахрањена два члана породице српског капућехаје Лазара Теодоровића: ћерка Анка и свастика Савка. Док се политичка каријера Лазара Теодоровића у најопштијим цртама на основу постојеће литературе може реконструисати, утолико је његов приватни живот мало познат. Лазар Теодоровић један је од ретких српских политичара који су преко 40 година провели у државној служби: од почетка Првог српског устанка до смрти 1846. године. Теодоровић је рођен у Каони, у Шабачкој нахији, 1781. године и пошто је потицао из угледне и богате породице, описменио се у оближњем манастиру Каони, а школовање је наставио у гимназији у Сремским Карловцима 1798/89. После две године проведених у Карловцима, наставио је с учењем филозофије у Сегедину. Сечена школска спрема, знање латинског, немачког и руског језика определило је његову каријеру. У време Првог српског устанка био је најпре писар Јакова Ненадовића, а потом на различитим дужностима у Шабачкој нахији: писар војводе Луке Лазаревића, затим Шабачког магистрата и „полицај каврталмајстор”. После слома Првог српског устанка обрео се у Аустрији. Са Карађорђем и осталим устаничким војводама прешао је крајем 1814. године у Русију, одакле се у Србију вратио после две године. Кнез Милош га је примио у службу као писара и тако је почео други део Теодоровићеве каријере, као кнез Милошевог чиновника. Због знања страних језика, постао је кнежев изасланик у различитим дипломатским мисијама. Од 1827. до 1833. године као члан шесте и седме депутације у Цариграду је преговорао са Портом о државној аутономији Србије. После повратка из османске престонице био је члан Великог суда, а од 1834. до 1835. године попечитељ просвештенија. Од 1835. до 1837. године био је командант Подринско-савске команде, али је у то време накратко пао у немилост кнеза Милоша. Теодоровић је средином тридесетих година приступио опозицији кнеза Милоша. Као члан Савета устројеног према Уставу из 1838. године, наставио је опозиционо деловање против кнеза Милоша и династије Обреновић. Вучићевом буном 1842. године на престо у Србији доведен је Александар Карађорђевић и под новим

²⁸ Нечитак натпис. Вероватно 15. или 16. март 1842. године.

владарем постављен је за члана Савета. За капућехају српске Агенције у Цариграду постављен је 16/28. октобра 1843. године и на тој дужности остао је до смрти 1/13. фебруара 1846. године.²⁹

О породичном животу Лазара Теодоровића на основу постојеће литературе поуздано се може само закључити да се два пута женио.³⁰ Прва Теодоровићева жена Марија, названа Дева, била је ћерка кнеза Ранка Лазаревића, погубљеног у сечи кнезова 1804. године. Била је десет година млађа од њега, писмена и отресита жена. Нису имали деце, па су посинили Милоша, Девиног братанца, који је умро 1831. године и који је сахрањен у Свилеуви. О другој Теодоровићевој жени постоје различити подаци. Станиша Војиновић наводи да се звала Јека (Магда) Црнобарац, да је била сестра Димитрија Црнобарца и да се с њом оженио после смрти прве жене око 1841. године. Витомир Николић, међутим, тврди да се звала Јелена (Јека), те да је била ћерка Андрије Стекића из Орашца код Шапца.³¹ Што се тиче имена, архивски документи потврђују Николићево писање, и извесно се звала Јелена, Јека, али је, зато засад, без додатних истраживања тешко утврдити њено породично порекло.³²

Лазар Теодоровић и Јелена имали су троје деце: ћерку Анку, што сазнајемо са натписа са надгробне плоче, сина Божидача и ћерку Живку. Анка је умрла у Цариграду 24. априла/6. маја 1844. године у осмој години, син је преминуо пре 1852. године, вероватно 1851. године, док је Живка била једина потомкиња Лазара Теодоровића.³³ Надгробна плоча Анке

---

²⁹ АС, МИД-и, 1843, IV, 85; М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, 716; В. Т. Николић, *исто*.

³⁰ М. Ђ. Милићевић, *исто*; В. Николић, *исто*; С. Војиновић, *Написи о смрти Лазара Теодоровића*, Свилеува 1/2003; Исти, *Цариградска писма Лазара Теодоровића Илији Гарашанину*, Свилеува 2/2004, 123-151.

³¹ В. Николић, *нав. дело*, 63.

³² Када је у Цариграду умро Лазар Теодоровић, његова жена Јелена тражила је дозволу од владе из Београда да јој се пошаље брат Димитрије Николић, како би је допратио у Србију, на шта је из Министарства иностраних дела сугерисано Константину Николајевићу, заступнику српског капућехаје у Цариграду да „што се тиче брата њеног о којем она говори Попечитељству није познат тај човек, но ако се он овде пријави Попечитељство ће га послати одма у Радујевац да ју причека и даље по молби њеној спроведе.” Николићу је потом дозвољено да отпутује у Цариград а путни трошак надокнађен му је из државне касе (АС, МИД-и, 1846, V, 29).

³³ Капућехаја Лазар Ареснијевић Баталака послао је из Цариграда јула 1846. године два сведочанства „духовне власти” о смрти Лазара Теодоровића и крштењу Теодоровићевог сина Божидача (АС, МИД-и, 1846, IV, 12). Министарство иностраних дела упутило је Консатнитну Николајевићу 15/27. фебруара 1846. године

Теодоровић налази се с леве стране гроба архимандрита Самуила, а досада непознати натпис гласи:

Рожденнѣ въ Сер-
бїи здѣ мати земля
въ осьмѣ лѣтѣ во-
зраста матерски ѿ-
блѣмѣ ѿторгши ма-
юнюю дщерь Анкѣ и
ѿблѣтїи родившиѣ и
питавшиѣ ма мате-
ре и нѣжно любѣща-
гѣ ма родителѣ Г. Ла-
зара Теодоровича,
посланника кнѣже-
ско сербскагѣ, лѣта
1844, апрѣлїѣ 24.
Ты же читателю рцы:
Богѣда оупокоитѣ ма
въ радостехѣ нѣныхѣ.

Савка [Стекић] – ако прихватимо горе наведену тврдњу да је била ћерка Андрије Стекића и сестра Теодоровићеве жене Јеке – упокојила се 27. јула/8. августа 1844. године и сахрањена је лево од гроба Анке Теодоровић. Епитаф са њене надгробне плоче гласи:

допис у којем стоји: „Кад се, пак, речена супруга покојника [Лазара Теодоровића] са децом [Божидаром и Живком] својом враћала буде у отечество...” (АС, МИД-и, 1846, V, 25). Божидар је преминуо пре 1852. године, јер је Јека Теодоровић 7/19. априла 1852. године тражила од Суда вароши Београда да јој се из оставинске масе покојног супруга издвоји 30 талира и 600 гроша за „плочу и крст почившем сину” (ИАБ, Суд вароши Београда, 1852, дело. протокол, 3443). Живка Теодоровић је у току 1852. године, на захтев Димитрија Ненадовића, татора Теодоровићеве оставинске масе, одвојена од мајке, иначе склоне пићу и упућена је на школовање и васпитање у Беч, у пансион у којем су се налазила деца банкара Куманудија и земунског трговца Спирте (ИАБ, Суд вароши Београда, 1852, дело. протокол, бр. 361,1313, 8240, 8847, 11304).

Сербіа мнѣ отече
ство но гробѣ оувы
здѣ юнши цвѣтъ М
не пошалѣ страшны
аггль смерти но въ
осмиадесятомъ лѣ
тѣ возраста предаде
ма Савкѣ дѣвѣ въ зе
мли хладнаа нѣдра
оторгши ма изобла
ћи нехътимомъ брата
и любациа ма сестры
схпруги Г. Л. О. ѣ. Лѣ
та 1844. Їхліа 27. Ты
же смертнѣй наш Бог
да оупокоить ма вѣ
селеніахъ првнѣх.

Лазар Теодоровић преминуо је 1/13. фебруара 1846. године, после једномесечног боловања.³⁴ Сахрањен је уз високе почести наредног дана. Порта је на дан сахране послала девет почасних стражара, а руско посланство у Цариграду четири своја службеника. Васељенски патријарх са великим бројем свештеника одржао је опело у цркви Патријаршије. Сазнавши за смрт капућехаје Теодоровића, српска влада је наредила да се његова смрт тродневном звоњавом огласи у Србији, док је у Саборној цркви у Београду митрополит Петар 28. фебруара 1846. године служио опело којем су присуствовали високи званичници српске владе и руски конзул Данилевски.³⁵ Трошкове Теодоровићеве сахране у износу од 12.458 гроша подмирила је српска влада.³⁶ Епитаф с Теодоровићеве надгробне плоче гласи:

---

³⁴ Константин Николајевић, секретар Агенције у Цариграду обавестио је Министарство иностраних дела 7/19. јанура 1846. године да је Теодоровић „пао у болест”, да је позвано седам лекара који су га прегледали и да га је Теодоровић овластио да руководи пословима Агенције (АС, МИД-и, 1846, деловодни протокол, бр. 118).

³⁵ „Српске новине”, бр. 13, 15. фебруар 1846; бр. 14, 19. фебруар 1846.

³⁶ АС, МИД-и, 1846, II, 54.

Овдѣ почива тѣло
полковника
и разны ордена кавалѣра
Лазара Тодоровића
србскогъ при Бл. Порти Отом. капи-
ѣхае у селу Каони, Окружио Шабачкомъ
Княжеству Србији, год. 1781. рођеногъ, отечество
своє у разним званіама око 40 година ревно-
стно послужившегъ, и године 1846. у Царигра-
ду преставившегъ се.
Памятникъ овай за вѣчный спомен подиже му
фамилія нѣгова.³⁷

Аврам Петронијевић (1791-1852) један од најистакнутијих политичара Србије у 19. веку, последњи је сахрањен у цркви св. Параскеве у цариградској четврти Хаској. Петронијевић је пореклом из Старог Влаха. Услед аустријско-турског рата 1788-1791. године родитељи су му пребегли у Влашку. У Старој Оршави се школовао где је почео да се бави трговином. У службу код кнеза Милоша као писар ступио је 1817. године. Његова политичка каријера на чудноват начин била је повезана са престоницом Османског царства, будући да је у Цариграду, као дипломатски изасланик Србије провео више година (1820-1825; 1838-1839; 1851-1852) и у престоници Османског царства је преминуо 10/22. априла 1852. године. Његов гроб налази се десно од гроба Јелене и Маре Радишић. С великом вероватноћом можемо претпоставити да је Милан Ђ. Милићевић имао препис Петронијевићевог надгробног епитафа, али из непознатих разлога није га уврстио у своју књигу, због чега је остао непознат јавности. Занимљиво је и то да је на Новом гробљу у Београду у породичној гробници Петронијевића, Пироћанаца и генерла Павла Јуришића Штурма, уклесано Аврамово име, иако није познато да ли су икад Петронијевићеви посмртни остаци пренети у Београд.³⁸

Петронијевић је преминуо изненада 10/22. априла 1852. године у конаку српске Агенције у Цариграду, а већ наредног дана је сахрањен. Сахрана Аврама Петронијевићева била је једна од највећих у Цариграду у то време. Опело у цркви Васељенске патријаршије служили су

³⁷ М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, 716; В. Николић, *нав. дело*, 66.

³⁸ Б. Костић, *Ново гробље у Београду*, Београд 1999, 66.

васељенски и јерусалимски патријарси, тридесетак архијереја и многобројно свештенство. Сахрани су присуствовали представници руског, грчког и шведског посланства у Цариграду, али и жители турске престонице, хришћани и муслимани, који су на покојника са својих прозора сипали ружину водицу.³⁹ Трошкови Петронијевићеве сахране подмирени су, као и Теодоровићеви, из државне касе. На споменику Аврама Петронијевића који је 1853. године подигла породица, супруга Станија и синови Љубомир и Милан пише:

Удалѣнь од рода и отечества
по любви имъ своей ближайій
овде почива стари***ке а от родители Србинъ
Авраам Петроніевићъ
княжескій представникъ и попечитель
Иностраны дѣла Княжества Србіе
императорско руски ордена св. Владимира
IV степенa и св. Анне II степенa
султанскогъ нишана ифтихара
и царско аустрійскогъ ордена гвоздене
круне II степенa кавалѣрь и
Дружства србске словесности членъ почестны
порекломъ изъ предѣла Старовлашкогъ
рођенъ у Текіяма Княжества Србіе
2. септемврія 1791. г.
преставио се у Цариграду 10. априла 1852. г.
почемъ є пуны 35. година у разнымъ
явнымъ званіямъ а найвише у последнѣмъ съ
обштепризнанымъ редкимъ искуствомъ
и пожертвованіємъ отечеству своме послужіо

---

³⁹ *Шумадинка*, бр. 31, 22. април 1952, 34, 29. април, бр. 47, 13. јун 1852; *Србске новине*, бр. 46, 22. април 1852; [Ј. Живановић], *Некролог Авраму Петронијевићу княжеско-србском представнику и попечителу инострани дела, и разни ордена кавалеру, 10. Априлија 1852. у Цариграду, из живота временног у вечни преселившем се*, Београд 1852; М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, 541-544. Р. Ј. Поповић, *Аврам Петронијевић 1791–1852*, Београд 2012.

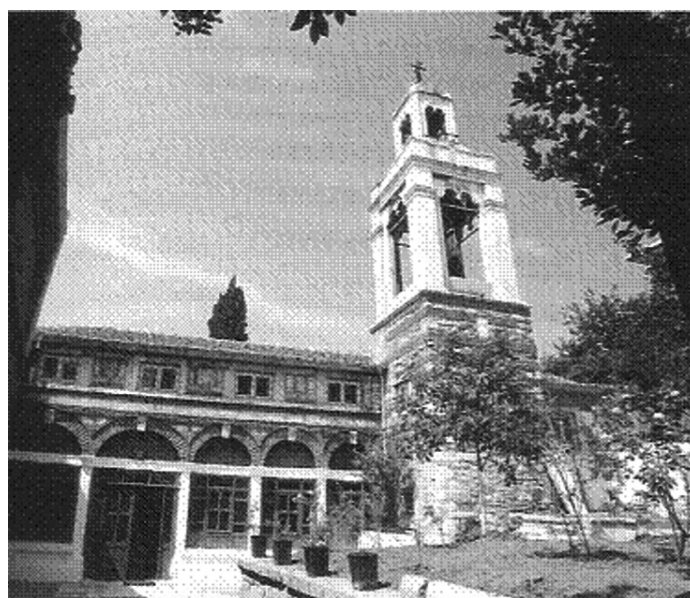

Српски гробови у цркви Свете Параскеве у истанбулском кварту Хаској

у неизмерной своей туги и жалости супруга

Станія за непрежалімымъ супругомъ и
сынови Любомиръ и Миланъ за найвольимъ
родителемъ, смерный му овай свое превелике
любви и [про]сти споменикъ подигоше.

1853.

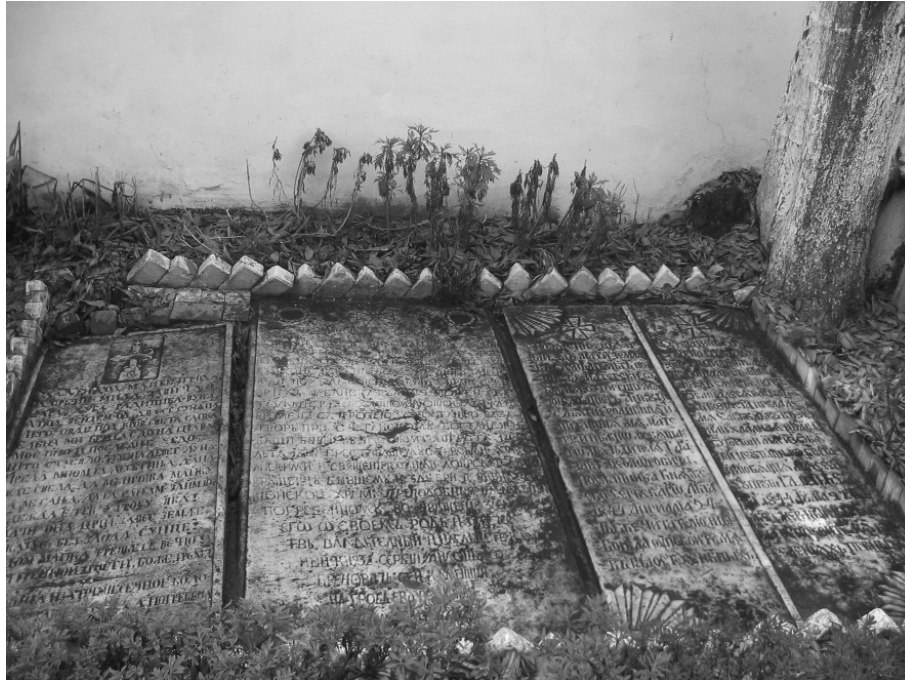
Црква Св. Параскеве

Гробови (с лева): Аврама Петронијевића, Јелене и Маре Радишић, Самуила
Јаковљевића, Анке Теодоровић, Савке [Стекић] и Лазара Теодорвића

Надгробна плоча Аврама Петронијевића

Гробови Јелене, Маре Радишић, Самуила Јаковљевића,
Анке Теодоровић и Савке [Стекић]

Надгробна плоча Лазара Теодоровића

Гроб Св. Агрире у цркви Св. Параскеве

**Radomir J. Popović
Srđan Katić
Miroslav Prcović**

**SERBIAN GRAVES IN THE ST. PARASKEVA'S CHURCHYARD
IN THE HASKOY QUARTER OF ISTANBUL**

Summary

In the churchyard of St. Paraskeva in the Haskoy quarter of Istanbul, high-ranking officials of the Principality of Serbia were buried: Avram Petronijević, Prime Minister and Minister of Foreign Affairs, Lazar Teodorović, *kapukethüda* of Serbia at the Porte and Samuilo Jakovljević, a member of the Serbian deputation from the third decade of the 19th century. Regulation of the cemetery, a significant sign of the Serbian presence in Constantinople, began Avram Petronijević in 1839 when gravestones were set for Archimandrite Samuilo Jakovljević and Bishop Gerasimo Domino in Greek. During 1842 in the cemetery were buried Mara and Jelena Radišić, wife and daughter of Vukašin Radišić, the Secretary of the Serbian Agency in Constantinople, in 1844 Anka Teodorović and Savka were buried, daughter and sister-in-law of *kapukethüda* Lazar Teodorović, then Lazar Teodorović in 1846 and finally Avram Petronijević in 1852. In addition to the above, in the churchyard, gravestone epitaphs are found in other languages that are not discussed in this paper. Church of St. Paraskeva is now under the jurisdiction of the Romanian Orthodox Church. The task of the Institute for Protection of Cultural Monuments of the Republic of Serbia and other relevant institutions has now been to preserve and adequately mark the Serbian graves in Constantinople.

Keywords: graves, Ottoman Empire, Hasköy, St. Paraskeva St. Argira, Avram Petronijević, Lazar Teodorović, Samuilo Jakovljević

Чланак примљен: 27. 04. 2012.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 31. 08. 2012.

Александар РАСТОВИЋ
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за историју
Ниш

БРИТАНСКА ДИПЛОМАТИЈА О СТАЊУ У КОСОВСКОМ ВИЛАЈЕТУ ПОСЛЕ БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА*

Апстракт: У овом раду се на основу бројне дипломатске грађе британске провенијенције указује на велику заинтересованост британске владе и њене дипломатије за стање у Косовском вилајету након завршетка Берлинског конгреса. Бројни извештаји и званичне депеше показују да је Форин офис посебно пратио положај хришћанског становништва које је било изложено бројним малтертирањима разних албанских група које су често имале подршку турских власти за те поступке. Осим тога британска дипломатија је нарочито првих година после завршетка конгреса обраћала пажњу на питање мухацира-албанских избеглица које су након српско-турских ратова и Берлинског конгреса напустиле Кнежевину Србију и населиле на просторе Косовског вилајета.

Кључне речи: Албанци, Велика Британија, дипломатија, Косовски вилајет, Србија.

Берлински конгрес је представљао велику прекретницу за већину балканских народа јер је неким од њих донео или потврдио независност, док су други народи или неки њихови делови одлукама конгреса и даље остали под туђинском аустроугарском или турском влашћу. Ономогућена да своју националноослободилачку акцију настави ка Босни и Херцеговини, српска влада је након Берлинског конгреса своју националну мисију преоријентисала ка Македонији и Старој Србији и у склопу тога

---

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Европа и Срби (1804-1918): подстицаји и искушења европске Модерне* (Ев. бр. 177031).

ка простору Косовског вилајета.¹ Подсетимо да је она своје право на подручје Старе Србије пред домаћом и страном јавношћу изнела први пут у расправи Ђорђа Поповића Даничара *Стара Србија* 1878. године.² Иначе, организовани рад на простору Турске, српска влада је започела неколико година касније, тачније 1885, и то опет на предлог Ђорђа Поповића Даничара, када је Милутин Гарашанин тадашњи председник српске владе саставио *Унутства за оджавање утицаја Србије у Македонији и Старој Србији*. Суштина националног рада састојала се у вршењу организоване и добро осмишљене црквене и просветно културне пропаганде, као и у дистрибуцији српских књига и штампе.³

Делови српског народа на простору Косовског вилајета и после 1878. године налазили су се под влашћу Турака. Њихова позиција је била веома неповољна, јер су били економски, политички и национално обесправљени, и изложени свакодневним притисцима или шиканирањима како од стране званичних представника турских власти тако и од разуларених албанских чета и њихових команданата који су имали прећутну, а у неким тренуцима и отворену подршку турских званичника. Због свега тога њихове наде су биле усмерене ка Београду и српској влади од које су очекивали најразноврснију помоћ. Међутим, њихова вековна и основна жеља је била да се повежу са матицом Србијом. О тим стремљењима српског народа у старој Србији и у Косовском вилајету сликовито говори извештај Хјуберта Цернигама, британског дипломатског агента у Београду, који је упутио маркизу Солзберију шефу Форин офиса 4. јула 1878. године у коме напомиње да је на основу извештаја вицеkonzула Маршала, који је боравио у Старој Србији, стекао закључак да „становништво Старе Србије искрено жели да се припоји Србији“.⁴

У таквој турској ситуацији централно место у извештајима британских дипломата о Косовском вилајету заузимале су информације о политичкој ситуацији и тешком положају тамошњих хришћана.⁵ Њихова пажња је поред ова два проблема била усмерена и на мухадирско питање

---

¹ М. Војводић, *Србија и албанско питање крајем XIX века*, Србија и Албанци у XIX и почетком XX века, САНУ, 15, Београд 1990, 64.

² Исто, 65.

³ Исто, 68.

⁴ Х. Цернинггам-Солзберију, 4. јул 1878, М. Војводић и други, *Србија 1878. Документи*, Београд 1978, бр. 303, стр. 504.

⁵ А. Растовић, *Британске дипломате о Косовском вилајету 1878-1912*, Косово и Метохија у цивилизацијским токовима, 3, Косовска Митровица 2010, 275-293.

односно исељавање албанских и муслиманских избеглица из новопризнате Кнежевине Србије на простор Косовског вилајета.

Још током заседања Берлинског конгреса Хјуберт Џернингам јавио је у Лондон да му је Јован Ристић, министар спољних послова саопштио да су Арбанаси на подручју Качаника у Старој Србији извршили масакр стотину хришћана.⁶ Занимљиво је да је тих дана Џернингам сматрао да су вести о злочинима турског становништва у Гњилану помало претеране и да се шире као део плана званичне Србије да их искористе као притужбе које би доставили вицеконзулу Маршалу.⁷

Убрзо после завршетка конгреса Џернингам је извештавао своје претпостављене да су кнез Милан и српска влада веома узнемирани устаничким покретом у Призрену. У разговору са Јованом Ристићем, 4. августа 1878. сазнао је да јачање албанског покрета у Призрену може узроковати напад на Србију која ће му се свакако супроставити. Ристић је упозорио свог саговорника да је опасност од тог напада велика, као и да Турци подстичу албанске немире, у шта Џернингам није веровао. Исте аргументе износио је и кнез Милан који је истицао да „Србија може не само да се одбрани од албанских напада са територије Косовског вилајета, већ би могла и да пређе границу уколико то буде било потребно“. По речима Џернингама кнез Милан му је и саопштио да је Србија спремна и да прогна Албанце преко границе ако то буде било неопходно. Међутим, кнез се прибојавао да би услед сличних албанских провокација могло да се деси да Аустријанци умарширају у Митровицу где су Турци имали гарнизон са двадесет шест хиљада људи.⁸

Овде је важно истаћи да је Џернингам неколико дана пре разговора са Ристићем и кнезом Миланом примио телеграм од дипломате Суме у коме је писало да су делегати из области Скадра и околине, који су претходно боравили у Призрену на оснивању Албанске лиге, по повратку у свој град, преко комитета Лиге упутили својеврсни ултиматум Србији и Црној Гори. У ултиматуму се тражило повлачење Србије и Црне Горе са свих албанских територија које им је доделио конгрес. У противном, били су спремни да употребе оружје и силом принуде ове две државе да се

⁶ Х. Џернингам-Солзберију, 26. јун 1878, М. Војводић и други, *Србија 1878. Документи*, бр. 271, 456.

⁷ Х. Џернингам-Солзберију, 4. јул 1878, М. Војводић и други, *Србија 1878. Документи*, бр. 303, стр. 504-505.

⁸ Архив Србије, Mikrofilmoteka, AC, Mf, Serbia/Great Britain 238, Foreign Office. 105, vol. 2, № 116, 117, H. Jerningham to Salisbury, August 4, 1878. (у даљем тексту: AC, Mf, S/GB, FO).

повуку са њихових територија. По информацијама Суме Скадарска област и крајеви Дебар и Охрид су били спремни да окупе чак шездесет хиљада људи како би напали Црну Гору. Комитет је успео да прикупи велике количине оружја, муниције и хране, организује мобилисање добровољаца за војску, док се тамошњи валија држао пасивно и није предузимао никакве мере да би се супротставио одлукама комитета.⁹

Овај извештај можда најбоље потврђује страховања кнеза Милана и Јована Ристића да Призренска лига и евентуални напад на Србију нису били резултат неке претеране опседнутости Албанцима или њихов хир. С друге стране, Албанци су формирањем Лиге и овим претњама устанком у циљу спречавања територијалног проширења Србије и Црне Горе желели да очувају целокупност и неповредивост граница Турске.¹⁰

Нестабилне политичке прилике на простору Косовског вилајета са мањим или већим променама по оценама британских посланика одржавале су се до почетка 1883. године када је Џон Блунт, генерални конзул у Солуну упутио један врло оптимистички извештај свом матичном министарству. Према његовим вестима стање јавне безбедности на територији вилајета је побољшано, власти су ухапсиле велике број убица (посебно Албанаца) и највећи број њих протерале у област Анадолије. Иначе, још 1880, локалне власти су се по наређењу Порте обавезале да депортују у Анадолију четири хиљаде Албанаца који су у вилајет приспели са подручја Куршумлије, Лесковца и Врања, јер су били извор нестабилности и немира.¹¹ Конзул Блунт је похвалио напоре турских власти да успоставе ред и мир у областима које су се граничиле са Србијом, а које су подржале и српске граничне власти.¹²

Позивајући се на писање листа *Cossova Gazette* од 28. децембра 1882, Блунт је указао и на акције српских власти на смиривању ситуације у пограничним крајевима. У овом листу се бележило да су власти Кнежевине казнили Србе који су убили двојицу Албанаца мухацира. Двојица Срба су осуђени на дванаест година робије, двојица на десет и један на годину дана. Уредништво листа је сматрало да „ако српска влада настави да кажњава таква недела која врше њени сународници, и да

---

⁹ Х. Цернинггам-Солзберију, 9. јул 1878, М. Војводић и други, *Србија 1878. Документи*, бр. 328, стр. 537.

¹⁰ М. Војводић, *Берлински конгрес и Призренска лига*, ИГ 1-2 (1989), Београд 1989, 9.

¹¹ AC, Mf, S/GB-141, F. O. 260, vol. 217, N° 38, Consul General Blunt to Goshen, June 6, 1880.

¹² AC, Mf, S/GB-149, F. O. 260, vol. 31, N° 1, Consul General Blunt to Wyndham, January 29, 1883.

поштује права суседа то ће бити у складу са принципима хуманости и правде“.¹³

Несносна насиља Албанаца над српским народом у Косовском вилајету поново су интензивирани 1885. године и готово да није прошао ниједан дан а да се није десило неко убиство.¹⁴ Ти злочини су наишли на снажан револт српског јавног мњења о чему је Сидни Локок, министар резидент у Србији опширно писао марта 1885. године. Он је известио да је у Београду одржан велики митинг у циљу скретања пажње на важност положаја српског народа у Македонији и Старој Србији. Скуп је одржан уз знање и дозволу српске владе. Био је присутан градоначелник Београда и неколико познатих људи из политичких странака. На скупу је изгласано седам резолуција али у њима није било сензационалистичких ствари које би побуђивале велику пажњу. Том приликом није било напада на Турску, али је било дискусија о томе коме треба да припадну Стара Србија и Македонија у случају њиховог одвајања од Турске. Говорило се да оне не треба да припадну ни једној сили нити Бугарској већ само Србији. По мишљењу министра унутрашњих послова које преноси Локок тај митинг је био демонстрација против Бугарске и преко ње против Русије, иако Русија није спомињана.

По писању Локока, овај скуп није остао без одјека. Резолуције су објављене у штампи на српском и француском језику и имале су за циљ да скрену пажњу јавности на питање српске националности у Македонији и Старој Србији, формиран је и стални комитет који је требало да се стара о реализацији оних питања која су разматрана на скупу и да их стави пред државнике Европе. Скупу који је одржан на отвореном председавао је Деспот Баћовић, Србин из Македоније, а говорили су професор Панта Срећковић, ректор Велике школе, М. Максимовић, Србин из Призрена, и српски свештеник из Свете Горе. Скупу је по проценама британског дипломате присуствовало четири до пет хиљада људи. Све политичке странке без изузетка су биле присутне и једногласно су гласале за предложене резолуције. На крају је формиран комитет од шест чланова из Македоније и Старе Србије са циљем да скрену пажњу српске владе на српски национални интерес у Македонији као и да заинтересује Европу за положај Срба у тим подручјима. Тако је на пример Баћовић у свом говору скренуо пажњу да су у Старој Србији и Македонији увек живели Срби, и да бугарски захтеви у погледу тих провинција нису утемељени.¹⁵

¹³ Isto

¹⁴ М. Војводић, *Прилике на Косову и Метохији и политика Србије 1881-1912. године*, ИЧ, XXXVIII (1991) Београд 1992, 165.

¹⁵ AC, Mf, S/GB-254, F. O. 105, vol. 49, N° 22, Locock to Granville, March 10, 1885.

Неколико дана касније Локок бележи да је сличан скуп оном из Београда одржан у Нишу, а повод за одржавање су биле вести о свакодневним немирима у околини Призрена. Организатори скупа су инсистирали на праву Срба на те провинције односно да се у случају њиховог одвајања од Турске оне прикључе Србији.¹⁶

Наредних месеци ситуација у вилајету није била мирнија и то констатују британске дипломате. Тако на пример, Џон Блунт 15. септембра 1885. извештава Форин офис о озбиљним немирима који су избили на подручју Ђаковичке казе и горње Албаније током августа месеца те године. Те вести о побуни албанских устаника у планинским крајевима Ђаковице су по њему биле тачне, а Весел Ферик паша, главнокомандујући турских трупа у Призрену, иначе Албанац по пореклу, је био присиљен да упути јаке снаге у Ђаковицу како би угушио устанак тамошњих Албанаца, при чему је због тешке ситуације тражио додатне трупе из Призрена.¹⁷ Иначе, на челу те озбиљне побуне Албанаца налазили су се дотадашњи кајмакам Риза бег са главарима Али Ибром и Сулејман Вокшом. Блунт не наводи разлоге буне, мада ако се узме у обир чињеница да је Весел паша након гушења устанка вршио наплаћивање пореза и регрутацију младића може се претпоставити шта је био разлог.¹⁸

После извесног смиривања нова спирала насиља Албанаца над Србима Косовског вилајета интензивирана је у пролеће 1889, што је била последица избијања озбиљних сукоба између албанских фисова из Дечана и Истинића око коришћења Дечанске шуме у зиму 1888-89. године.¹⁹ Британски посланик у Београду Фредерик Сент Џон јавио је 21. априла лорду Солзберију, шефу Форин офиса да поседује вести да је велики број хришћана прешао у Србију са турске територије, где су прогањани од стране Арнаута (иначе он за Албанце каже да су пореклом хришћани који су се преобратили у мухамеданце). О тој информацији је разговарао са Савом Грујићем, министром спољних послова Србије. Према његовим вестима две групе људи, жена, деце, и то једна која броји између осамдесет и деведесет и друга између осамдесет и сто особа су у интервалу од четири до пет дана прешли југозападну границу близу српског града Ужица преко суседних турских градова Новог Пазара и

---

¹⁶ AC, Mf, S/GB-254, F. O. 105, vol. 49, N° 24, Locock to Granville, March 17, 1885.

¹⁷ AC, Mf, S/GB-152, F. O. 260, vol. 35, N° 1, Consul general Blunt to Marquis Salisbury, September 15, 1885.

¹⁸ М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Београд 2009, 32.

¹⁹ М. Војводић, *Србија и албанско питање*, 73.

Сјенице. Међутим, Грујић није знао детаље око узрока овог егзодуса Срба са турске територије. Ипак, истакао је да на турско-српској граници постоји напетост између српских и турских граничара која је резултирала, у неким случајевима, губитком живота на турској страни, због чега је турски посланик у Београду често протествовао, али без икаквог резултата.²⁰ О овом егзодусу хришћана, Сент Џон је разговарао и са Махмуд Недим Бејом, турским послаником у Београду који га је информисао да се нешто слично десило и претходне године, због наводног прогањања од стране Албанаца, али да су се жалбе приликом испитивања показале неутемељене. Његово мишљење је било да ти покрети становништва преко границе значе само њихову обавезу да обављају војну службу, због чега су они одлучили да се врате у Турску.²¹

Током 1890. године Сент Џон је опет писао о малтретирању хришћана на територији Косовског вилајета у близини српске границе, након избијања побуне Албанаца у горњој Албанији, због чега су били присиљени да избегну у Србију. Читаву ствар је додатно компликовало понашање турских власти, а посебно војних јединица које су не само спречавале хришћане да прелазе границу већ су оне који су успели да је пређу, силом присиљавали да се врате назад. О томе је 17. јуна 1890. Сент Џон разговарао са Милованом Миловановићем, начелником у МИД-у који му је потврдио вести о немирима у северној Албанији, као и да турске јединице врше насиље над хришћанима, сурово их терајући да се врате на простор вилајета.²² Драгоцен је извештај који је Сент Џон 6. јануара 1891. упутио у Лондон, а који најпластичније показује размере исељавања хришћана. По његовим информацијама, током 1890. се око десет хиљада хришћана из Косовског вилајета иселило у Србију, односно населило дуж српске границе према Бугарској. Међутим, Феридун беј, турски посланик у Београду је признао да је само четрдесет хришћанских породица присиљено да оде у Србију.²³ Сличне податке о великим емиграцијама хришћана послао је 24. јануара исте године и Раналд Макдоналд, британски вице конзул у Нишу, који је обилазио југозападне делове Србије који се наслањају на границу са Косовским вилајетом. Макдоналд је поседовао доказе о непрекидном прелазу Срба хришћана преко границе

²⁰ AC, Mf, S/GB-263, F. O. 105, vol. 74, N° 62, St. John to Salisbury, April 21, 1889.

²¹ AC, Mf, S/GB-263, F. O. 105, vol. 74, N° 67, St. John to Salisbury, May 1, 1889.

²² AC, Mf, S/GB-266, F. O. 105, vol. 83, N° 87, St. John to Salisbury, June 15, 1890, AC, Mf, S/GB-266, F. O. 105, vol. 83, N° 91, St. John to Salisbury, June 17, 1890, AC, Mf, S/GB-162, F. O. 260, vol. 49, N° 91, St. John to Salisbury, June 17, 1890.

²³ AC, Mf, S/GB-164, F. O. 260, vol. 52, N° 4, St. John to Salisbury, January 6, 1891.

у близини турских градова Пећи и Ђаковице. Такође, његов извор информација му је рекао да према процени једне званичне личности та бројка пребеглих годишње достиже двесто породица.²⁴

О жалосном стању хришћана у Косовском вилајету говори и циркулар српске владе упућен британском министарству спољних послова јула 1897. Иначе, те године у Косовском вилајету је поново букнула спирала насиља Албанаца према хришћанима, при чему су турске власти немо посматрале њихово дивљање. Крајем године Косовски вилајет постаје својеврсно средиште анархије.²⁵ Циљ овог документа је био да се скрене пажња великих сила на лошу ситуацију на том подручју, на коме никада није било сређено стање због млитавости турске администрације, а од избијања грчко-турског рата ситуација у којој се налазило хришћанско становништво постала је готово неподношљива. Наводио се и извештај српског конзула у Приштини о не мање од седамдесет случајева различитих злочина. У циркулару се упозоравало и на озбиљне нападе Албанаца дуж границе Србије који су се завршавали губитком живота и имовине.²⁶

О тешком положају хришћана у Косовском вилајету енглеска јавност није скоро ништа знала. Ипак, захваљујући угледном Артуру Евансу понека информација је ипак процурела у тамошњој средини.²⁷ Познати археолог је имао прилику да током јула и августа 1883. године посети Стару Србију и на основу својих импресија састави потресна сведочанства о тешком положају тамошњих хришћана, а нарочито Срба које је публикувао у листу *Manchester Guardian*, 1. и 15. септембра 1883. године. У првом чланку под насловом „Владавина терора у Старој Србији“ описујући стање у тој области, упозорио је да је тамо присутно свакодневно убијање хришћана од стране Арбанаса, а разбојничке банде малтретирају велики број људи по селима који спас проналазе преко границе. Турске власти уместо да заштите хришћане и спрече убијање, најугледније чланове хришћанске заједнице држе у притвору без суђења и пребацују их у затворе по Азији где је могућност спаса мала. Еванс је цитирао и изјаве старих људи који су тврдили да турски зулуми нису били

---

²⁴ AC, Mf, S/GB-164, F. O. 260, vol. 52, N° 7, St. John to Salisbury, January 24, 1891.

²⁵ М. Војводић, *Србија и албанско питање*, 76, Исти, „Плава књига“ о страдањима Срба у Старој Србији, Изазови српске спољне политике (1791-1918) огледи и расправе, Београд 2007, 266.

²⁶ AC, Mf, S/GB-173, F. O. 260, vol. 70, N° 25, Salisbury to N. E. Eliot, July 29, 1897.

²⁷ А. Растовић, *Велика Британија и Србија 1878-1889*, Београд 2000, 141.

никада страшнији као тада, уз свакодневна пребијања, при чему турске власти нису ништа чиниле да се то онемогући.²⁸

Други текст објављен у истом листу две недеље касније садржи још више описа нехуманог понашања Албанаца према хришћанима. Еванс наводи да на Косову влада тиранија „мухамеданских терориста“. Најсликовитије стање тамошњих прилика приказао је цитирајући речи једног сеоског кмета у Старој Србији које је он њему упутио : „За нас правде нема. Ми се мучимо и дан и ноћ, а Турци нам пограбе све што имамо па нас и онда на миру не остављају, него када наша чељад дођу на извор да захвате воде, Турци је бију камењем и свакојако злостављају. Нека дође ма који краљ и ма куда из белог света. Овакав зулум се не може више сносити.“ Разочаран таквим тешким стањем и ћутањем европске и британске јавности, Еванс закључује свој текст оценом да је Европа изгубила морално право да интервенише и позива Србе и Бугаре да узму ствар у своје руке како би помогли у ослобођењу своје угњетене браће коју је Европа напустила.²⁹

На свакодневна насиља Албанаца према Србима реаговала је и британска штампа 1890. године. Јула месеца те године угледни лист *Daily News* у тексту под насловом *Arnauts (Albanian muslimans)* писао о пљачкању једне хришћанске школе у Приштини од стране Албанаца и малтертирању три хришћанина и једне жене учитеља.³⁰

У многобројним депешама британских дипломата са Балкана, које су долазиле у Форин офис након завршетка Берлинског конгреса, упозоравало се да су због сталних притисака српске владе мухацири морали да напусте своја огњишта у Србији, а посебно они из Топличког и Врањског округа и да се иселе у Косовски вилајет. Што се тиче бројке исељених муслимана она је по неким домаћим ауторима достизала седамдесет једну хиљаду, при чему се у оквиру те цифре удео Албанаца који су напустили српску кнежевину кретао од тридесет до четрдесет девет хиљада.³¹

²⁸ АС, МИДС, ПО, 1883, 1201/83, Manchester Guardia, September 1, 1883.

²⁹ АС, МИДС, ПО, 1885, Ф-II, Д-III, Пов. Бр. 421, Мијатовић-министру иностраних дела, 21. IX 1885.

³⁰ АС, Мf, S/GB-162, F. O. 260, vol. 50, N° 128, Salisbury to N. E. Eliot, July 1890.

³¹ Д. Батаковић, *Основе арбанашке превласти на Косову и Метохији*, Косово и Метохија у српско-арбанашким односима, Приштина-Горњи Милановац 1991, 85, исти, *Косово и Метохија: Историјско наслеђе и геополитичка ограничења*, Косово и Метохија. Изазови и одговори, Београд 1997, 368, I. Jagodić, *The Emigration of Muslims from the New Serbian Regions 1877/1878*, Balkanologie, vol. II, N° 2, décembre 1998, <http://balkanologie.org/index265.html>.

Што се тиче разлога њиховог исељавања не треба запоставити чињеницу да је доста Албанаца напустило своја ранија места пребивалишта, јер нису желели да сачекају српску војску против које су се борили у претходном српско-турском рату 1877/1878. године. Постоје подаци да су Албанци који су се сукобљавали са српским војницима били организовани у седамдесет две војне групације од којих је свака бројала по петсто педесет бораца што укупно износи тридесет девет хиљада и шесто бораца.³² Према томе највећи број Албанаца се иселио још за време војних дејстава, док је само мали број њих то учинио након завршетка Берлинског конгреса. Занимљиво је истаћи да је највећи број мухаџира Албанаца населио просторе око области Лаба и северног дела Косова, непосредно уз српску границу, и то она села која су напустили Срби после рата 1876. године.³³

У вези са овим питањем насилног исељавања мухаџира-избеглица постоје и мишљења да се радило о смишљеној акцији турских власти, које су желеле да кроз процес верске хомогенизације муслимана и Албанаца у Косовском вилајету ојачају управо тамошњи муслимански елемент на штету Срба и тако омогуће опстанак тог вилајета у саставу турске империје и у наредним деценијама, јер би њихово присуство у некој новој кризи било пресудно за њено одржање.³⁴

Поред тога, овим планским чином насељавања Албанаца и муслимана у Косовски вилајет и дуж граница Србије, Порта је желела да разбије јединство Србије и околних територија које су настањивали Срби, а на које је она полагала право после Берлинског конгреса, у првом реду на просторе Старе Србије и Македоније. Ипак, њихов основни циљ је био да се постави својеврсни санитарни кордон ослободилачким циљевима Кнежевине Србије, при чему би им Албанци –мухаџири послужили као поуздани граничари и ослонац за евентуалне војне потребе.³⁵ Због свега тога ово питање је изузетно заокупљало пажњу британске владе у првим годинама након завршетка Берлинског конгреса о чему говоре бројни дипломатски извештаји.

---

³² I. Jagodić, *The Emigration of Muslims from the New Serbian Regions 1877/1878*.

³³ Исто

³⁴ М. Војводић, *Србија и Срби на Косову и Метохији од Берлинског конгреса до балканских ратова*, Косово и Метохија. Прошлост, садашњост, будућност, СХV, Београд 2007, 86, М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 241.

³⁵ М. Војводић, *Прилике на Косову и Метохији и политика Србије (1881-1912)*, године, Историјски часопис, књ. XXXVIII, Београд 1992, 163.

Крајем новембра 1878. године дипломата Џералд Гулд је добио информације да се српске власти веома лоше понашају (скоро окрутно) према Албанцима у новодобијеним крајевима. Забележио је да је тачна информација да је мирољубиво становништво у сто албанских села у Топлици и врањској долини протерано од стране Срба почетком 1878, тако да су преко нове српске границе прешли гладни у „дивљу земљу“. Том приликом није им дато да понесу ништа са собом, иако су обећали да ће бити послушни поданици кнеза Милана.³⁶

У циљу решавања овог питања британска влада је током 1879. године предузела снажну дипломатску активност и у том смислу је преко свог представника у Београду, Гулда, вршила сталне притиске на српске власти да омогуће повратак албанским, али и муслиманским избеглицама на своја огњишта која су морали да напусте након завршетка српско-турских ратова и Берлинског конгреса.

О тој деликатној теми, почетком јуна 1879. године, Џералд Гулд је разговарао са Јованом Ристићем, председником српске владе, предочавајући му став своје владе, која је сматрала да Србија сноси велику одговорност што нису усвојене мере о мирном повратку Албанаца на своје поседе. Ристић је упозорен да тако размишљају и посланици других сила. Гулд је сматрао да је у интересу Србије да омогући повратак Албанаца у њихове куће и на њихове поседе. Ристић је са своје стране једино могао да одговори да ће о таквом ставу информисати кнеза Милана.³⁷ Гулд је опседнут мухаџирским питањем чак приредио један Меморандум, без консултација са Форин офисом, у коме се од Србије захтевало да омогући повратак албанским избеглицама на своја имања. Читава ствар се завршила тако што је Солзбери наложио Гулду да одустане од уручивања Меморандума српској влади.³⁸

Неколико дана након овог сусрета Гулд је послао у Лондон занимљив извештај у коме пише о поделама у српској влади око избегличког питања. На основу информација које су процуреле сазнао је да се у влади неслагања око овог питања преламају као сукоб с једне стране између генерала Косте Протића, најмоћнијег војног саветника кнеза Милана који је уједно био и његов први ађутант и шеф генералштаба, и с друге стране Јована Ристића и Радивоја Милојковића, министра унутрашњих послова. Британски дипломата бележи да је генерал Протић њихов противник, јер се они не слажу са његовим

³⁶ AC, Mf, S/GB-238, F. O. 105, vol. 3, N° 238, Gould to Salisbury, November 26, 1878.

³⁷ AC, Mf, S/GB-239, F. O. 105, vol. 7, N° 132, Gould to Salisbury, June 2, 1879.

³⁸ М. Јагодић, *Упади Албанаца у Србију 1879. године*, ИЧ LI (2004), Београд 95.

суровим методама третмана албанских избеглица. Он је важио за главног заступника политике исељавања муслимана и Албанаца из Кнежевине Србије. Према томе, по Гулду тврду струју у српској влади у вези са албанским избеглицама заступали су генерал Коста Протић, а самим тим и кнез Милан с обзиром на то да је Протић био његов човек од великог поверења, док су мекшу струју чинили Ристић као председник владе и Милојковић као министар унутрашњих дела.³⁹ Српски кнез очигледно није имао поверење у албанске избеглице, сматрајући да су непоуздан елемент с којим је имао негативно искуство током претходних српско-турских ратова, јер су се дигли на оружје против српске војске и што су сами инсистирали да напусте српску територију.

Српска влада је озбиљно схватила захтеве британске и влада других утицајних великих сила да ово питање треба да буде решено на задовољавајући начин, и у складу са одлукама Берлинског конгреса, јер би у европској јавности било врло неповољно примљено да Србија, као међународно новопризната држава, крши одлуке Конгреса тек што се он завршио. У таквим околностима Ристић је вешто маневрисао између евидентне неспремности кнеза Милана да се дозволи масован повратак албанских избеглица и сталних наваљивања конзула Џералда Гулда да се ово питање што пре и у потпуности реши. Српски кнез је чак био спреман да се једном броју Албанаца дозволи повратак, али услови које су морали да испуне нису били потпуно прецизирани.

Британска влада је имала информације да и представници других великих сила такође врше притисак на српске власти да омогуће повратак избеглица. Неке од њих су не само тражиле да Србија прими на своју територију избеглице већ и да им гарантује широка права. То је на пример био случај са Италијом. Став италијанске владе по том питању тих недеља је Јовану Ристићу пренео лично мајор Белини, иначе, њен делегат у европској граничној комисији за Србију и утицајни посланик италијанског парламента. Белини је сматрао да због безбедности јужних граница Србије она треба не само да се сагласи са повратком албанских избеглица, већ мора да буде спремна да им пружи велики степен аутономије!⁴⁰

За ово питање је била заинтересована и Турска јер су избеглице из Србије, Албанци и муслимани долазили на њену територију односно на простор Косовског вилајета, а осим тога у верском погледу били су

---

³⁹ AC, Mf, S/GB-239, F. O. 105, vol. 7, N° 133, Gould to Salisbury, June 6, 1879.

⁴⁰ AC, Mf, S/GB-240, F. O. 105, vol. 7, N° 223, Gould to Salisbury, August 5, 1879.

углавном припадници ислама. О питању албанских избеглица разговарало се на највишем месту у турском царству о чему говори писмо које је Каратеодори паша, турски министар спољних послова и шеф трочлане делегације која је на Берлинском конгресу заступала Османску империју, упутио средином јула 1879. године Сермет-ефендији, турском посланику у Београду у вези са њиховим повратком у Србију. Иначе, Каратеодори паша је познат и по томе што је саставио тајни мемоар о Берлинском конгресу у коме се налазе драгоцене запажања о раду, атмосфери и учесницима тог скупа. За нас је његов мемоар важан у делу који се тицао начелних инструкција турским представницима да се спречи значајније проширење српске и црногорске границе према територијама које насељавају Албанци.⁴¹

Турска влада је током лета у више наврата покретала избегличко питање код српских власти о чему су Енглези благовремено били обавештени, а Џералд Гулд је турског посланика у Београду чак и саветовао какав став Турци треба да заузму како би се питање избеглица скинуло са дневног реда. Из једног у низу Гулдовог извештаја о албанским избеглицама, сазнајемо да је он лично саветовао Порту да прво треба да сазна да ли избеглице још желе да се врате у своје домове. Ако је одговор позитиван, онда би управо Порта у њихово име формално требало да упути такав захтев српској влади. Гулд је сматрао да ће у том случају и он бити у бољој позицији да „погура то питање код српске владе“.⁴²

Сугестије британског дипломате прихватио је Сермет ефендија и 14. августа исте године уместо вербалне ноте упутио званичну писмену ноту српској влади о потреби, односно давању дозволе за повратак албанских избеглица у њихове домове на српској територији, поштовању њихових права на основу одлука Берлинског уговора, као и неометано исповедање вере.⁴³ Овај акт подржале су све велике силе, сем Русије. Званичну ноту турске владе, упућену Србији, Џералд Гулд је окарактерисао као своју личну, али и победу своје владе. Иначе, непрестаним покретањем статуса мухацира и захтевима за њиховим повратком Гулд је допринео својеврсној афирмацији алабанског питања у британској званичној политици и најширој јавности.⁴⁴ На тај начин је он

⁴¹ М. Маринковић, *Тајни мемоар Александра Каратеодори-паше са Берлинског конгреса*, ИЧ LVIII (2009), 252.

⁴² AC, Mf, S/GB-240, F. O. 105, vol. 7, N° 192, Gould to Salisbury, July 14, 1879.

⁴³ AC, Mf, S/GB-240, F. O. 105, vol. 7, N° 242, 247, Gould to Salisbury, August 14, 17, 1879.

⁴⁴ А. Растовић, *Извештаји британских дипломата о упаду Албанаца у Србију 1878-1897. године*. ИЧ LX (2011), Београд 2011, 427.

поставио темеље албанске пропаганде у својој земљи и то неколико деценија пре него што ће то далеко агресивније и интензивније учинити његова чувена земљакиња Мери Дарам.

Питање албанских избеглица била је и главна тема разговора Ристића и Сермети ефендије крајем августа 1879, ком приликом је председник српске владе упознао турског посланика о жељи његове владе да дозволи повратак албанских избеглица, односно да се то питање реши на задовољавајући начин.⁴⁵ Одлуку о повратку избеглица у Србију уз извесне услове, српска влада је донела на седници одржаној 20. августа 1879. године. Оно што је предстојало Ристићу и било знатно теже јесте убеђивање кнеза Милана као и војних кругова да се сагласе са одлуком владе и дозволе повратак мухаџира. После извесног времена Ристић је успео у својој намери и кнез се сложио са повратком али под одређеним условима.

О томе је 3. септембра 1879. године Јован Ристић разговарао са Цералдом Гулдом ком приликом га је обавестио да је питање албанских избеглица решено уз сагласност кнеза Милана на начин који ће задовољити велике силе. У циљу решавања тог проблема пуковник Ђура Хорватовић, војни командант јужне границе, односно командант Моравског корпуса, добио је овлашћења да олакша повратак Албанаца који се директно обрате молбом кнезу Милану за добијање дозволе да обнове своје домове и изјаве да су спемни да поштују српске законе. Његов избор је по мишљењу Гулда било најбоље решење како би се то реализовало, јер је имао податке да га је „народ сматрао за угледног и поштеног официра“.⁴⁶

Коначно, Гулд је крајем септембра 1879. године могао да извести своју владу да је обавештен од Јована Ристића да је српска влада преко свог конзула у Цариграду Филипа Христића кроз посебну ноту упознала Порту 15. септембра о својој одлуци да дозволи свим Албанцима повратак у Кнежевину Србију, сем онима који су напустили Топлицу, јер су они отишли са своје земље по личном захтеву, влада их је делимично исплатила, а њихова земља је насељена од стране других лица.⁴⁷ Ова нота српске владе је позитивно прихваћена како од стране Порте тако и од представника великих сила у Београду. Тиме је питање мухаџира било решено на обострано задовољство и српске владе, али и Порте, великих сила и Велике Британије која је у читавој ствари посебно инсистирала да

---

⁴⁵ AC, Mf, S/GB-240, F. O. 105, vol. 8, N° 262, Gould to Salisbury, August 22, 1879.

⁴⁶ AC, Mf, S/GB-240, F. O. 105, vol. 8, N° 264,265, Gould to Salisbury, September 3, 1879.

⁴⁷ AC, Mf, S/GB-240, F. O. 105, vol. 8, N° 48, 279, Gould to Salisbury, September 23, 1879.

се оно реши тако што ће се легално, то јест правно омогућити повратак албанских избеглица.

И поред мирољубивих тонова који су долазили из Београда у вези са питањем албанских избеглица на Порту су тих месеци стизале и вести које нису биле уопште утемељене и само су отежавале решавање ове осетљиве ствари. Једна од таквих информација тачније речено дезинформација тичала се наводне намере српске војске да изврши војне припреме у циљу заузимања Призрена и Старе Србије. Таква вест је допрла чак и до Каратеодори паше који је одмах проследио Сермети ефендији. О тој ствари је одмах обавештен и Џералд Гулд који је умиривао своје турске штићенике тврдњом да су такве вести нетачне односно неутемељене, мада је имао податке да су локални одреди милиције привремено ангажовани у пограничним крајевима да помогну војним трупам да патролирају дуж јужне границе Србије против поновљених напада албанских избеглица.⁴⁸

Иако је мухадирско питање формално скинуто с дневног реда 15. септембра 1879. године, ипак је и током наредне две године заокупљало пажњу британске дипломатије. На пример, конзул Сент Џон је средином априла 1880. године јављао из Призрена да осамдесет хиљада муслиманских избеглица које су напустиле Србију после 1878. и населиле се у у том граду стварају проблеме и да постоји могућност да пређу српску границу и поново се врате на своја имања односно заузму их. О тој опасности га је известио Муктар паша који послао неколико батаљона да спрече немире, и да су избеглице пуцале, при чему су један официр и војник рањени. Инцидент се десио у близини српске границе.⁴⁹

Сидни Локок је крајем новембра 1881. године помно пратио неспоразуме на релацији српска влада-Порта а опет у вези са избегличким питањем. Забележио је да су на жалбе српске владе упућене турској влади у вези са честим нападима Албанаца на анектиране територије које су Срби добили после Берлинског конгреса, добијали одговор да ти Албанци нису сада турски поданици, већ српски субјекти и избеглице из своје земље и да такозвани упади или гранични инциденти нису ништа више него покушаји да силом поврате део онога што им по праву припада. Локок је био упознат и са поновним намерама српске владе да се албанским избеглицама дозволи повратак, које је Милан Пироћанац, председник владе упутио Халид беју, новом турском представнику у Београду. Српска влада је поново била спремна да албанске избеглице

⁴⁸ AC, Mf, S/GB-240, F. O. 105, vol. 7, N° 207, Gould to Salisbury, July 22, 1879.

⁴⁹ AC, Mf, S/GB-141, F. O. 260, vol. 17, St. John to Marquis of Salisbury, April 17, 1880.

призна као српске држављане уз давање истих грађанских и политичких права која су имали и остали грађани. Такође, предвиђало се и да им се врати земља. У оним случајевима када су њихова имања била заузета од стране нових колониста, проблем би се решио тако што би ти колонисти били пребачени на друга имања, осим ако албанске избеглице не буду спремне да прихвате другу земљу у замену за своју која је запоседнута. Међутим, Халид беј је по информацијама Локока тврдио да је земља на коју су се избеглице позивале да им се врате и која је с правом припадала њима у том тренутку била опустошена.⁵⁰

Према томе, мухацирско питање је само наизлед решено. Иако је декларативно изразила спремност да дозволи повратак албанских избеглица, стварно до тога никада није дошло јер то у суштини није одговарало ни једној ни другој страни. Србија није желела на својој територији непоуздан елемент који би се у неком новом рату против Турске окренуо против ње, док је Турској одговарала хомогенизација албанског и муслиманског живља на простору Косовског вилајета који би представљао лојални елемент и ударну песницу њеног обрачуна са српским националнослободилачким покретом у случају да дође до његовог поновног организовања и покретања.

Британска влада је преко својих дипломата на Балкану веома пажљиво пратила сва дешавања у Косовском вилајету после завршетка Берлинског конгреса. Разлог за то треба тражити у чињеници да је овај вилајет улазио у састав европског дела Турске, а с обзиром на то да је британској империји било веома стало до одржавања територијалне целовитости и интегритета Турске, њој је било веома важно да тамошња ровита ситуација не доведе у опасност опстанак турске државе. Дипломате које су извештавале са терена су поред политичких прилика често извештавале и о питању албанских избеглица, и у склопу тога вршиле притисак на српску владу да се оно реши тако што би им се омогућио повратак на своја имања.

---

⁵⁰ AC, Mf, S/GB-245, F. O. 105, vol. 20, N° 144, Locock to Granville, November 25, 1881.

Aleksandar Rastović

**BRITISH DIPLOMACY ON THE SITUATION IN KOSOVO VILAYETS
AFTER THE BERLIN CONGRESS**

Summary

Interest of British diplomacy for Kossovo Vilayet grew up after Berlin Congress because it was still a part of Turkish Empire. Foreign Office and its diplomats on the Balkan Peninsula permanent watching what was going there especially due to continual persecutions of Albanians against Serbs. They were sending huge reports with news about crimes toward Christians committed by Albanians bands. Unfortunately most of them had tacit support of Turkish authorities. Besides those British diplomats often reported about problem of Albanians refugees between 1878 and 1881. This problem emerged during war between Serbia and Turkey 1877/1878, due to facts that large number of the Albanians from Serbia fought on the Turkish army, and they couldn't stay and wait arriving of the Serbian troops. It is estimated that between 30000 and 49000 Albanians left their homes, crossed border and settled down in Kossovo vilayet. They throw out Serbs which were obliged to move out and arrived in Serbia.

Keywords: Albanians, Great Britain, diplomacy, Kossovo vilayet, Serbia

Чланак примљен: 30. 04. 2012.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 31. 08. 2012.

Пламена СТОЈАНОВА
Историјски факултет
СУ Климент Охридски
Софија

КРАТАК ПОГЛЕД НА ИСТОРИЈУ ЦИГАНА У БУГАРСКИМ ЗЕМЉАМА ДО КРАЈА ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Анстракт: Цигани су по бројности друга етничка мањина на територији Бугарске, после Турака. Овај чланак посвећен је њиховом месту у етничкој слици бугарских земаља до краја Првог светског рата (1918). Крајем овог периода њихова бројност износи преко 100.000 људи. У границама бугарске државе, обновљене 1878. године, они припадају најзаосталијим и најмање еманципованим етносима, на које владајућа елита не обраћа посебну пажњу. Са развојем политичког живота у земљи овај однос се постепено мења.

Кључне речи: Цигани, покрштавање, бирачка права, Први коптски конгрес, мањина.

Цигани долазе у балканске крајеве преко малоазијских посела Византијског царства отприлике у XI веку. Три столећа касније, део њих сели се у земље западне Европе. Током свог боравка у границама Византије они примају хришћанство и своју економску улогу остварују као занатлије или уметници. Упркос сведочанствима о негативном односу према просјацима и гатарима међу њима, о прогонима на расној основи каква се дешава на Западу не може се говорити.

Познато је једно циркуларно писмо константинопољског патријарха Атанасија I из прве половине XIV века у којем се верници опомињу на недопустивост одржавања веза и контаката са разним укротитељима змија, маговима, пророцима, возарима дресираних мечки итд. У њему се посебно упозорава на *Атцингане* који, због својих ђаволских вештина, не треба да буду пуштани у куће.¹ Ова забрана реално не представља

¹ Е. Марушиакова – В. Попов, *Циганите в Османската империя*, София 2000, 17 (=Марушиакова – Попов, *Циганите*).

дискриминаторни закон по западноевропском обрасцу. Најпре, казна се односи на саме вернике, у виду привремене забране причешћа, док су Цигани могли да се некажњено баве својим занатима. То значи да предузете мере нису биле секуларне, већ духовне и представљају одраз борбе цркве против сујеверја, а не самих Цигана. Очигледно одсуство репресалија доказује да ови последњи нису узрок нарочите забринутости власти и да однос према њима није посебан.²

Иста констатација може да се изрекне и за положај Цигана у Османском царству. Основни захтев власти према њима, као и према свим осталим поданицима царства, јесте да измирују своје обавезе. Специјални “закон за Цигане у Румелијском вилајету” султана Сулејмана I Величанственог објављен је 1530. године. У њему се прецизирају све обавезе које се сакупљају од циганског хришћанског и муслиманског становништва на основу оних заната којима се баве. У пореске регистре укључени су сви Цигани – поданици царства, без обзира на то да ли су хришћани или муслимани, чергари или стално насељени. Одсуство пореских олакшица за Цигане муслимане открива један вид неравноправности, пошто је обим фискалних обавеза за Цигане који исповедају две религије приближно исте вредности.³

У каснијем раздобљу бивстовавања Османског царства Цигани нису били добродошли војници у редовима војске. Султанов ферман за регрутацију 1.000 људи у *левент-аскере*,⁴ објављен 1769. године, изричито наглашава да у њихове редове могу да уђу: „*младићи способни за оружје од свих ми поданика царства, са изузетком једино Цигана*“.⁵ Наглашава се да ће ови војници бити детаљно прегледани, “*да међу њима не би био нико малолетан, нити старац, нити слеп, нити глувонем, нити телесно болестан, нити пак циганин*”⁶ Овакав однос власти не спречава присуство Цигана као музиканата у тој истој османској војсци.⁷

---

² Н. Деметер – Н. Бесонов – В. Кутенков. *История цыган. Новый взгляд*. Воронеж 2000, 16.

³ Марушиакова – Попов, *Циганите*, 30.

⁴ У овом случају реч је о помоћној војсци коју обезбеђују Пловдивска и Софијска каза, као и нахије у њиховом саставу: Татар-Пазарџишка, Ихтиманска, Самоковска, Пиротска, Разложска и Неврокопска. Види: Д. Ихчиев, *Материали за историята ни под турско робство*, София 1907, 11.

⁵ Ихчиев, *н.д.*, 11.

⁶ *Исто*, 113.

⁷ У неким другим државама, попут Шведске, Цигани су служили у војсци генерацијама. У XVII-XVIII веку неки од њих одлазе на територију Русије и извесно време остају да служе у руској војсци. Ова група Цигана названа је *руска рома*

У исто време, судбина Цигана у Западној Европи је далеко тежа. Неки од дискриминаторних закона, објављени 1482. у Шпанији, 1498. у Немачкој и 1504. у Француској,⁸ понављају се чак до средине XIX века. Многи од њих прописују тешке телесне казне, чак и закон руље уколико они наруше државне границе. Иако ове одредбе нису спровођене са педантном строгошћу, може се тврдити да је суров однос према Циганима на западу представљао један од разлога за њихову концентрацију на трпељивијем и етнички шаренијем Истоку.

Тако се, након што је 1878. године обновљена бугарска држава, Цигани јављају као друга по бројности етничка мањина на њеној територији. Део њих – приближно половина – исповедају ислам, а остали су хришћани. Без обзира на религију, они друштвено и културно представљају најзаосталије становништво у младој бугарској држави, што важи у пуној мери за седелачке Цигане, као и за оне који још увек чергаре. Пре ослобођења, као и након њега, Цигани се и економски и социјално јављају као неодвојиви део шароликог становништва бугарских земаља. Ипак, ова коегзистенција не протиче увек и без проблема.

Први озбиљни сукоби између Цигана и Бугара јављају се у време Априлског устанка (1876) и Руско-Турског рата (1877-1878), када део Цигана муслимана учествује у нерегуларној турској војсци и чини зверства над бугарским становништвом.⁹ У селима која су се прикључила устанку, Бугари са своје стране такође убијају не мало муслиманских циганских породица.¹⁰

Као одговор на ове догађаје, још током првих година након успостављања бугарске државе, у низу места се врши насилно покрштавање Цигана муслимана. Тако су, примера ради, у граду Орханије (данашњи Ботевград) 1879. године покрштени сви „турски” Цигани, док орханијски угледнији грађани постају „кумови”, тј. крсте једног до двојицу Цигана и дају им нова имена. Новопокрштени добијају по једну кошуљу и кокошку. Неки од њих хитају да оду и по два пута на крштење.¹¹ Прелазак на нову веру био је животни сан првог окружног начелника Орханија, мајора Созија, који је, осим покрштавања Цигана, желео и да локалну турску џамију претвори у православни храм.¹²

или *халадитка рома*, од циганске речи *халаде* – *војници*, јединина – *халадо*. Види: Деметер – Бесонов – Кутенков, *н.д.*, 94.

⁸ Деметер – Бесонов – Кутенков, *н.д.*, 24.

⁹ З. Стоянов, *Записки по българските въстания*, София 1996, 713.

¹⁰ К. Иречек, *Пътувания по България*, София 1974, 414.

¹¹ С. Влайкова, *Ботевград през годините*, Ботевград 2007, 44-45.

¹² *Исто*, 44.

У пракси, ово је једна од првих манифестација отворене нетрпељивости према другој етничкој групи у раној историји Треће бугарске државе. То је почетак низа покрштавања и преименовања¹³ који не захватају само Цигане, већ превасходно Бугаре муслимане.¹⁴

Следећа позорница сукоба између Бугара и Цигана јесте бурни политички живот тек настале бугарске државе. Гласови Цигана често се купују од кандидата за посланике у Народној скупштини.¹⁵ Цигани који су још увек чергари имају могућност да се региструју у различитим општинама, што такође погодује злоупотребама у жестоким политичким сукобима.¹⁶

То је један од разлога за одузимање бирачких права чергара и Цигана муслимана према “Закону за измену изборног закона”, усвојеном на првом заседању XI редовне народне скупштине 1901. године.

Други изнесени аргумент који се односи на Цигане муслимане јесте, како истиче председник владе Петко Каравелов,¹⁷ то што они нису “асимиловани”, за разлику од Цигана хришћана који “*иду у цркву, па и њихова деца уче у школи. Сами Турци њих (Цигане муслимане – прим. аут.) не пуштају у џамије. Сматрају их прилично нижом расом и не дозвољавају им да учествују у избору муфтија*”.¹⁸

Чергари у то време представљају релативно мали део циганског становништва у земљи. Међутим, у периоду непосредно након ослобођења Цигани муслимани су бројнији од хришћана. Тако је права гласа лишено више од половине циганских житеља земље,¹⁹ чиме је нарушен чл. 86. Трновског устава који гарантује изборна права свим бугарским грађанима старијим од двадесет једне године.²⁰

---

¹³ П. Стојанова, *Покръстването на българите мюсюлмани*, Анамнеза 3 (2006) 1-11. http://anamnesis.info/broi3/Plamena_Stoynova.pdf.

¹⁴ Иако Бугари, они су због исповедања ислама често третирани као посебна етничка група.

¹⁵ Државен Архив – Пловдив, ф. 75 к., оп. 3, а.е. 160, л. 66.

¹⁶ *Стенографски дневници на XI ОНС*, I ИС, LVIII 3, 28/V 1901, 1922.

¹⁷ Петко Каравелов (1843-1903) – политичар, брат Љубена Каравелова. Био је један од лидера Либералне партије. Обављао је дужност председника владе четири пута.

¹⁸ *Стенографски дневници на XI ОНС*, I ИС, LVIII 3, 28/V 1901, 1923.

¹⁹ У то време, изборна права користи једва 30-40% бугарског становништва у земљи, док су Цигани још слабије политички активни.

²⁰ Е. Иванова – В. Кръстев, *По дългият път... Живот с другите (История, етно-социална структура, бит и култура на циганите от Старозагорския регион)*, Стара Загора 2006, 72.

За амандмане се гласало у узаврелој атмосфери и кроз истицање различитих мишљења народних представника. Неки од њих се принципијелно противе таквим мерама, други их одобравају, а трећи имају приговоре на формулације.²¹ И поред жустре дискусије, од 96 присутних народних представника, 90 гласа “за” и закон ступа на снагу указом бр. 271 кнеза Фердинанда I.²²

Промене у Изборном закону не остају без реакције. Још исте 1901. године у Видину је сазвана циганска конференција на којој је усвојена протестна декларација против изборних ограничења. Јавну кампању за укидање дискриминаторног закона води адвокат и публициста др Марко Марков. Његовом иницијативом и уз подршку Рамадана Алија (заступника градоначелника за махалу у Софији), самопрокламованог “царског паше бугарских цигана”, састављена је петиција, поднета првог јуна 1905. године, у којој се тражи равноправност Цигана.²³ Она остаје без одговора, али то подстиче Маркова да поведе кампању за просвећење Цигана муслимана “какав значај има изборно право и како им је оно противуставно одузето”.²⁴

Тим поводом, 19. децембра 1905. године отворен је “Коптски” конгрес (од имена “Копти” или “Египћани”, како се самоопредељују неки балкански Цигани) у салону кафане “Сан Стефано”. На њему учествује педесет делегата из више градова – Пловдива, Хаскова, Ћустендила, Бјале Слатине. Примљени су поздравни телеграми од Цигана из других градова у земљи. На конгресу је усвојен телеграм упућен бугарском кнезу Фердинанду, са надом да ће он уложити свој утицај “за обнову наших људских права”.²⁵ Према писању листа *Дневник* на конгресу је начињен покушај да у његов одбор буде изабран и новинар Симеон Радев.²⁶ Међутим, он се “одрекао велике части”²⁷ и напустио заседање циганског конгреса.²⁸

²¹ *Стенографски дневници на XI ОНС*, I ИС, LVIII 3, 28/V 1901, 1921-1924.

²² Е. Марушиакова - В. Попов. *Циганска политика и цигански изследвания в България (1919-1989)*, Studii Romani. том VII: Избрано. София 2007, 117 (=Марушиакова – Попов, *Циганска политика*).

²³ *Исто*

²⁴ “Движение между циганите за възстановяване на избирателното им право”, *Дневник*, 14.12.1905, бр. 1244, 2.

²⁵ Марушиакова – Попов, *Циганска политика*, 118.

²⁶ Симеон Радев (1879-1967) – утицајни бугарски публициста, дипломата и историчар. Као младић истакао се својим новинарским радом и покретањем више листова и дневника.

²⁷ “Коптският (цигански) конгрес в столицата. Симеон Радев и циганската кауза – Речта на д.р. М.К. Марков – Трите резолюции”, *Дневник*, 19.12. 1905, бр. 1250, 3.

²⁸ *Исто*

Новине *Мир* од 23. децембра 1905. сведоче да се на иницијативу “адвоката Марка Маркова /Сакантијата/” циганска делегација представила “пред одбором Народне скупштине и неким министрима”, од којих су добили обећање “да ће им испунити жеље”.²⁹ Молби се ипак не излази у сусрет и др Марков почиње да држи јавна предавања у разним градовима земље – Пловдиву, Ихтиману, Пазарцику и другима – ради заштите бирачких права. Његова иницијатива наилази на свеопшти подсмех, пошто се у штампи чак исказују сумње у његово душевно здравље. Коначно, Марков напушта престоницу и сели се у Русе, где се у време Балканских ратова упознаје са енглеским путником Скотом Макфијем. Овај Енглез креће са малом гребенарском чергом ка бугарској граници, блокираној војним дејствима у Другом Балканском рату (1913). Према Макфију Марков је “углађен и способан човек. Он се несумњиво одликује високим идеалима и хуманошћу, јер ко би други покушао да обезбеди политичка права презрених Цигана; права која им припадају по Берлинском споразуму, али која још нису фактички добили”.³⁰

Народна скупштина 1919. године уводи опште обавезно гласање, чиме у пракси нестају ограничења наметнута Циганима. Промене нису у вези са Марковљевим иницијативама, али је покрет за враћање изборних права Циганима муслиманима, који је он створио, одиграо своју важну улогу, најпре тако што је помогао еманципацији мањине. Непосредно након завршетка Првог светског рата међу Циганима муслиманима у Софији настаје и прва циганска организација која носи име “Египат”. Осим просветне делатности, њени лидери се боре и за приступ управљању џамијским и вакуфским имањима исламских верских општина. То наилази на одлучан отпор турске уleme који овим имањима управљају како 1919. године, тако и након 9. септембра 1944.³¹

Сукоб интереса на необичан начин осликава однос Турака према Циганима муслиманима. С једне стране, ови други такође исповедају ислам и често наглашавају општу религијску припадност са турским становништвом. У виду специфичне религиозности Цигана, њихова приврженост исламу има посебан смисао – примање обичаја и начина живота турског становништва, отворено потурчавање, чак и одрицање од

---

²⁹ “Отзиви за циганския конгрес”, *Мир*, 23.12. 1905, бр. 1733, 1.

³⁰ Andreas (Mui Shuko), *With Gypsies in Bulgaria*, Liverpool 1916, 138; P.A.C. Макфий, *Сред циганите в България. Дневник на едно пътешествие през 1913 г.*, София 2007, 153.

³¹ Централен Државен Архив, ф.16, оп.25, а.е.66, л.115; Марушиакова – Попов, *Циганска политика*, 128.

стварног етничког порекла у замену за ново – турско. Са друге стране, сами Турци их не препознају као сународнике, нити “нове Турке”. Они не примају потурчене Цигане као истинску верску браћу, већ постављају јасну дистанцу у односима између две мањине. Забрана приступа Циганима муслиманима у верске општине можда представља етничко неприхватање, али је у много већој мери одраз жеље да се не дели контрола над имањима која доносе приходе. Мотив Цигана муслимана такође изгледа да није толико религиозан, колико меркантилистички, али показује и њихово отворено стремљење да постану део једне веће, богатије и престижније заједнице.

Слични су и погледи Цигана – хришћана, који се “бугаризују” или примају обичаје, традиције, па чак и језик бугарског становништва. То је свесни бег од опште стигме заосталости, прљавости, необразованости и преступништва која виси над циганским групама. Тако се они Цигани који се сматрају напреднијима и адаптиранима на бугарски или турски начин живота са једне стране максимално приближавају обичајима веће етничке групе, а са друге, постављају баријеру између себе и других, “*заосталих*” Цигана.³²

У том контексту потребно је приметити још једну изражену црту циганских група – њихову нехомогеност. Они су међусобно раздељени низом особености – религијом, занимањима, језиком. Представници различитих циганских група ретко склапају брачне везе међу собом и углавном се не осећају као припадници једне монолитне целине, једне *нације*. Иако их Бугари и друге етничке групе препознају као Цигане, различите циганске групе имају своја сопствена имена. Сви Цигани у Бугарској припадају општој одредници *Роми*, али то име почиње да се користи у земљи тек након политичких промена 1989. године. У периоду до краја Првог светског рата (1918) они су много више познати под разним називима, чак се и међусобно одељујући као “*различити цигански народи*”. Остало становништво у овој епохи бугарске историје те њихове особености не познаје добро. Цигани као целина нису од интереса за владајуће, а дуго времена чак ни за саме бугарске научнике. У годинама до краја Првог светског рата на њих једино обраћају пажњу страни

³² Није случајно што се у Бугарској, као и у целом свету, уочава знатна разноликост циганских група и подгрупа које исповедају различите религије, говоре различите језике и имају различита занимања. Њихова прослављена адаптивност помаже примању нове културе и формирању специфичне групе. Суздржаност по питању бракова који се између одвојених циганских група не склапају обезбеђује стабилност овој групној припадности.

истраживачи попут Бернарда Гилијата-Смита (Петуленгро),³³ Роберта Андреаса Скота Макфија³⁴ и евангелистичких мисија у земљи, које успешно увлаче део Цигана у своју паству.³⁵

До краја Првог светског рата, Цигани у Бугарској немају осећај опште припадности, нити своје сопствене лидере који би на неки начин штитили њихова права и интересе. Тек након завршетка рата полако започиње њихова културна, друштвена и политичка еманципација, са првим покушајима оснивања културно-просветних организација, попут удружења “Египат” (1919), “Истикбал” (1929) и ЕКИПЕ (1946). Ови први покушаји некаквог вида консолидације крећу из средине Цигана муслимана у Софији и превасходно су везани за личност и следбенике њиховог првог најблиставијег лидера – Шакира Махмудова Пашова. Он започиње своју друштвено-политичку делатност непосредно након повратка с фронта у Првом светском рату, а по завршетку Другог светског рата улази у парламент као члан Бугарске комунистичке партије и постаје први посланик циганског порекла у историји земље. То је време када се на Цигане први пут обраћа посебна пажња, а они укључени у стратегију државе за “*њихово присаједињивање бугарском етносу*”. У периоду до 1918. такав приступ изостаје, о њима се мало зна и они не представљају интерес за владајућу елиту.

---

³³ Активан члан “Gypsy Lore Society” (Циганско научно друштво), Гилијат-Смит долази у Бугарску на место британског конзула у Варни, где остаје до 1915. године, када га бугарске власти протерују – делом и због сталних контаката са Циганима на које се гледа са неповерењем. У време боравка у Бугарској он објављује низ чланака и казивања записаних на различитим циганским дијалектима, као и њихову лингвистичку анализу, Види: Petulengro (Gilliat Smith, B), *Dialect of the Drindaris*, Journal of the Gypsy Lore Society, New Series 7/4 (1913-1914) 260-298.

³⁴ Како је већ истакнуто, Макфи током 1913. предузима путовање са малом групом Цигана гребенара које подробно описује у књизи *Међу Циганима у Бугарској*, Andreas (Mui Shuko), *With Gypsies in Bulgaria*, Liverpool 1916; P.A.C. Макфий, *Сред циганите в България. Дневник на едно пътешествие през 1913 г.*, София 2007.

³⁵ М. Славкова, *Циганите евангелисти в България*, София 2007.

Plamena Stoyanova

**BRIEF OVERVIEW OF THE HISTORY OF GYPSIES IN
BULGARIAN LANDS UP TO THE END OF THE WORLD WAR I**

Summary

Nowadays, the second-largest ethnic minority in Bulgaria – Gypsies are increasingly attracting the attention of the government and society. However, in the early years after the restoration of the Bulgarian state (1878), Gypsies are only a part of the diverse ethnic picture of the country; they do not play any significant role in political and public life, nor do they attract much attention. Although differences among themselves on the basis of religion, crafts and language are present, social development of different Gypsy groups during this historical period is identical. That is why they are recognized and treated by the other ethnical groups as a unified population.

However, the approach towards Muslim Gypsies in the country has its nuances. Considerations of the Bulgarian society and government with their baptizing and the withdrawal of their voting rights in the late Nineteenth and early Twentieth century are in large part burdened with historical heritage, but to some extent they are based upon practical means. These events mark the very beginning of the special policies towards Muslim Gypsies, conducted during different historical periods, which later (after 1944) reflects upon the entire Gypsy minority in the country, regardless of their religion.

In the timeframe dealt in this article, these processes are still ripening. Traditional ethnic tolerance towards the minority is manifested and it gets special attention only in the context of the political elections and trade of Gypsy electoral votes.

Keywords: Gypsies, baptizing, election rights, First Coptic Congress, minority

Чланак примљен: 27. 04. 2012.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 31. 08. 2012.

МЕТОДОЛОГИЈА

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXI (2012) стр. 215-226
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXI (2012) pp. 215-226

УДК : 930.1:94(4:497.11)"04/14"

Nenad FEJIĆ
Université des Antilles et de la Guyane
Schoelcher-Martinique
France

À PROPOS DES CONCEPTS D'EUROPE, D'ORIENT ET D'OCCIDENT CHRÉTIEN AU MOYEN AGE ET DE L'IDENTITÉ EUROPÉENNE DE LA SERBIE MÉDIÉVALE : REGARDS CROISÉS DE JACQUES LE GOFF ET DE SIMA ĆIRKOVIĆ

Abstract: l'auteur étudie les concepts d'Europe, d'Occident et d'Orient chrétien au Moyen Age, à partir d'une relecture des œuvres de deux éminents médiévistes contemporains Jacques le Goff et Sima Ćirković. Il se dégage de cette relecture une plus grande sensibilité des sources médiévales serbes à la dimension précise, spatiale de ces concepts par rapport à une valeur plutôt exclusive, religieuse et culturelle qui y est attachée dans l'Occident chrétien et qui aboutit souvent au rejet de l'Orient.

Mots clés: Jacques le Goff, Sima Ćirković, Europe, Occident, Orient, Chrétienté, Identité.

Comment l'identité européenne des espaces balkaniques, et singulièrement de la Serbie médiévale, a-t-elle été perçue et interprétée dans l'historiographie française et serbe au fil des vingt dernières années ?

Dans l'introduction d'un remarquable essai sur les origines médiévales de l'Europe contemporaine, l'historien Jacques Le Goff défend l'idée « que le Moyen Age est l'époque de la genèse de l'Europe, comme réalité et comme représentation, qu'il a constitué le moment décisif de la naissance, de l'enfance et de la jeunesse de l'Europe »¹ et que l'auteur « tentera aussi de prouver que ces siècles (IV-XV) ont été essentiels, et que de tous les héritages à l'œuvre dans l'Europe d'aujourd'hui et de demain, l'héritage médiéval est le plus

---

¹ J. Le Goff, *L'Europe est-elle née au Moyen Age ? (plus loint: L'Europe est elle née...)*, Paris 2003, 11.

important ».² Nous ne nous attarderons point sur l'intégralité des arguments qui plaident, dans cet ouvrage érudit et généreux, en faveur d'un destin commun de l'Europe, dès les premiers siècles du Moyen Âge s'attacherons aussi d'aborder cette question, à la lumière de certains arguments proposés par le médiéviste serbe, Sima Ćirković, qui lui a consacré plusieurs synthèses remarquables.³

Une Chrétienté exclusive

Jacques Le Goff, s'intéressait aux marges de l'Europe, dans la mesure, où il fallait établir les limites spatiales de la Chrétienté médiévale. Peut-être cela ne fut-il pas encore pleinement sa préoccupation, dans sa synthèse sur la civilisation de l'Occident médiéval, publiée il y a presque un demi siècle, où il dressait le tableau, de « ce monde clos sur terre, cette Chrétienté fermée ici-bas » qui s'ouvrait largement vers le haut, vers le ciel ».⁴ La Chrétienté occidentale, d'où Byzance était exclue, certainement pas, parce que l'Occident ignorait l'Empire Romain d'Orient, sillonné par les pèlerins bien avant l'ère des croisades et assiégé par les hommes d'affaires italiens établis à demeure dans ses villes, mais parce que celui-ci était « schismatique », accablé du pêché « que les occidentaux ne parviennent pas à bien définir, en tout cas à bien le nommer »⁵, et qui débouche sur l'incompréhension, avant d'aboutir à la haine. Au delà donc de cette frontière de la Chrétienté occidentale, matérialisée par une ligne qui reliait le bassin inférieur de la Save, à la baie de Kotor, au bord de l'Adriatique, on pénétrait en terre étrangère, hostile, décrite et décriée par les historiens occidentaux des trois premières croisades.⁶ Cependant, dans sa synthèse sur la civilisation de l'Occident médiéval, Le Goff n'étudie pas encore ce rite de passage entre les deux Chrétientés, il n'évoque pas les marges de la Chrétienté orientale, que traversent pèlerins, guerriers, marchands et marins pour ce rendre à Byzance ou en Terre sainte. Aussi, Byzance se présente-t-elle, comme un « bloc », religieux et culturel, un bloc jaloux et convoité par les

---

² Ibid., 13.

³ S. Ćirković, *I Serbi nel medio evo*, Milano, 1992; idem. *La Serbie au Moyen Âge*, Paris 1992; idem. *The Serbs*, (plus loin: *The Serbs*), Oxford, 2004.

⁴ J. Le Goff, *La Civilisation de l'Occident médiéval*, Paris 1964, 197.

⁵ Ibid., 178.

⁶ N. Fejić, *Zapadni pisci i putnici iz vremena krstaških ratova o Srbima*, L'Europe et les Serbes, Beograd 1996, 115–126.

Occidentaux, une terre chrétienne corrompue, moins qu'une terre d'Europe, celle-ci étant définie par Le Goff, comme « une notion savante, ne suscitant pas de réflexes affectifs, à la différence de la Chrétienté ».⁷

Une Chrétienté génératrice d'Europe

Cependant, « tout livre d'histoire, même s'il traite d'une période très éloignée a un rapport avec le présent »⁸, et un peu plus de trente ans après la publication de la *Civilisation de l'Occident médiéval*, dans une belle biographie de Saint Louis, Jacques Le Goff évoque, avec moins de réticences les structures spatiales de l'Europe, qu'il substitue ou associe parfois à la notion de Chrétienté : « Ainsi, la Chrétienté se repliait sur elle-même. Le service de Dieu n'était plus outre-mer, mais à l'intérieur de l'Europe chrétienne ».⁹ Dans la conclusion de l'ouvrage, il va plus loin et prend audacieusement à témoin le lecteur contemporain en constatant : « Aujourd'hui son identification (il s'agit de Louis IX) avec la Chrétienté peut le faire respecter par les tenants de l'idée européenne »¹⁰.

Un essai d'ego-histoire¹¹, publié l'année même de la parution de la biographie de Louis IX, et surtout, son livre-essai déjà évoqué sur les origines médiévales de l'Europe moderne, nous dévoilent un historien, affirmant qu'au Moyen Age, se sont « constituées les caractéristiques réelles ou problématiques de l'Europe » dont « l'imbrication d'une unité potentielle avec une diversité fondamentale, le métissage des populations (...) l'indécision de la frontière orientale, le primat unificateur de la culture »¹².

L'indécision de la frontière orientale, précisément, à laquelle la notion même de Chrétienté n'arrivait pas à conférer de véritables structures spatiales, et qui s'inscrivait dans « ces zones de rencontre, lieux d'affrontements, mais aussi de mélanges et d'échanges...et l'on peut avancer que ce flou, cette perméabilité des pseudo-frontières a favorisé la constitution d'une Europe métissée »¹³. Ces réflexions de Jacques le Goff confortent les principes mêmes d'une épistémologie pour l'histoire médiévale des marches de l'Europe, et

---

⁷ J. Le Goff, *La Civilisation de l'Occident médiéval*, Paris 1964, 592.

⁸ J. Le Goff, *L'Europe est-elle née...*, 11.

⁹ J. Le Goff, *Saint-Louis*, Paris 1996, 292.

¹⁰ Ibid., 893.

¹¹ J. Le Goff, *Une vie pour l'histoire*, entretiens avec Marc Heurgon, (plus loin: *Une vie*), Paris 1996.

¹² J. Le Goff, *L'Europe est-elle née...*, 13.

¹³ Ibid., 14.

constituent un rappel salutaire du grand médiéviste français à une certaine tradition au sein des études médiévales en Occident selon laquelle « la chrétienté est vue essentiellement dans sa partie centre-occidentale, Angleterre, France, Italie et Empire allemand et on ignore toutes ses périphéries, toutes ces marges qui sont tellement importantes, d'abord pour l'explication de ce qu'a été la chrétienté médiévale et ensuite pour comprendre l'Europe »¹⁴.

Une Europe, absente des sources byzantines

Jacques le Goff n'a cependant pas étudié l'histoire médiévale des Balkans et singulièrement de la Serbie : en Occident, celle-ci a été essentiellement l'objet d'études des historiens de Byzance et du monde byzantin. Or, si la notion d'Europe, est au Moyen Age occidental « une notion savante, n'affectant pas de réflexes affectifs », comme l'écrit à juste titre Le Goff, cela est encore plus le cas au sein du « commonwealth » byzantin, où s'inscrivait la Serbie médiévale, et où la notion d'Europe fut généralement absente du discours historique et politique. Aucun support, aucune « passerelle » n'y existait donc pour faciliter la transition massive, d'une représentation de l'Univers chrétien, à une réalité spatiale (Europe) comme cela devrait être le cas en Occident à la fin du Moyen Age.

En évoquant l'Europe au Moyen Age, le Goff se réfère, en effet, autant à la représentation d'un espace qu'à sa réalité en Occident. En effet, à la fin du Moyen Age, après l'échec des croisades et l'accomplissement de la Reconquête dans la Péninsule ibérique, l'adéquation entre Chrétienté et Europe semble plus légitime que par le passé. L'historiographie, consacrée à Byzance, et tout autant l'historiographie consacrée au « commonwealth » balkanique byzantin dans lequel s'inscrit la Serbie médiévale, n'a recours au concept d'Europe qu'assez rarement, dans sa signification géographique pourrait-on presque dire, comme en témoigne son absence des index d'ouvrages contemporains sur Byzance et le monde orthodoxe.¹⁵

Vu du côté de Byzance, la Chrétienté ne se substitua donc guère, jusqu'à la fin du Moyen Age à l'Empire Romain universel, gouverné par le Basileus, et dans l'idéologie politique de Byzance peu importait le fait que l'Empire Romain virtuel (représentation), en temps de crise, ne correspondît pas toujours à l'Empire Romain réel (espace) : Louis IX pouvait bien être « un

---

¹⁴ J. Le Goff, *Une vie...*, 153.

¹⁵ A. Ducellier, *Byzance et le monde orthodoxe*, Paris, 1986, 503.

roi sans carte » (le mot est en effet de Jacques le Goff, et traduit la représentation et non la réalité de l'Europe, aux yeux du saint roi), le Basileus n'a que faire d'une carte, même si, pour des raisons politiques et militaires, il maîtrise tout aussi bien, sinon mieux l'espace réel – pensons à l'œuvre de Constantin Porphyrogénète – car son pouvoir est, dans son essence, universel. Le cas de la Serbie médiévale est tout à fait exemplaire : son identité religieuse, son identité politique se sont construites dans l'intégration de l'orthodoxie byzantine, structurée par une église autocéphale, ainsi que dans l'intégration de l'idéologie politique byzantine, par un Etat jeune et dynamique souvent en conflit politique et militaire avec Byzance, jusqu'à assumer, en la personne de Stéphane Douchan, le projet de se substituer au vieil Empire déchu.

***Des Serbies mouvantes (Shifting Serbias)
entre l'Orient et l'Occident***

Présent dans l'historiographie yougoslave et européenne pendant plus d'un demi-siècle, l'historien serbe Sima Ćirković (1929-2009) a été l'un des premiers à s'intéresser autant à l'Etat, à l'économie et à la société au sein de la Serbie médiévale, qu'à la vie et aux divers échanges existant aux marches de cet Etat, et d'une manière plus générale, aux acteurs des échanges et des conflits entre la Chrétienté occidentale et le « commonwealth » byzantin, dans cette zone de marches, qui couvrait la Serbie médiévale.

Sima Ćirković n'a eu de cesse d'évoquer une réelle nécessité de prendre en compte le changement des frontières de l'Etat serbe au fil des siècles du Moyen Age, (du IXe au XVe) et d'insister sur le fait que les territoires successifs de cet Etat, ne correspondaient pas en toutes circonstances, loin s'en faut, aux zones de peuplement des Serbes, jusqu'à la fin du Moyen Age et au-delà. L'Histoire de ces « Serbies mouvantes » (shifting Serbias)¹⁶, remettait à l'ordre du jour, en termes bien différents, les notions de frontières et de marches de l'Etat et du peuple serbes au Moyen Age, et notamment de leur perception par les contemporains. Dans ses ouvrages de synthèse, ainsi que dans de nombreux articles, publiés au cours des vingt dernières années et rendus plus accessibles dans les pays occidentaux vers la fin de sa vie, grâce à de nouvelles traductions, Sima Ćirković évoque souvent l'identité de la Serbie médiévale entre Orient et Occident, contribuant, au même titre que Jacques le Goff, à une épistémologie de l'histoire des identités européennes.

---

¹⁶ S. K. Pavlowitch, *Serbia: The History behind the Name*, London 2002. S. Ćirković, *The Serbs*.

***Orient et Occident en Serbie: un sens aigu de l'espace
aux marches de deux mondes.***

Sima Ćirković relève dans les sources médiévales serbes les mêmes concepts d'Orient et d'Occident qu'évoque dans d'autres contextes, Jacques Le Goff, mais, avec des valeurs sémantiques changeantes, précisément au fil de l'évolution des frontières de l'Etat serbe au Moyen Age et du déploiement territorial du peuple serbe à la même époque. Ainsi, l'Occident dans les sources médiévales serbe ne correspondait pas exclusivement à la chrétienté latine, comme cela fut le cas dans les sources médiévales occidentales : rien, et pour cause, ne postule dans ces sources médiévales serbes le caractère « occidental » de l'Europe chrétienne, conforté si souvent, en Occident par l'image du transfert du pouvoir et du savoir de l'est vers l'ouest (*translatio imperii*, *translatio studii*). La Chrétienté est un ordre universel, ne correspond à aucune structure spatiale précise réductrice, et l'Etat serbe pouvait s'inscrire au gré de l'évolution de ses frontières «Orient : quelques exemples, qu'évoque Sima Ćirković permettent d'illustrer cette évolution : le moine hagiographe Domentien traite au XIII siècle le fondateur de la dynastie, Nemanja et son fils Sava, de « occidentale » et le même hagiographe , traite Saint Sava en visite au patriarche d'Alexandrie, « d'archevêque de l'Occident »¹⁷, ce qui correspond parfaitement à la situation géographique des sièges ecclésiastiques dont il était question . Le moine Théodose, au début du XIV siècle, précise que l'Etat de Stéphane Nemanja était en Orient, proche de l'Illyrie, et qu'en Occident il appartenait à « la région romaine »¹⁸, et au XV siècle, Constantin le Philosophe, biographe du despote Stéphane Lazarevitch, traite les Turcs « d'orientaux » et les Hongrois « d'occidentaux ».¹⁹ S'agissant de notions d'Occident et d'Orient dans les sources occidentales et serbes au Moyen Age, Sima Ćirković plaide donc pour une lecture quelque peu différente de celle de Jacques le Goff, et qui traduirait une plus grande sensibilité d'un peuple et d'un Etat situés précisément aux frontières mouvantes entre deux foyers de la Chrétienté, sensibilité à la réalité *spatiale*, (géographique) plutôt que *religieuse* du partage. En d'autres termes, les textes évoqués et argumentés par Sima Ćirković

---

¹⁷ S. Ćirković, *La Serbia medioevale tra Oriente ed Occidente*, Le aree omogenee della civiltà rupestre nell'ambito dell'Impero Bizantino : la Serbia, Galatina 1979, 49–58. *Traduction en serbe*: S. Ćirković, *Srednjovekovna Srbija između Zapada i Istoka*, Radbnici, vojnici, duhovnici, Beograd 1997, 377–384.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid.

semblent accréditer la thèse que les sources médiévales serbes, hagiographiques notamment, bien que témoignant de l'ancrage indéfectible de l'Etat et du peuple serbe dans l'Orient chrétien, dès le règne de Stéphane le Premier Couronné, au début du XIIIe siècle, n'observent pas à l'égard de l'Occident le rejet et l'exclusive que la plupart des sources occidentales de l'époque semblent prononcer à l'égard de Byzance et des peuples compris dans le « commonwealth » byzantin.²⁰

Jacques le Goff évoque le caractère occidental de l'Europe chrétienne latine qui est à l'origine de l'Europe actuelle. Sima Ćirković évoque l'histoire d'un Etat et d'un peuple dont l'identité s'est forgée définitivement à partir de l'héritage religieux et culturel de Byzance, sous l'impulsion notamment de Saint Sava, mais qui, pour des raisons géopolitiques et économiques ont développé un sens précis et aigu de la réalité, de leurs espaces mouvants (shifting Serbias), entre le IXe et le XVe siècle. Depuis la « Serbie baptisée » de Constantin Porphyrogénète au IX – X siècle, occupant la partie occidentale, de l'espace balkanique central, jusqu'au Despotat de Serbie au XVe siècle dont le centre se déplaça bien au nord, dans les bassins du Danube, de la Save et de la Morava. Ce sens précis de l'espace, attribue aux notions d'Occident et d'Orient en Serbie médiévale des significations plus géographiques et géopolitiques, que religieuses et culturelles. L'importance géopolitique de l'Occident est évidente tout au long de l'histoire de la Serbie médiévale, et se manifeste souvent dans les choix d'alliances proposées par des souverains némanides aux pouvoirs occidentaux, qu'il s'agît par exemple de l'aide proposée par Stéphane Némania à Frédéric Barberousse lors de la troisième croisade, ou de l'entrée du roi Miloutine dans l'alliance angevine, les deux démarches ayant une évidente signification politique anti-byzantine, sans que ces options aient eu la moindre influence sur l'identité religieuse et culturelle de la Serbie médiévale²¹.

Des flux économiques venus de l'Occident

Si l'Etat et l'Eglise serbe sont, après une brève période d'influences partagées, définitivement enracinés au début du XIIIe siècle dans cet Orient

---

²⁰ Voir aussi: S. Ćirković, *Susreti velikih civilizacija oko 1300. Istok i Zapad u jugoistočnoj Evropi*, Jugoslovenski istorijski časopis 1-2 (1975) 11–18.

²¹ S. Ćirković, *The Serbs*, 32,52. Le sujet a été aussi amplement évoqué par Jovanka Kalić dans plusieurs articles et ouvrages; voir par exemple: J. Kalić, *Evropske teme srpske istorije u srednjem veku*, Evropa i Srbi, Beograd 1996; J. Kalić, *Srbi u poznom srednjem veku*, Beograd 1994.

chrétien, avec lequel l'Occident entretient des rapports de plus en plus compliqués, notamment après 1204, l'essor économique de la Serbie médiévale, est depuis l'avènement de la dynastie némanide, dû essentiellement aux impulsions venues de l'Occident. Bien que ce constat ait été fait dans l'historiographie serbe avant Sima Ćirković, celui-ci fut le premier à répertorier et étudier ces impulsions dans un contexte plus vaste de l'identité de la Serbie médiévale.

Dans plusieurs travaux, présentés notamment dans le cadre du prestigieux Istituto Francesco Datini de Prato, Sima Ćirković faisait le point sur la nature des rapports entre la Serbie et l'Occident²². A cet égard une comparaison peut être établie avec Byzance, et notamment Constantinople, dont les circuits économiques, dépendaient largement de la présence et de l'implication des Occidentaux sans que ceux-ci aient eu la moindre influence sur l'identité culturelle de Byzance. Cependant, dans le cas de l'Etat médiéval serbe, la proximité même de l'Occident et une réelle complémentarité économique, ont peut-être contribué au fait que les Latins ne furent généralement pas perçus en Serbie némanide comme des pilliers et prédateurs, à l'image des Génois ou des Vénitiens à Byzance. En effet, la première Serbie « baptisée » de Constantin Porphyrogénète du IX-X siècle est née aux confins de la Dalmatie, qui bien qu'administrée par Byzance, entraînait dans la sphère d'influence religieuse et culturelle de l'Occident ; plus tard c'est à partir des villes côtières, que s'établissaient des réseaux de marchands et d'artisans occidentaux, durablement installés en Serbie némanide. Ces marchands et artisans, de religion catholique et de culture latine mais le plus souvent d'origine slave, citoyens principalement de Dubrovnik (Raguse) et Kotor (Cattaro) et évoluant dès leur plus jeune âge aux confins des terres serbes, maîtrisant la langue et les mœurs locales, étaient des agents consensuels des échanges entre l'arrière-pays serbe et l'espace adriatique et méditerranéen bien plus que leurs homologues latins, Vénitiens ou Génois. Pour l'extraction minière, il en va de même des Saxons, venus s'installer en Serbie depuis la proche Hongrie, et qui furent à l'origine d'une intense activité minière en Serbie, depuis la seconde moitié du XIII siècle.²³

---

²² S. Ćirković, *continuité et ruptures des hiérarchies : le cas des villes dalmates et de leur arrière-pays*, Atti della XII Settimana di studi dell Istituto Francesco Datini (1980), Prato 1990; S. Ćirković, *Unfulfilled Autonom Urban society in Serbia and Bosna*, Urban society of Eastern Europe in Premodern Times, Berkeley- Los Angeles-London 1987, 158–184; S. Ćirković, *Ragusa e il suo retroterra nel Medio Evo*, Ruolo e funzioni di una Repubblica marinara nel Medio Evo, Bari 1990, 15–26.

²³ S. Ćirković, *Precious metals in the Age of expansion*, Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte 2, Stuttgart 1979, 41–69; S. Ćirković, *Miniére e metallurgia nei secoli XIII-XVIII*,

***L'Identité européenne de la Serbie médiévale
dans l'historiographie moderne***

Jacques le Goff évoque, à propos de la recherche d'une définition de l'Europe médiévale, le recours à certaines notions concurrentes, « soit au Moyen Age, soit par des historiens modernes »²⁴. Au Moyen Age, l'Occident, correspond à la Chrétienté latine, et à ce titre les deux notions d'Occident et de Chrétienté sont presque interchangeables et opposées à la notion d'Orient « schismatique ». La notion d'Europe au Moyen Age, un peu plus tardive, ne suscitant pas, selon Le Goff de réflexes affectifs, mais structurant mieux un espace précis, n'en fut pas moins une notion de combat, « opposée à la notion d'Asie, et plus généralement d'Orient ».²⁵

Malgré la proximité géographique qui existait entre la Serbie et l'Occident latin, malgré le fait que la « Serbie baptisée » des IX-X siècles, et à certains égards même la Serbie des grands joupans, jusqu'à Stéphane Némania, au début du XIII siècle, conservaient de fortes attaches politiques et culturelles avec l'Occident, les sources diplomatiques ou littéraires occidentales, concernant directement la Serbie, laissent penser qu'elles ne situaient pas celle-ci en Occident.

Il en va tout autrement si nous envisageons le recours à la notion d'Europe médiévale, chez les historiens contemporains. Jacques Le Goff propose certaines caractéristiques réelles ou problématiques que le Moyen Age a mis en évidence en Europe. Parmi les historiens serbes contemporains, Sima Ćirković est celui qui a tout particulièrement abordé le problème de l'identité de la Serbie médiévale entre l'Occident et l'Orient. La notion d'Europe est absente des sources serbes jusqu'à la fin du Moyen Age, mais l'identité européenne de la Serbie médiévale, répondant à certaines caractéristiques réelles ou problématiques, proposées par Jacques le Goff, est bien évidente dans les travaux de Sima Ćirković. L'identité d'un peuple et d'un Etat structurés progressivement dans un espace mouvant, aux marges des

---

Atti della XVIII Settimana di studi dell Istituto Francesco Dattini, (1986), Prato 1999. Voir aussi, D. Kovačević, *Dans la Serbie et la Bosnie médiévales: les mines d'or et d'argent*, Annales, économies, sociétés, civilisations 2 (1960), 248–258; B. Bojović, *Entre Venise et l'Empire Ottoman, les métaux précieux des Balkans XV-XVI siècle*, Annales, histoire, sciences sociales 6 (2005), 1277–1297.

²⁴ J. Le Goff, *L'Europe est-elle née...*, 15.

²⁵ Ibid.

chrétientés, orientale et occidentale, indéfectiblement liés à l'Orient chrétien par leur religion et leur culture, à partir du XIIIe siècle, mais puisant dans l'Occident chrétien leur vitalité économique : l'identité donc, d'un peuple et d'un Etat, aux destinées européennes, dès le Moyen Age, que les regards croisés de deux éminents médiévistes contemporains nous permettent de mieux appréhender.

Ненад Фејић

**О КОНЦЕПТИМА ЕВРОПЕ, ХРИШЋАНСКОГ ИСТОКА И
ЗАПАДА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ И О ЕВРОПСКОМ ИДЕНТИТЕТУ
СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ У ДЕЛИМА ЖАКА ЛЕ ГОФА И
СИМЕ ЋИРКОВИЋА**

Резиме

На темељу радова двојице истакнутих савремених медијеиста, Жака Ле Гофа и Симе Ћирковића, аутор настоји да представи њихово схватање концепата „Европе“, „Хришћанског света“, „Истока“ и „Запада“ у средњем веку и у освит модерног доба. Може се рећи да и Ле Гоф и Ћирковић инсистирају на потреби да се поменути концепти прихватају само уз пажљиву претходну анализу садржаја, узимајући у обзир време у којем су коришћени, како би се избегле могуће замке анахронизма. Жак Ле Гоф, у неколико новијих радова, писаних на самом почетку овог века, подстакнут вероватно феноменом глобализације и губитка економског и политичког престижа старог континента, поставља питање није ли свест о припадности једном и јединственом цивилизацијском кругу, основна димензија која је недостајала средњовековној Европи, као што у доброј мери недостаје савременој Европи почетка XXI века. Признајући да је „Европа до краја средњег века само књишки појам који код савременика не побуђује ни најмање осећање привржености“, Ле Гоф подвлачи да је, у западном хришћанству, у столећима средњег века, такво осећање могла побудити само свест о припадности заједници хришћана (Christiani). Као синтетички историчар западног хришћанства Ле Гоф, међутим инсистира на чињеници да је оно, ушавши у период динамичног економског и политичког развоја, на почетку XI века, готово сасвим занемарило источно-хришћански свет, не зато што тај свет објективно није познавало (бројни су били западни ходочасници који су преко њега прелазили и трговци који су га похађали, а да се и не помињу крсташки походи), већ зато што је на тај свет гледало са предрасудама које су у корену онемогућавале рађање и одржавање било какве представе о блискости или заједништву. Поред верске нетрпељивости, томе је у развијеном средњем веку знатно доприносила и раширена представа о преласку моћи (translatio imperii), а тиме и свеколиког знања и образовања (translatio studii) са Истока на Запад. Ле Гоф упозорава да и савремена западна медијевистика, приликом избора својих тема, понекад усваја нешто од те

једнодимензионалности свог предмета проучавања, поистовећујући и сâма појам Европе са њеним западним ободом.

С озиром на наведене тезе Ле Гофа, од прворазредног је значаја одређење појмова „Истока“ и „Запада“ којим се, у многим својим радовима, бави Сима Ћирковић. У бројним српским средњовековним изворима „Запад“ и „Исток“ нису одговарали искључиво западној парадигми Исток-Запад, већ су понекад имали јасна географска обележја. Када се на Дубровчане или на Сасе, у српским изворима, гледало као на „западњаке“, то у основи верско и културно одређење имало је и своју јасну просторну утемељеност. Још су речитији поједини примери из старих српских биографија које испитује Ћирковић и који демантују раније наведену западну парадигму: поједини српски писци уврштавали су Србију, разумљиво, у одговарајућем сасвим прецизном контексту, у земље Запада (на пример Доментијан, када Немању и светог Саву назива „светилима Истока која су просветлила своје западно очество“, или када светог Саву, у посети александријском патријарху карактерише као „западног архиепископа“). Узастопне промене граница у којима су еволуирали српски народ и држава (*shifting Serbias*), од IX до XV века, и које у својим радовима детаљно приказује Сима Ћирковић, могле су допринети већој осетљивости према просторним димензијама појмова „Исток“ и „Запад“ на које, упућују српски средњовековни извори. Конкретни резултати истраживања појмова у различитим историјским, првенствено верским и културним круговима, западнохришћанском, којим се бави Жак Ле Гоф, и источнихришћанском, српском, којим се бави Сима Ћирковић, иако утемељени на различитом хеуристичком искуству двојице великих медијевиста, указују на оправданост компаративне анализе предмета у савременој медијевистици.

Кључне речи: Жак Ле Гоф, Сима Ћирковић, Европа, Запад, Исток, Хришћански свет, Идентитет.

Чланак примљен: 04. 04. 2012.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 31. 08. 2012.

ПРИКАЗИ

Tibor Živković,
De Conversione Croatorum et Serborum: A Lost Source,
Istorijски институт, Београд 2012, pp. 255

После низа запажених остварења из области ране средњовековне историје, Тибор Живковић је научној јавности подарио још једно драгоцено дело посвећено раној средњовековној историји Јужнословенских народа. Књига је настала као резултат дугогодишњег ауторовог рада на анализи такозваних словенских поглавља списка Константина Порфирогенита *De administrando imperio*, које се сматра најважнијим извором за проучавање ране прошлости Срба и Хрвата.

Дело *De Conversione Croatorum et Serborum: A Lost Source* садржи шест поглавља. Прво од њих, названо *Introductory Note: The Workshop of Constantine Porphyrogenitus* чине уводна разматрања у којима аутор наводи релевантна поглавља дела *De administrando imperio* византијског цара и писца Константина Порфирогенита (944–959.), односно поглавља 29 до 36, која су аутору послужила као основна изворна грађа приликом осветљавања ране средњовековне историје Срба и Хрвата. У уводном делу аутор поставља основне смернице истраживања заснованим на расветљавању следећих питања: времена доласка Срба и Хрвата на западни Балкан, њихове најраније познате историје и времена и начина њиховог покрштавања, али и историјско-политичких околности које су ове процесе условиле. Аутор говори и о методолошком поступку Константина Порфирогенита примењеном на састављању дела *De administrando imperio*, али и о научном императиву да се у средиште истраживања постави изналажење Порфирогенових извора за поглавља о Србима и Хрватима. Заснивајући свој *modus operandi* поред историјско-политичке, и на филолошкој анализи, Живковић указује на значај свеза (понајвише *isteon, isteon oti*) које упућују на чињеницу да је Константин Порфирогенит њима заправо уводио уломке, односно исечке из њему знаних извора који му беху послужили као основа за његов рад, па се тиме поглавља која почињу овим свезама могу сматрати за недовршена, већ само предвиђена за даљу дораду и елаборацију. Царски архиви су, следећи

претпоставке аутора, представљали можда и један од најважнијих извора које је цар користио при састављању поменутог дела. Укратко излажући о поглављима која су предмет књиге, аутор наводи основне податке неопходне за подробније изучавање које ће уследити; разлаже о њиховој релативној хронологији, њиховим међусобним сличностима и разликама, као и о резултатима досадашњих истраживања управо ових поглавља Порфирогенитовог дела која су углавном почивала на несавршеном научном методолошком приступу. Живковић у уводним разматрањима свог дела такође наводи и основну методологију примењену у свом раду, засновану на рашчлањивању датих поглавља у мање целине и потом њиховом подробнијем анализирању, са циљем да се потцртају основни извори које је цар Константин Порфирогенит користио при изради поглавља о Србима и Хрватима.

У одељку посвећеном Хрватима, названом *The Story of the Croats*, Живковић посвећује највише пажње детаљнијој анализи поглавља 31 поменутог Порфирогенитовог дела, у коме је реч Хрватима у Далмацији, потеклим од такозваних Белих, односно некрштених Хрвата, о њиховој прапостојбини и покрштавању у доба цара Ираклија (610–641.), који свештенике из Рима беше послао Хрватима да их покрсте. Доследно примењујући методолошки приступ представљен у уводним разматрањима, аутор подвргава критичкој историјској, али и филолошкој анализи и преостале податаке из ове целине: помен архонта Порге, Трпимира и Красимира, светог човека Мартина, градова Салоне и Спалата, хрватско-бугарског рата, и списак *kastra oikoumena* у «покрштеној Хрватској» - односно градова који су били у саставу црквене администрације. На основу података које Константин Порфирогенит износи о Хрватима у 31. поглављу, писац установљава постојање извесне аналогije са списом *De conversione Bagoariorum et Carantanorum* – у коме се такође помиње насељавање Словена, долазак Авара, на сличан начин спроведено покрштавање – Карантанаца у случају списка *De conversione Bagoariorum et Carantanorum*, а Хрвата у случају 31. поглавља Порфирогенитовог дела - прича о доласку светог човека, и списак градова који су били у саставу црквене организације. Притом, аутор закључује да је Порфирогенитов извор највероватније био црквене провенијенције, и да је највероватније потекао из западних области. Порфирогенитов методолошки принцип је био следећи: понекад би *verbatim* наводио свој извор или изворе, а понекад би их скраћивао или препричавао.

У следећем одељку посвећеном области коју је у Порфирогенитово време обухватала тема Далмација, насловљеном *The Story of Dalmatia*,

Живковић из новог угла приступа анализи података садржаних у 29. и 30. поглављу Порфирогенитовог списка. Ови подаци говоре и о граду Салони и њеном паду, географском протезању Далмације, и садрже уметнуту причу о Диоклецијану, али и о Белим, некрштеним Хрватима, потчињеним Франачким властима, и о сукобу Хрвата са Францима, покрштавању у време архонта Поруина и о једанаест жупанија на које је подељена земља. Циљ који је Порфирогенит при састављању ових поглавља имао првенствено је био преглед догађаја у историји теме Далмације од седмог века до његовог времена. Живковић закључује да је Константин Порфирогенит прибегао коришћењу различитих извора, од Царских архива, дипломатске грађе и извесног латинског извора, али и свог основног извора за грађу о Србима и Хрватима. И у тридесетом поглављу Порфирогенитовог дела, Живковић проналази паралеле са делом о покрштавању Бавараца и Карантанаца. Поред подробне анализе историјских и политичких догађаја тог времена и посебно оних поменутих у Порфирогенитовом делу, Живковић филолошком анализом текста указује на значај свеза којима се уводе исечци из других, горе наведених извора, или се потцртава препричавање садржаја поменутих у неком од њих (*kai, epi*).

Наредно поглавље, *The Story of the Serbs*, посвећено је Србима. Аутор своје излагање заснива на детаљној анализи поглавља 32 Порфирогенитовог списка, примењујући исти методолошки поступак као и у претходним одељцима. Кроз анализу догађаја који описују порекло и прапостојбину Срба, насељавање у доба цара Ираклија, њихово покрштавање, имена архоната, ратове против Бугара, историјске прилике, етимологију њиховог имена и списак *kastra oikoumena* у покрштеној Србији, Живковић закључује да је Порфирогенитово казивање о Србима настало на основу бар два различита извора: царског основног извора о Србима, и грађе потекле из Царских архива. И поред извесних разлика присутних у описима историје Срба и Хрвата, Живковић на основу аналогија које постоје у Порфирогенитовом приказивању ране средњовековне историје Срба и Хрвата износи претпоставку да је највероватније постојао један извор из кога је Порфирогенит преузео податке како о Србима, тако и о Хрватима. Као и у поглављима о Хрватима, и у овом, 32. поглављу, присутне су препознатљиве паралеле са списом о покрштавању Бавараца и Карантанаца (нарочито у самом опису начина покрштавања Срба) - на основу чега Живковић закључује да се аутор Порфирогенитовог основног извора о Србима и Хрватима морао користити овим делом које му је послужило и као образац при састављању свог списка и грађењу своје наративе.

У засебном поглављу које носи наслов *The Displaced Sections of Constantine's Primary Source on the Croats and the Serbs*, у средишту ауторове пажње лежи расветљавање података о мањим словенским кнежевинама, Захумљу, Травунији, Дукљи и Паганији. Живковић и у овом одељку примењује свој методолошки поступак и на поглавља 33 – 36 Порфирогенитовог списка. Кроз навођење података садржаних у наведеном делу о територији, етимологији имена, архонтима и понајвише о списковима *kastra oikoumena* у овим областима, Живковић закључује да су и ти наведени градови са именима сачуваним у овим поглављима некада припадали том основном, јединственом Порфирогенитовом извору из кога је цар и преузео податке о насељавању, покрштавању и раној историји Срба и Хрвата.

У закључним разматрањима, поглављу насловљеном *Conclusions*, на основу изведене анализе поглавља 29 - 36, аутор образлаже тезу да је царев примарни извор о Србима и Хрватима највероватније у својој латинској верзији био назван *De conversione Croatorum et Serborum*, док му је коришћење превасходно дипломатске грађе из Царских архива омогућило да поткрепи свој основни извор, како њему савременим подацима, тако и онима који би понудили додатна објашњења извесних појмова, назива, и политичких догађаја. Уз политичко-историјску и филолошку анализу извора, аутор усваја и методолошки принцип који прате следећи кораци: открити изворе аутора, место настанка дела, хронолошки га одредити, што ће све резултирати откривањем саме личности аутора. Уз примену оваквог методолошког приступа, аутор закључује да је дело *De conversione Croatorum et Serborum* највероватније настало по обрасцу списка *De conversione Bagoariorum et Carantanorum*, и по свему судећи из пера Анастасија Библиотекара, који је играо значајну улогу у црквеним и политичким приликама деветог века и чији је архивски и преводилачки рад нераскидиво био везан за односе два културна и црквена центра – Рима и Константинопоља.

Књига Тибора Живковића поред основних целина употпуњена је предговором и списком скраћеница, и пропраћена списком извора и литературе, као и индексом личних имена и географских појмова. На основу новог читања и интерпретације података о раној средњовековној историји Срба и Хрвата којима аутор приступа, Живковићево дело ће несумњиво привући пажњу научне јавности и значајно место у даљим истраживањима дела Константина Порфирогенита.

Бојана Радовановић

**Rogerije iz Apulije, *Carmen Miserabile*,
preveo i priredio M. Sardelić,
Zagreb: Matica Hrvatska, 2010, 190 str.**

Дело *Жалосна песма о уништењу Угарске краљевине од Татара* (*Carmen Miserabile super Destructione Regni Hungariae per Tartaros*) заузима истакнуто место међу изворима за монголску провалу у централну и југоисточну Европу 1241-1242. године. Упркос свом називу, овај спис је текст у прози, епистоларног карактера. Његов аутор био је Руђеро (Rogerius, Рогерије), каноник Великог Варадина, рођен почетком XIII века у месту Торе Мађоре на крајњем југоистоку Италије.

Важност списка лежи понајпре у томе што је његов аутор био не само савременик, већ и очевидац монголског напада на Угарску, и то на веома особен начин. Недуго након што су Монголи освојили Варадин, Руђеро је постао њихов заробљеник. Сплетом срећних околности, успео је да побегне, те да тако избегне судбину других заробљеника који су били одведени у удаљене крајеве Азије, од Таласа до Каракорума. Он се потом вратио Апенинско полуострво, где је највероватније током 1244. написао своје дело, упућену епископу Пренесте и кардиналу Ђакому ди Пекорара.

Иако невелика по свом обиму, *Жалосна песма* пружа детаљан и живописан увид у хаотичне политичке прилике у Угарској уочи монголског продора, миграторна кретања Кумана из Црноморских степа у Панонију и њихово даље бекство у земље јужно од Саве и Дунава, виђење нападача из дубина Азије у очима савременика и феномен “татарског страха”, као и у разумевање монголских тактичких замисли и њиховог неисцрпног војног лукавства. Уз то, спис осветљава привремену организацију монголске власти у областима источне Угарске током 1241. године и обавезе наметнуте покороном становништву, о чему у другим изворима није остало никаквих трагова. Текст није без значаја ни за историју средњовековних српских земаља, пошто на крају свог излагања Руђеро помиње пустошење Босне, Рашке и Бугарске, које је починио одред монголског принца Кадана.

Важност списка одмах је увидео папа Иноћентије IV (1243-1254), желећи да се боље обавести о претњи на источним границама старог континента, испита могућности за покрштавање тајанствених номада и њихово приступање хришћанској екумени. Руђеро је по свој прилици био присутан на Лионском сабору 1245. године, где је његов извештај имао утицаја на судбоносну одлуку да се Монголима пошаље више мисија,

сачињених од представника фрањевачког и доминиканског реда, међу којима је била и она на чијем челу је стајао Јован Плано-Карпини. У “источној политици” папске курије Руђеро није даље учествовао. Иноћентије IV га је 1250. године поставио за архиепископа у Сплиту, а некадашњи монголски пленик остао је на овом положају наредних шеснаест година, све до своје смрти.

Жалосна песма није сачувана у рукописима, већ само као додатак у најранијим штампаним издањима *Хронике* Јована Туроција, објављеним 1488. године, најпре у Брну, а потом у Аугсбургу. Последње критичко издање списка објавио је Л. Јухас у другом тому едиције *Scriptores Rerum Hungaricarum* (Budapest, 1938). На основу овог издања, Мирко Сарделић, сарадник Завода за повијесне знаности ХАЗУ, приредио је и превео на хрватски *Жалосну песму о уништењу Угарске краљевине*. Књига је изашла из штампе 2010. године, а издавач је Матица Хрватска.

У *Уводу* (стр. 11-19), приређивач и преводилац доноси податке о постојећим издањима и преводима Руђеровог дела. Он се, такође, критички осврће на уметак присутан на самом крају списка, проистекао из позније традиције XV века, где се помиње наводна улога витезова Јовановаца и кнежева Франкопана у спасавању угарског краља Беле IV (1235-1270) приликом његовог бекства од Монгола у Далмацију. Латински текст извора и његов паралелни превод, пропраћен коментарима, дат је на стр. 22-101. Потом следи нешто дужи поговор, једноставно насловљен *Повијесне прилике* (стр. 103-127), где је Руђеров спис постављен у шири историјски контекст. У овом одељку представљене су цртице за биографију варадинског каноника, укратко приказани успон и растакање Монголског царства, затим ток монголског продора у Европу и војних операција, са посебним освртом на боравак и активности Кадановог одреда у Далмацији. Поговор је написан једноставно и одмерено, без детаљнијег разматрања контроверзних научних хипотеза.

Књига садржи једну мапу на којој је приказана реконструкција покрета монголских војски, списак коришћених извора и литературе, именски, географски и појмовни индекс (сваки посебно), као и резиме на енглеском и француском језику. У форми прилога, публикован је и факсимил Руђеровог дела из најстарије инкунабуле, објављене 1488. у Брну од стране штампара Конрада Штахела, чији се примерак данас чува у Националној библиотеци Сечењи. (стр. 153-184.)

Превод *Жалосне песме* на један од јужнословенских језика обезбеђује приступачност извора не само уском кругу истраживача, већ и широј публици. Ни преводу, као ни пратећем тексту и коментарима, не

могу се упутити озбиљније примедбе. Стога, објављивање једног тако значајног средњовековног књижевног дела, приређеног према свим важећим научним принципима, али и прилагођеног читаоцима – лаицима, заслужује да се Мирку Сарделићу на уложеном труду и успешно изведеном подухвату изрекну само искрене речи похвале.

Александар Узелац

Ђуро Тошић,
Средњовековна туробна свакодневница
(од проститутке, преко вјештице до вампира),
Историјски институт, Студије, књ. 6, Београд 2012, 135 стр.

Нова књига Ђура Тошића, научног саветника Историјског института и истакнутог познаваоца средњовековне прошлости јужнословенског простора, представља несвакидашњи резултат када се има у виду домаћа историографија. Ради се о студији која спада у домен историје жена, свакодневнице и маргиналних група и тематски се одликује модерношћу. Док су у европској и светској историографији већ дуго присутна, па и водећа тенденција, код нас су студије рода (*gender studies*) и историја свакодневног и приватног живота до сада биле заступљене кроз свега неколико монографија, зборника и појединачних чланака. Монографија о *средњовековној туробној свакодневници*, придружује се сада тој малој, али пробраној групи радова за коју се може рећи да прати стопе савремене историјске науке.

Студија је у потпуности посвећена женама у средњем веку и то онима које су припадале маргиналним, а превасходно „проблематичним“ групама због својих занимања или репутације. Темељи се на необјављеној и објављеној грађи која потиче из архива источне јадранске обале, те су њене „јунакиње“ готово искључиво житељке далматинских комуна и острва, каткад пореклом из ближег залеђа. Доминантна гледишта о женама у средњем веку, аутор доноси у уводном поглављу које носи наслов истоветан основном наслову читаве књиге. Читалац већ у првим редовима стиче дојам о негативним предрасудама које су владале према особама женског пола, што се у многоме одражавало и на њихов живот и социјални положај. Иако је пракса познавала изузетке, нема спора да је постојала једна општа друштвена клима која је погодувала развоју, а затим и опстанку

стереотипа о женама као слабијем полу, склоном разним видовима моралног и духовног посрнућа. Тошић даље истиче да је, током својих истраживања, издвојио три групе на различит начин „заблуделих“ становница приморских градова средњовековног Балкана – проститутке, вештице и вампире. Свакој од ових група, посветио је по једно опширно поглавље.

Поглавље која носи наслов *Проституција*, и само је подељено на два дела. Први, који можемо назвати општим, посвећен је правном (статутарном) регулисању проституције и његовој неусклађености са праксом, пре свега на примеру средњовековног Дубровника, али и уз поређења са ситуацијом која је владала и у другим европским градовима истог времена. Иако су дубровачки основни правни акти са негодовањем гледали на женско „продавање тела“, оно је свеједно дуго толерисано, чини се на задовољство многих житеља наведеног града, без обзира на слој којем су припадали. На основу необјављене грађе, првенствено из прве деценије 15. века, аутор је истакао како су проститутке, чије бројне алтернативне називе наводи, имале свој „каштелет“ који су мушкарци редовно посећивали. Велика пажња је посвећена и инцидентима везаним за наведену јавну кућу. У бројним свађама и тучама често је било и повређених – мушкараца, али и жена. Описане су и готово романескне сцене са примерима излива љубоморе, накнадног моралисања, прекомерног пијанства итд. Наведена су имена „блудница“, њихових посетилаца и прогонитеља, па се на тај начин могу утврдити и бројне чињенице о пореклу и статусу проститутки и људи који су се кретали у њиховом окружењу. У овом делу студије, Тошић такође наводи како је импутирање проституције било саставни део најтежих увреда, за које су претиле и озбиљне казне. На крају, аутор истиче да је, са доласком времена хуманизма, верских промена и позивања на умереност, дошло лошије време за до тада сасвим толерисане проститутке у Дубровнику. Прво им је деловање ограничено на један део града (1409), да би, у каснијим деценијама 15. столећа већ почела да се бележе и прогонства и друге мере против „блудничења“.

У другој целини истог поглавља, донети су изворни подаци о Богни, водећој дубровачкој проститутки и начелници „каштелета“ с почетка 15. века, која је називана и „опатицом грешница“. Од 1401. до 1409. забележен је низ експеса везаних за Богну и њеног мужа Јурка. Ради се о вишеструким крађама, оптужбама за сарадњу са босанским завојевачима, тучама, оружаном обрачуном. Богна је у свим тим догађајима деловала каткад као починилац, а понекад као жртва. Убрзо након ограничавања деловања проститутки на један кварт, Богна је престала да се помиње у изворима (њен последњи помен био је 10. јула 1409. године).

Друго поглавље насловљено „*Чаробњачко бајање, враџбине и чаролије*“. *Вјештица* посвећено је женама оптуженим да су вештице или чаробнице. Након што је претресао питање порекла народних веровања у вештице, узимајући у обзир и ставове и улогу цркве и податке из средњовековних хрватских законских споменика, аутор се опширно позабавио процесом који је, почетком августа 1443. године, вођен у Шибенику против наводне чаробнице Мрне и њене кћери Добре. Процес је водио инквизитор, извесни фра Иван, који је оптужио Мрну да је чаролијама навела племића Драгана Драганића да у своју кућу, као невенчану жену, прими њену кћер. Случај се касније додатно закомпликовао, јер је поред мајке оптужена и ћерка, Добра, а у потегнуто је и питање Добриног законитог мужа Јурка из Врхрике (Врлике). Ударена на муке, које су детаљно описане, Мрна је признала да је бацала чини на Јурка и Драгана како би их привукла својој кћери, описујући детаљно бизарне „чини“ којима је прибегавала и које су укључивале како употребу трава, тако и маџег и псећег мозга, ноктију, косе и мртвачких костију. Инквизиција и бискуп Шишгорић су, будући да је првооптужена признала кривицу и покајала се, а имајући у виду да злочин није оставио фаталне последице, осудили Мрну и Добру на јавну поругу, а прву и на жигосање. Власти су то одобриле, али до извршења казне није дошло, јер су две жене десетак дана касније, на мистериозан начин, ноћу побегле из затвора, несумњиво уз помоћ сродника.

У трећем и, уједно, најкраћем поглављу званом *Вријеме „злих вампира“*, аутор најпре даје преглед народних веровања о вампирима и вукодлацима, указујући на богатство термина којима су означавани, као и на сличности и разлике у тумачењу појма вампиризма. Након тога је изложен случај, забележен у летопису задарског племића Павла Павловића, а сачуван преко Ивана Луцића Трогиранина. Ради се о масовној хистерији која је избила у једном месту на острву Пашману 1404. године. Извесна жена звана Приба, која је у том насељу умрла и била сахрањена, наводно је и након тога била виђана међу живима. Све је почело наводима једне жене да ју је поменута покојница напала како би је убила. Људи који су јој тада притрчали у помоћ нису затекли никога. Међутим, прича је ухватила корена и ускоро је Приба оптужена и за спаљивање куће синова Вентурина de Cesena. Како би спречили даљу екスカпацију, задарски начелници су дозволили мештанима и Вентуриновим синовима да отворе Прибин гроб и да јој прободу груди коцем. Обичаји који су пратили обред уништења вампира описани су у финалним одељцима овог поглавља.

Осим увода и три велика поглавља, књига садржи и обиман резиме на енглеском језику, детаљан списак извора и литературе, као и именски, географски и предметни регистар (израдила Славица Мереник). Важно је истаћи и да се ради о издању богатом илустрацијама које употпуњују наратив и на пригодним местима обезбеђују визуелно поткрепљење за поједине тезе или појмове поменуте у тексту. Ради се о факсимилима грађе, ликовним представама из средњег века које се тичу жена, приватног живота или сујеверја и, најзад, о приказима справа и поступака мучења. На самом крају књиге, као прилог је дат факсимил записника са суђења шибенским вештицама из 1443. године, у издању Петра Колендића.

Напоследку можемо закључити да приказана књига, утемељена на изворима и обогаћена позивањем на обимну мултидисциплинарни литературу, представља вредан допринос проучавању историје жена у југоисточној Европи средњег века. Поред тога, она у знатној мери осветљава и неке друге феномене тога времена – свакодневицу, приватни живот, веровања, обичаје и њихову друштвену (зло)употребу. Из свих наведених разлога, ова студија у српској медијевистици представља једно од пионирских дела из домена друштвене историје.

Невен Исаиловић

**Ladislav Hladký a kolektiv,
Vztahy Čechů s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy,
Historický ústav, Praha, 2010, str. 1–367.**

Књига има у преводу наслов *Односи Чеха с народима и земљама југоисточне Европе* и настала је у реализацији истраживачког пројекта Историјског института Академије наука Чешке Републике под називом: *Чешки историјски простор у европском контексту: диверзност, континуитет, интеграција (Český dějinný prostor v evropském kontextu: diverzita, kontinuita, integrace)*. Руководилац је ауторског колектива – а уједно и главни редактор књиге – Ладислав Хлатки (Ladislav Hladký), а рецензети књиге су Мирјам Моравцова (Mirjam Moravcová) и Вацлав Штјепанек (Václav Štěpánek). Чланови ауторског колектива већином раде у Историјском институту Чешке академије наука (Праг, Брно) и на универзитетима у Прагу, Брну и Пардубицама, али неки раде у другим срединама (Министарство иностраних послова Чешке Републике, Народна техничка библиотека у Прагу, Институт за фолклор Бугарске

академије наука и уметности у Софији, Амбасада Републике Грчке у Прагу). У *Предговору* (стр. 7–10) Л. Хлатки истиче да циљ чланова ауторског колектива „није било то да пружи исцрпну синтезу чешко-југоисточноевропских односа, засновану у целини на новим и до сада непубликованим историографским знањима из примарних извора“ већ су „настојали да пружи сажет и целовит фактографски преглед контаката Чеха са народима и земљама посматраног простора“, а главна новина ове књиге лежи „у њеној комплексности“. У *Уводу* (стр. 11–17) приказани су развојна линија и шири контекст чешко-југоисточноевропских односа. При том је указано на постојање, најопштије речено, два раздобља развоја тих односа: старије, средњовековно (9–15. век) и ново раздобље (19–21. век). Стога се и односи Чеха с појединим народима и земљама југоисточне Европе разматрају у оквирима та два раздобља, а тежиште је на периоду од 1878. године, када се Хабзбуршка монархија (у чијем је саставу тада био и чешки народ) проширила на нове области Балкана (Босна и Херцеговина), па све до наших дана, када су настале и нове државе на југоистоку Европе. Као додатак *Уводу* приложене су и две политичке карте (стр. 18–19): 1) савремени распоред држава у области југоисточне Европе (стање 2010. године); 2) распоред држава у области југоисточне Европе 1878. године (после Берлинског конгреса). Затим следе одељци посвећени односима Чеха с појединим народима и земљама, и то следећим редоследом:

- *Чешко-словеначки односи* (стр. 21–45); аутори: Ладислав Хлатки и Давид Блажек (David Blažek);
- *Чешко-хрватски односи* (стр. 47–72); аутор Петр Штелик (Petr Stehlik);
- *Чешко-босански односи* (стр. 73–96); аутори: Ладислав Хлатки, Адин Љуца (Adin Ljusa) и Јижи Кудјела (Jiří Kuděla);
- *Чешко-српски односи* (стр. 97–124); аутори Томаш Хробак (Tomáš Chrobák) и Јана Храпцова (Jana Hrabcová);
- *Чешко-црногорски односи* (стр. 125–146); аутор Франтишек Шистек (František Šístek);
- *Чешко-македонски односи* (стр. 147–166); аутори: Петр Штелик и Ладислав Хлатки;
- *Чешкословенско-југословенски односи* (стр. 167–188); аутори: Томаш Храбак, Мирослав Тејхман (Miroslav Tejchman) и Јана Храпцова;
- *Чешко-косовски односи* (стр. 189–196); аутор: Камил Пикал (Kamil Píkal);
- *Чешко-румунски односи* (стр. 197–219); аутори: Филип Шислер (Filip Šisler) и Мирослав Тејхман;
- *Чешко-молдавски односи* (стр. 221–223); аутор: Филип Шислер;

– *Чешко-бугарски односи* (стра. 225–252); аутори: Јан Рихлик (Jan Rychlík), Владимир Пенчев (Vladimir Penčev) и Мирослав Коуба (Miroslav Kouba);

– *Чешко-албански односи* (стр. 253–262); аутори: Павел Храдечни (Pavel Hradečný), Ладислав Хлатки и Камил Пикал;

– *Чешко-грчки односи* (стр. 263–274); аутор: Константинос Цивос (Konstatinos Tsivos);

– *Чешко-кипарски односи* (стр. 275–279); аутори: Павел Храдечни и Константинос Цивос;

– *Грчко-турски односи* (стр. 281–294); аутор: Петр Кучера (Petr Kučera).

После ових одељака следе илустровани прилози (стр. 295–304): портрети најважнијих личности које су обележиле наведене односе и фотографије научних и ликовних дела чешких аутора која се односе на народе и земље југоисточне Европе. Дат је и списак коришћених скраћеница (стр. 305–306) и списак коришћене литературе (стр. 307–317), као и именски регистар (319–339). На крају књиге налази се резиме на енглеском језику (стр. 341–365), који следи структуру књиге, тј. њене поједине одељке. Приложен је и списак чланова ауторског колектива (стр. 367), с подацима о институцијама где ти аутори раде.

У својим појединачним прилозима аутори прецизно наводе све територијалне промене држава у којима су живели народи југоисточне Европе током старијег и новијег раздобља, с којима су Чеси постепено успостављали односе. Стога се ауторском колективу наметнула потреба да посебно обраде и чешко-југословенске односе, тј. односе између државе Чеха и Словака (Чехословачка Република, Чешко-словачка Република) и државе јужнословенских народа (Краљевина Срба Хрвата и Словенаца, Краљевина Југославија, СФР Југославија). Такође се указује и на чињеницу да су поједини народи на простору југоисточне Европе живели током историје, а и данас живе, у различитим државама, тако да су се њихови контакти с чешким народом успостављали у оквирима различитих државних формација. Тако се, на пример, констатује да чешко-српски односи обухватају политичке, културне и привредне контакте између чешких земаља (Бохемија, Моравска, чешки део Шлезије) и земаља настањеним српским етникумом: у средњем веку то се односило на подручје независне српске државе, која се налазила у централном делу Балканског полуострва, а касније и на подручја других земаља куда се раширио српски етникум у раздобљу 15–18. столећа, све до почетка 19. века, када су ти односи добили форму односа између модерних народа – Чеха и Срба.

Књига *Односи Чеха с народима и земљама југоисточне Европе* потврђује традиционално огромно интересовање чешке историографије за народе и земље југоисточне Европе. Она пружа обиље сажетих и прецизних података и упућује на различите релевантне изворе, што јој даје енциклопедијски карактер. Стога је веома корисна за све истраживаче (као и друге заинтересоване читаоце) који се баве контактима Чеха с народима и земљама на југоистоку Европе.

Милош Луковић

**Б. Вучетић,
Наша ствар у Османском царству,
Београд 2012, 180 стр.**

Недавно је у издању Историјског института објављена студија провокативног назива *Наша ствар у Османском царству* историчарке Биљане Вучетић. Овим делом ауторка је желела да допринесе бољем познавању, према њеним речима, занемарене историје српског народа у Османском царству током 19-ог века.

У склопу књиге *Наша ствар у Османском царству* ауторка Вучетић објавила је *Извештај о пословима пропаганде од године 1885. до наших дана (1893)*, (37–153. стране), дипломате и адвоката Михаила Г. Ристића. У време када је писао овај документ Ристић је обављао функцију секретара Министарства иностраних дела. Написао га је на захтев тадашњег министра иностраних дела Андре Николића. *Извештај* је требало да сумира резултате Одсека за пропаганду при Министарству иностраних дела, али је истовремено био и Ристићев лични извештај о пословима на којима је радио од 1890. године. Ауторка нас упућује да се овај Ристићев *Извештај* данас чува у Архиву Југославије, као део фонда Ристићевог пријатеља Јована Јовановића Пижона (АЈ, 80, ф-3, бр. 465–531). Биљана Вучетић је разрешила и проблем времена настанка документа. Наиме, на крају текста мастилом је записан датум 29. август 1903. године, а изнад њега графитном оловком дописана 1893. година, ауторка је утврдила да је Ристић овај свој *Извештај* несумњиво написао 1893. године, а да је 1903. године настао један од његових преписа.

Уз Стојана Новаковића, Владимира Карића, Светислава Симића и Михаило Ристић спада у ред врских националних делатника, који су већи део своје каријере посветили заштити права српског становништа који је

живео ван граница тадашње Краљевине Србије. Биљана Вучетић је исправно приметила да Михаило Ристић неће доживети исту судбину да буде заборављен као и толики други службеници Министарства иностраних дела. Честе промене служби стално су враћале Ристића националним пословима у Македонији и Старој Србији. Два пута је био на челу српског Конзулата у Скопљу, први пут од 1896. до 1897. године, а други од 1903. до 1906. године. Дужност конзула у Битољу вршио је од 1899–1903. године. И када службом није био везан за Македонију, кроз преписку са својим пријатељима Јованом Јовановићем Пижоном, Светиславом Симићем, Владимиром Карићем и другима помно је пратио напредак „наше ствари“ у Османском царству. За разлику од својих пријатеља, Ристић није доспео до највиших дипломатских и државничких звања. Ненаметљив, на маргини, ипак је постао незаменљив део српског пропагандног рада на простору Старе Србије и Македоније. Са формирањем српске четничке акције почетком 20. века, премда није увек одобравао начин вођења акција, Ристић је пристао да буде део револуционарне организације, користећи се шифрованим именом „Игуман Пајсије“. Од 1906–1913. године био је на челу српског посланства у Букурешту. Ово намештење му је, према запажању ауторке Биљане Вучетић, пружило могућност да са дистанце боље сагледа развој и напредак српске пропагандно-револуционарне активности у Османском царству. Заједно са Николом Пашићем био је један од потписника Букурешког мира (10. август 1913. године). Пред смрт 1925. године жаљалио је што није умро те 1913. године, јер се на нови ред у „истоименој“ држави није могао привићи и прихватити га.

Поред Ристићевог *Извештаја о пословима пропаганде од године 1885. до наших дана (1893)* ауторка је у оквиру студије *Наша ствар у Османском царству* приредила и два прилога (155–161. страна). Прилог бр. 1 је *Програм рада на конзуларној конференцији у Београду* који је саставио Владимир Карић. Препис овог документа начинио је Михаило Ристић. Документ је похрањен у Архиву Југославије у фонду Јована Јовановића Пижона (АЈ, 80, ф-3, 459–460, препис). Прилог број 2. је заједнички предлог конзула из Османског царства за организацију пропагандног рада. Документ је настао 14/26. априла 1891. године у Београду, писан је од стране српског конзула у Битољу Димитрија Бодија. Као и прилог бр. 1 и овај документ је део фонда Јована Јовановића Пижона у Архиву Југославије (АЈ, 80, ф-3, ППБр. 712, Београд 14/26. април 1891.)

Ристић се за потребе састављања *Извештаја о пословима пропаганде од године 1885. до наших дана (1893)* користио актима

Министарства иностраних дела, неретко их је цитирао са све деловодним бројевима. Са своје стране ауторка се потрудила да *Извештај* пропрати са детаљним критичким апаратом, проверавајући кроз архивска документа и доступну литературу све Ристићеве наводе. Имајући у виду да се највећи део заоставштине Михаила Ристића данас чува у Архиву Српске академије наука и уметности, али не и три приређена документа из књиге *Наша ствар у Османском царству*. Њиховим критичким објављивањем Биљана Вучетић је ове корисне документе, нарочито драгоценим сматрамо *Извештај о пословима пропаганде од године 1885. до наших дана (1893)*, учинила доступнијим стручој, али и широј јавности.

Биљана Стојић

**Делфа Иванић, Успомене
(приредила Јасмина Милановић),
Институт за савремену историју, Београд 2012, 350.**

Мало који мемоарски спис је с толико нестрпљења ишчекиван да угледа светлост дана у виду књиге, као што је то рукопис успомена Делфе Иванић. На појачано занимање за овај спис, које се јавило у последњој деценији прошлог века, утицала је не само промена друштвене и идеолошке „климе“, већ и нагли пораст интересовања за истраживање друштвене историје и, нарочито, историје жена и женског питања у Србији. Више историчара/историчарки и јавних делатника/делатница је од тада показивало интерес за приређивање и објављивање овог списка. Коначно се Јасмина Милановић озбиљно латила приређивачког посла и широј јавности напокон представила овај драгоцени спис.

Делфа Иванић је једна од наших најзначајнијих јавних делатница прве половине 20. века. Њено порекло, породични педигре, богата друштвена активност и вишедеценијско присуство на јавној сцени чине њене *Успомене* вишеструко занимљивим и корисним историјским извором. Рођена је у Подгорици 1881. године, од оца католичког свештеника и херцеговачког устаника војводе Ивана Мусића и мајке Цвије из херцеговачке породице Вукасовић. Као дете је дошла у Београд, где је убрзо остала без оба родитеља. Нови дом је пронашла у једној од најистакнутијих и најбогатијих београдских породица тога доба – породици Катарине и Михаила Богићевића. Делфин поочим, потомак устаничког првака Анте Богићевића, у више мандата обављао је дужности

градоначелника Београда и министра грађевине. Њена помајка Катарина, рођена Константиновић, била је унука Томаније и Јеврема Обреновића, велика љубав свог рођака кнеза Михаила и удовица министра и намесника Миливоја Блазнавца. У новом породичном окружењу Делфа је имала најбоље могуће услове за одрастање и школовање. После поочимове смрти прекинула је студије хемије у Женеви и одлучила да се пресели у Скопље у којем је радила као наставница. Убрзо се удала за дипломату и новинара Ивана Иванића, који је у то време био службеник српског конзулата у Скопљу. Удаја и боравак у Скопљу, у времену великих политичких и друштвених потреса који су погађали српски ентитет у овом делу Османског Царства, определили су будући живот Делфе Иванић. Од тада, све своје снаге усмерила је на хуманитарни рад и јавну делатност која је била у служби националних циљева. Била је једна од оснивачица и најагилнијих чланица Кола српских сестара, организације која је настала 1903. године са циљем да помогне српском народу у Османском Царству. Била је чланица и сарадница и многих других женских, националних и хуманитарних организација. Бавила се публицистичким и преводилачким радом.

Рукопис *Успомена* настао је 1966. године, на подстицај историчара Федора Никића. У деветој деценији живота, Делфа Иванић је прихватила да њена сећања буду забележена и објављена, а Федор Никић је преузео обавезу да рукопис редигује. У предговору овог дела, Федор Никић је као главни мотив свог ангажовања око записивања сећања Делфе Иванић навео чињеницу да „нема ниједне ни српске и југословенске жене, која је у пуној целини дала *Успомене* свога живота и рада“. Као започет а недовршени покушај писања мемоара, навео је пример Савке Суботић, прве председнице Кола српских сестара. Припремајући рукопис за штампу, редактор је прикупио и намеравао да уз мемоаре објави и један број говора, записа и чланака Делфе Иванић, како би показао и њен списатељски и говорнички таленат, као и чланке који су о њој и њеном раду написали њени поштоваоци.

Ипак, и поред великог труда и залагања Федора Никића да сећања Делфе Иванић буду први женски спис у нашој мемоаристици, *Успомене* нису одмах објављене. У међувремену светлост дана угледало је више мемоарских дела писаних женском руком – сећања Савке Суботић, Маге Магазиновић, краљице Наталије, Анке Обреновић... Иако су неки од њих писани фрагментарно (успомене Савке Суботић и краљице Наталије), или обухватају само кратак период живота (дневник Анке Обреновић), ови мемоарски записи представљају драгоцене историјске изворе.

Сачуване су две верзије рукописа *Успомена*, које се данас налазе у Архиву Србије и Архиву САНУ. Приликом коначног приређивања рукописа за штампу, Јасмина Милановић је подробно простудирала обе верзије и у предговору навела њихове карактеристике, осврнувши се посебно на разлике међу њима. Као предлог приликом приређивања користила је рукопис из АСАНУ, а у самом тексту *Успомена* назначени су делови који се разликују или недостају у некој од верзија.

Мемоари Делфе Иванић подељени су на две целине, а оне потом на укупно 90 потпоглавља; свако од њих има наслов, што знатно доприноси лакшем праћењу текста, а читаоцу омогућава брзо и једноставно налажење делова за које је заинтересован. Текст *Успомена* употпуњује и *Додатак рукопису*, који садржи осам потпоглавља, која су такође мемоарског карактера и чине органску целину са основним текстом. Други додатак чине *Прилози*, који обухватају 11 текстова и представљају избор из чланака и говора Делфе Иванић, као и текстове њених поштовалаца о животу и раду ове изузетне жене. На почетку издања *Успомена* дата су два предговора – приређивача (Јасмине Милановић) и редактора (Федора Никића). На почетку текста *Успомена* налази се и краћи увод саме ауторке.

Делфа Иванић је своје успомене поделила на два периода, чије размеђе представља њена удаја. Први део садржи занимљиву причу о породичном пореклу, краткотрајном детињству са биолошким родитељима и, потом, животу у усвојитељској породици. Овај део мемоара је прича о одрастању у једној од „најотменијих“ београдских кућа тога доба. Из *Успомена* сазнајемо много о животном стилу једне породице из самог друштвеног врха, њеној свакодневици, навикама, путовањима, контактима... Млада Делфа имала је прилику да се сусреће са најпознатијим људима оног времена, почевши од краља Милана, блиског рођака њених усвојитеља, преко чланова владе, интелектуалаца и многих других чланова оновремене друштвене елите. Занимљиво је упоредити сећања на детињство Делфе Иванић са сећањима њене савременице Маге Магазиновић која је, за разлику од Делфе, била пореклом из провинције и скучених материјалних могућности. Обе су описале своје школовање на Вишој женској школи коју су готово истовремено похађале, али, с обзиром на различите животне прилике у којима су се налазиле, и њихове успомене на овај период живота су прилично различите.

Осим о начину живота, Делфа Иванић у првом делу *Успомена* говори много и о животним и друштвеним вредностима којима је у својој новој породици подучавана, а које су подразумевале хуманитарни и

национални рад којима се њен поочим бавио. Та његова делатност имала је пресудан утицај на њен будући живот и рад.

Други, најобимнији део мемоара Делфе Иванић, односи се на њену јавну делатност која је обухватила готово целу прву половину 20. века. На самом почетку *Успомена*, она је као срж свога живота и рада истакла активности у Колу српских сестара, хуманитарни рад за време Балканских и Првог светског рата, као и списатељски, културно-просветни и пропагандни рад. Кроз причу о Делфином животу и раду пратимо рад Кола српских сестара и многих других женских, хуманитарних и националних удружења. Из овог дела *Успомена* сазнајемо много о оснивању и начину деловања поменутих организација, организовању разних видова хуманитарне помоћи, оснивању болница и других институција, успостављању и одржавању веза са истакнутим личностима из иностранства. За време Првог светског рата Делфа Иванић је боравила у многим европским градовима, попут Лондона, Париза, Нице, Рима итд, радећи на прикупљању помоћи за српске заробљенике и избеглице. Поред помоћи у новцу, храни, одећи и сл, она је инсистирала и на школовању српске деце у иностранству. Тако је, на пример, приликом боравка у Лондону на почетку Првог светског рата, истицала да је најбољи вид помоћи Србима у том тренутку школовање што већег броја српске омладине у енглеским школама. Захваљујући том залагању, око 600 српских питомаца примљено је тада у интернате у Бирмингему и Оксфорду.

После Првог светског рата наступила је нова фаза у делатности Кола српских сестара и других хуманитарних удружења. Поред већ уобичајених хуманитарних активности, Делфа Иванић је као свој нови задатак видела и рад на чвршћем повезивању народа унутар новоосноване државе. У том смислу нарочито је занимљив њен говор одржан „југословенским сестрама“ на Сушаку и Бакру 1919. године, који представља израз нових националних циљева које је пред себе поставила српска елита. У њему је изражена жеља да се заборави „наша несретна прошлост“ и стремљење „да створимо нов и исти менталитет код свеколиког нашег троименог народа“.

У својим успоменама, Делфа Иванић је увек у први план истицала своју јавну делатност. Иза тог, главног тока приче, пратимо и њену личну причу. У позадини њеног пожртвованог хуманитарног рада видимо и „отмени“ стил живота који је понела из своје усвојитељске породице и којег се држала, у мери у којој је то било могуће, током свих историјских турбуленција кроз које је пролазила. Периоди исцрпљујућег добротворног

рада смењивали су се са периодима одмора и опоравка у најчувенијим европским бањама и морским летовалиштима. Путовања су била саставни део њеног живота од детињства: „Све што смо имали давали смо на путовање“, истакла је Делфа Иванић у једном свом јавном наступу. Посете историјским и културним знаменитостима нису изостајале ни у ратним околностима. Тако, на пример, прикупљајући помоћ за Србе у Енглеској током Првог светског рата, није пропустила прилику да посети Шекспирову родну кућу.

Други светски рат означио је нову прекретницу у животу Делфе Иванић. Рад Кола српских сестара насилно је прекинут, а она се краткотрајно нашла у затвору – прво у затвору Гестапоа, а онда и у затвору нових, комунистичких власти. По изласку на слободу, у новим друштвеним условима, за њу више није било места на јавној сцени. О свом доживљају новог друштвеног поретка, наравно, није много писала. Само је филозофски констатовала: „За мене је поново почињао живот, можда нов и до тада непознат – али живот.“

Сећања Делфе Иванић забележена су у њеним позним годинама. Фокусираност на активности и догађаје из јавног живота није оставило много простора за изношење интимних размишљања и расположења. Изузетак представља један извод из дневника који је водила за време лечења у санаторијуму у Швајцарској током 1904-1905. године, а који је дат у *Прилозима*. У овом, дубоко интимном тексту, у којем је испољила и свој литерарни дар, Делфа Иванић је описала своје суочавање са болешћу и дубоко преживљавање тог тешког тренутка у личном животу.

Успомене Делфе Иванић су драгоцен историјски извор који из новог угла осветљава многе догађаје и личности из наше историје. Хронолошка и тематска ширина мемоара, бројне личности које се у њима помињу, питање језик и стил писања привући ће, осим историчара, и ширу читалачку публику. На крају, важно је напоменути да је ово дело приређено за штампу стручно, по свим правилима приређивања историјских извора; опремљено је информативним предговором, критичким апаратом и именским регистром, као и одговарајућим ликовним материјалом. Ово напомињемо стога што се у последње време дешавало да се мемоарски списи објављују нестручно, што знатно умањује њихову употребну вредност.

Александра Вулетић

**Милић Милићевић, Здравко Петровић,
*Официрска задруга и систем осигурања живота у Србији и
Југославији (до 1941. године),*
Београд 2011**

Издавачка кућа „Службени Гласник“ и Историјски институт објавили су дело аутора др Милића Милићевића и проф. др Здравка Петровића под називом „*Официрска задруга и систем осигурања живота у Србији и Југославији до 1941. године*“.

Монографија се састоји од 130 страница, пропраћених са око 50 илустрација, од којих већина црно-беле. Текст обилује већим бројем табела и разних других графичких приказа. По структури рукопис је подељен на два релативно самостална дела, која садрже по седам мањих подцелина. Сваки од делова и подцелина носи посебан наслов. Иза њих следе закључак, на српском и енглеском језику, као и попис извора и литературе.

Први, нешто обимнији део овог рукописа (13-73), бави се искључиво оним што је у наслову наведено. То је институција Официрске задруге, од оснивања 1899. па до коначног прекида њеног рада 1941. године. Током овог четрдесетдогодишњег периода аутори су најпре представили околности под којима је Задруга настала, извесне моделе по којима се стварала, као и прву фазу њеног рада, окончану ратном кампањом започетом 1912. године. Деловање Официрске задруге аутори нису свели само на прост биланс него су узели у обзир готово све материјалне и нематеријалне околности њеног рада. Слично је и са елементима њеног окружења, државним и друштвеним, са посебним нагласком на конкуренцију, која до периода окончаног ратовима, али и касније, није престајала да постоји. Понекад, као што су Милићевић и Петровић нагласили, конкуренција је успевала не само да се равноправно такмичи, већ и да преотме део Задругиних послова. Истоветан начин представљања ове институције присутан је и у каснијем делу текста везаном за историјат и рад Задруге у међуратном периоду, у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевини Југославији.

У књизи има много чињеница и података о активностима Официрске задруге. Приметно је да су и аутори наглашавали стално проширење обима Задругиних послова. Управо један од њих – осигурање, представља природну везу са другим делом књиге. Квалитетно повезивање ове две само начелно одвојене целине представља још једну од добрих особина ове студије. Кроз своју историју Задруга је била дистри-

бутивна, кредитна и, коначно, пред сам Други светски рат, и осигуравајућа установа са очигледном тенденцијом да прожме целокупан материјални живот једног слоја, у овом случају официрског.

Други део, посвећен пословима осигурања живота, хронолошки је знатно дужи без обзира што су се први облици осигуравања појавили знатно касније него у другим деловима Европе, тек са постепеним нестајањем турске власти. Први забележен осигуравајући акт датира из последњих година четврте деценије и, наравно, везан је за страну осигуравајуће друштво. Уследила је домаћа законодавна активност, али и све бројнија страна осигуравајућа друштва. Међу њима био је и „Анкер“, чијем је кратком историјату на овим просторима посвећена посебна подцелина. На сличан начин, дат је и историјат „Београдске задруге“ најпре као кредитног, а потом и првог домаћег осигуравајућег друштва. Број ових установа, страних и домаћих, био је до Балканских ратова у непрекидном порасту. Ратну кампању дочекало је њих десетак, од којих су неке попут „Росије“, имале и више од пар десетина хиљада чланова.

Међуратни период донео је знатне проблеме у домену осигурања. Први од њих је „случај Феникс“ а други, који аутори посебно потенцирају, је законодавна неусаглашеност послова осигурања на нивоу целокупне државе.

У студији је обрађена једна потпуно нова историографска тема. Радови на ове две, условно речено одвојене теме, нису присутни у нашој историографији или се њихова обрада своди на по неки објављен чланак. Дело је још значајније због спајања ових тема. Таквим поступком су аутори дали прецизнију слику дела економског живота официра и цивилних лица, са јасном и конкретном повезаношћу у једној тачки – њиховим осигурањем живота и других добара које су поседовали. Ово је ново виђење и до сада неистражен сегмент прошлости, који свакако треба упознати.

Божича Младеновић

***Споменица академика Симе Ћирковића,
Историјски институт, Зборник радова, књ. 25, гл. и одг. ур. Срђан
Рудић, Београд 2011, 463 стр.***

Вероватно највећи српски медијевиста XX stoleћа, Сима Ћирковић (1929–2009), започео је научну службу као асистент Историјског института у Београду. Имајући то у виду, као и чињеницу да међу истражи-

вачима средњег века запосленим у Институту нема ниједног који, у већој или мањој мери, није био ученик почившег академика, ова установа је одлучила да публиковањем зборника, где би биле обрађене неке од тема којима се, током дуге и плодне каријере, бавио неуморни полихистор, симболично изрази захвалност и поштовање према човеку који је толико учинио за историографију и методологију историјског истраживања. Овакве напоре подржале су, најпре, колеге са Филозофског факултета у Београду (места на коме је професор Ћирковић провео највећи део свог радног века), а затим и пријатељи, сарадници и поштоваоци из Српске академије наука и уметности, њених научних института, као и са више домаћих и иностраних универзитета. Резултат тог прегнућа је дело пред нама, по карактеру слично ономе у чију част је угледало светлост дана: трезвено и ненаметљиво. Зборник броји 30 студија, насталих на српском, енглеском, француском, словеначком и хрватском језику, и уз њега је, у виду посебног отиска, објављена *Библиографија академика Симе Ћирковића* (Историјски институт, Посебна издања, књ. 61, прир. Славица Мереник, Невен Исаиловић, Властимир Ђокић, Београд 2011) на читавих 156 страница.

Књига почиње излагањем академика Љубомира Максимовића, насловљеним: *Сима М. Ћирковић (29. I 1929, Осијек – 14. XI 2009, Београд)*, у коме се на сажет начин (стр. 9–13) доносе најважнији тренуци из богатог курикулума покојног професора. На то се надовезују прилози редовних чланова САНУ, Десанке Ковачевић-Којић (*Србија у економији Венеције (XV вијек)*, стр. 15–27) и Мирјане Живојиновић (*Рога и друга новчана давања Протата атонским манастирима*, стр. 29–38), који са супротних страна омеђују географски простор куда се Ћирковић кретао у својим истраживањима. Из пера Барише Крекића, професора Универзитета у Лос Анђелесу, сазнајемо (увидом у необјављену архивску грађу) занимљиве појединости о свакидашњем животу жена у ренесансном Дубровнику (*Images of Women's Lives in Dubrovnik in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, стр. 39–54), док академик Игнациј Воје, професор Универзитета у Љубљани, саопштава неколико нових података о учешћу страних банкара, превасходно млетачких, у кредитној трговини тог града (*Mjenice (littera cambii) u kreditnim poslovima srednjovjekovnog Dubrovnika*, стр. 55–62). Члан Академије наука и уметности Републике Српске, професор Универзитета у Бањој Луци, Раде Михаљчић, у студији *Замена поседа у средњовековној Србији* (стр. 63–73), разматра ову појаву анализујући обавештења из дипломатичке грађе и правних споменика српског средњовековља, истичући да се, упркос писаним сведочанствима како је

операција замене обављена уз опште задовољство свих учесника, добри обичаји и законски прописи нису увек поштовали.

Сада преминули професор Богумил Храбак (Универзитет у Новом Саду, Универзитет у Приштини), дао је прилог историји односа Републике Светог Влаха и апенинске комуне Ферара у раду *Фирентинска породица из Фераре Минијати на дубровачком пословном подручју (XVI век)* (стр. 75–91). Дарја Михелич (Историјски институт „Милко Кос“ у Љубљани) осврнула се на изворе Мавра Орбина за историју Карантаније у раном средњем веку – тројицу аутора из епохе хуманизма: Јоханеса Авентинуса, Волфганга Лациуса и Винка Прибојевића (*Don Mauro Orbini in njegovi vzorniki o zgodnjem srednjem veku v vzhodnih Alpah*, стр. 93–117). Професор Ненад Фејић, са Универзитета на Мартинику, позабавио се, на примеру средњовековног Дубровника, феноменом очувања друштвеног поретка и мира у патрицијском граду-држави (*L'ordre règne à Dubrovnik: une commune médiévale face à menace étrangère et aux problèmes de la paix civile*, стр. 119–136). Оливер Јенс Шмит (Институт за историју Источне Европе у Бечу), аутор је рада *Micro-history and Lebenswelten as Approaches to Late Medieval Dalmatian History. A Case Study of Korčula* (стр. 137–158) у коме се, на темељу скоро нетакнуте архивске грађе, анализује политички и друштвени живот на Корчули у првим декадама млетачке управе. За њим следи вредна студија Паоле Пинели (Универзитет у Фиренци) која сведочи о интензитету економских односа између Дубровника и Фиренце у првој половини XV stoleћа (*The Florentine Company of Francesco Neroni and Trade with Dubrovnik (Ragusa) in the First Half of the 15th Century*, стр. 159–175). Ловорка Чоралић (Хрватски институт за историју у Загребу), користећи фонд тестамената из венецијанског архива, пише о српским миграцијама у позном средњем веку и везама исељеника са завичајем (*Prisutnost i djelovanje iseljenika iz Srbije u Veneciji u XV. i XVI. stoljeću*, стр. 177–194). Истражујући друмско разбојништво у дубровачком залеђу током XV века и покушавајући да убицира микротопониме, Есад Куртовић (Филозофски факултет у Сарајеву) изнова проблематизује разграничење између херцега Стефана Вукчића Косаче и сина му Владислава из 1464/1465. године (*Monte Lapidoso – Kameno brdo*, стр. 195–209).

Петер Рокаи, професор на Универзитету у Новом Саду, предлаже у свом раду (*Три прилога историји Босне у средњем веку*, стр. 211–217) промену читања извесних термина из историје средњовековне босанске државе. Заједничка студија Радивоја Радића (Филозофски факултет у Београду) и Душана Кораћа, *Један необичан помен Дубровника из XIV века* (стр. 219–224), посвећена је анализи негативне карактеристике

Дубровчана која се среће у позновизантијском спису, из жанра народне књижевности, „Књига о птицама“. Војном историјом бави се Марко Шуица са Филозофског факултета у Београду (*О могућој улози Вука Бранковића у Косовској бици – Прилог разматрању средњовековне ратне тактике*, стр. 225–244), док Јелена Мргић, колегиница из исте научно-наставне установе, посвећује пажњу цивилним темама – проучавању градова у новијој српској историографији (*Cives et civitatis. Urban Studies in Recent Serbian Historiography. In Memory of prof. Sima Ćirković*, стр. 245–259). Још један истраживач са београдског Филозофског факултета, Ђорђе Бубало, сугерише нови превод и тумачење члана 84 Душановог законика (*Судбина и опаданије – Прилог тумачењу члана 84 Душановог законика*, стр. 261–267). *Дипломатички обрасци српских средњовековних разрешних докумената* (стр. 269–288) узорна је расправа Небојше Порчића (Филозофски факултет у Београду) која типолошким приступом изучавању дипломатичке грађе потврђује закључке Симе Ћирковића, изречене још средином 50-тих година прошлог столећа. Спором високих званичника Римокатоличке цркве у Србији, који је документован крајем XIII века и трајао скоро 250 година, позабавила се Катарина Митровић са Филозофског факултета у Београду (*Сукоб барског архиепископа и которског епископа око јурисдикције над католичким парохијама у средњовековној Србији*, стр. 289–305).

Станоје Бојанин (Византолошки институт САНУ), у свом чланку *Недеља као нерадни дан у средњовековној Србији* (стр. 307–335), пружа исцрпан преглед извора о празновању нерадног дана и пажљивом анализом закључује како су постојале и обавезе које се нису увек могле испунити поштујући прописани ритам седмичног одмора. У прилогу Срђана Пириватрића (Византолошки институт САНУ), *Податак Нићифора Григоре о хронологији брака Стефана Дечанског и Марије Палеолог* (стр. 337–345), укрштањем информација из дипломатичке грађе и обавештења наративних извора (као и њиховом укупном ре-евалуацијом), стиже се до новог хронолошког оквира за склапање брачне везе српског владара са рођаком византијског василевса.

Последња група радова из пера је чланова Историјског института у Београду. Њу отвара тема Олге Зиројевић *Исхрана нових муслимана* (стр. 347–353). Гордана Томовић, у раду под насловом *Војиновићи* (стр. 355–366), допуњава генеалогiju српске властеоске породице из XIV столећа и приказује ширење њихових поседа. Просопографији припада и студија Ђуре Тошића, *Славонска грана породице Милорадовић* (стр. 367–380), која прати друштвени успон ове породице током XVIII века. О

пореклу обавештења о Србима у франачким аналима расправља Тибор Живковић (*The Origin of Royal Frankish Annalist's Information About the Serbs in Dalmatia*, стр. 381–398) и закључује како се ради о прворазредним сведочанствима, заснованима на извештају франачког заповедника који је освојио Сисак и писму кнеза Људемисла о последњим месецима одметништва Људевита Посавског. Марица Маловић-Ђукић приказује пословни и породични живот Кима Гervасијевог, цариника Стефана Дечанског и Стефана Душана, и његових наследника (*Породица Кимо-Климо из Улциња у средњем веку (XIV–XV век)*, стр. 399–407). За њом следи правно-историјска студија Биљане Марковић (*Сведочење у судском доказном поступку према старијим рукописима законодавства цара Стефана Душана* (стр. 409–423), док Срђан Рудић обрађује порекло и допуњава родослове шест босанских породица: Вилића, Копчића, Обреновића, Љубунчића, Владковића и Павковића (*Прилог познавању неких исламизованих босанских породица*, стр. 425–439). Чланак Невена Исаиловића и Александра Јаковљевића, *Шах Мелек (Прилог историји турских упада у Босну 1414. и 1415. године)* (стр. 441–463), расветљава мистериозну личност (ако је судити по досадашњим дометима домаће и међународне историографије) овог, иначе истакнутог, османлијског војсковође и говори о његовом наслеђу: потомству и задужбинама.

Као што је већ речено, уз Споменицу је штампана и опсежна Библиографија академика Ћирковића. У њој су, најпре, изложена приређивачка начела (Предговор, стр. 9–12), дат је списак објављених библиографија (стр. 13), а затим су професорови радови нумерисани (приређивачи су успели да наброје 663 ставке) и поређани по хронолошком принципу (стр. 17–101). Коришћење овог драгоценог приручника олакшавају два индекса: Предметни регистар (стр. 103–122) и Регистар наслова (стр. 123–156).

Драгић М. Живојиновић

*Просторно планирање у Југоисточној Европи
(до Другог светског рата),*
**Зборник радова, Београд: Историјски институт; Балканолошки
институт САНУ; Географски факултет Универзитета у Београду,
2011, 604 стр.**

У сарадњи Историјског института у Београду, Балканолошког института САНУ и Географског факултета Универзитета у Београду организован је 27–28. новембра 2009. године међународни научни скуп *Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата)*. Током 2011. године објављен је и тематски зборник радова под истим насловом. Иако је просторно планирање научна област и пракса друге половине XX века, према речима уреднице, др Бојане Миљковић-Катић, посматран у прошлости овај феномен схваћен је као контрола и планско управљање простором од стране било централних и локалних власти, било различитих друштвених група или појединаца. Зборник је обелоданио интердисциплинарни приступе и напоре више домаћих и страних стручњака у покушају сагледавања различитих аспеката просторног планирања. Аутори прилога су истраживачи из области историје, географије и архитектуре на домаћим и страним факултетима и институтима, у већем броју из балканских држава (Србија, Македонија, Хрватска), али и из других европских земаља (Француска, Румунија, Русија, Аустрија, Швајцарска).

Укупно 29 радова на 604 странице зборника груписано је по тематским целинама, а унутар њих по хронолошком принципу. Додатке чине само *Предговор* уредника на почетку зборника и *Списак аутора* с основним подацима о њима на крају зборника. Језици прилога су српски и енглески, по избору аутора, а с обзиром на природу истраживаних тема већина радова је обogaћена различитим илустративним материјалима, картографским прилозима, плановима, графиконима или табелама. Хронолошки оквири прилога у зборнику обухватају период од средњег века до савременог доба. Међутим, нису све области и периоди просторног планирања Југоисточне Европе подједнако истражени нити равномерно заступљени. Највећи број радова допринос је познавању тема просторног планирања у областима Балкана и његових рубова, како под османском и хабзбуршком влашћу, тако и у периоду конституисања националних држава током 19. и почетком 20. века. Мањи број радова освежио је зборник представљајући аспекте просторног планирања ван

Балкана, приказујући између осталог, политичка гледишта великих сила (Русија и Хабзбуршка монархија), културолошке трендове („деотоманизација“, „вестернизација“), упоредне моделе (градови Угарске и Трансилваније) и примере социјално-урбанистичких решења (Базел – Београд).

Прва целина насловљена *Просторно планирање у регијама Југоисточне Европе*, обухватила је истраживачке радове о ширим областима које су за потребе зборника схваћене као „регије“. Војин С. Дабих, у раду *Српско село (XVI–XVIII век): обликовање животног и привредног простора*, указао је, захваљујући ширем временском оквиру посматрања одређених појава, на обрасце понашања насељених заједница – узроке и последице дисконтинуитета насељености у областима централне Србије (Крушевачки и Смедеревски санцак у 16. веку, Краљевина Србија 1718–1739. године), поступак стварања нових насеља и обнову старих (у Славонији и у Банату крајем 17. и током 18. века) и типско структурисање сеоских атара, са посебним освртом на улогу коју су у томе имале међе, воде, начини привређивања и обраде земљишта. Хрвоје Петрић (*О неким елементима организације простора и насељавању у Вараждинском генералату у XVII столећу*) сумирао је резултате рада на реконструисању хронологије насељавања и мреже насеља насталих колонизацијом новооснованих или обновљених места у пограничју Хабзбуршке монархије и Османског царства током 17. века, са посебним освртом на проблеме праваца и природе миграционих струја, као и поделе надлежности над досељеницима. Драго Роксандић (*Конфликтне стратегије у производњи простора Банске крајине у XVIII столећу: погледи „одоздо“ и „одозго“*) пошао је од теоријског концепта „производње простора“, а затим (не)посредне формулације појмова „село“ и „општина“ у војнокрајишким законима из 1754. и 1807. године суочио са теренским описима села Комоговина и Боројевић, на основу картографског приказа из 1782. године. Бојана Миљковић-Катић (*Просторно планирање привредних делатности у Кнежевини Србији*), указала је на значај државне привредне стратегије у обликовању простора, која је, нарочито на релацији село – град, резултирала низом далекосежних економских и демографских промена. Примери су, пре свега, сузбијање дућанске и механо-кафанске трговине у селима, равномерно распоређивање панађура и сточарске трговине и удаљавање војно-стратешке индустрије од државних граница. Милош Јагодић (*Колонизациона политика Краљевине Србије у ослобођеним областима 1913–1914. године*) истражио је покушај државе да Уредбом о насељавању истовремено реши новоотворено питање запоседања области стечених у Балканским ратовима и постојећи

проблем аграрне пренасељености унутар старих државних граница. Испитан је поступак додељивања земље сељачким домаћинствима без земље и донети реализације уредбе на терену. Дејан Ђорђевић и Тијана Живановић („*Великопросторно планирање“ Југоистока: Подунавље и друге планерске теме (1914–1940/41)*”), након теоријског осврта на научну дефиницију и геополитички значај просторног планирања, представили су основе широко замишљених планова о уређењу Подунавља током 20. века, указујући на сличности у плановима различитих режима према овој регији (од вајмарске и нацистичке Немачке, преко различитих послератних асоцијација, до Европске уније).

У другој целини под називом *Урбанизација и урбани идентитети*, аутори су се углавном занимали за контекст урбанистичке „транзиције“ у градовима Југоисточне Европе. Катрин Орел (*Урбанистичке промене у јужним градовима Хабзбуршке монархије: вестернизација и националне тежње*) указала је на сличне развојне тенденције у градовима Јужне Угарске крајем 19. и почетком 20. века (као примери су послужили Арад, Сарајево, Ријека, Темишвар, Суботица и Загреб), упоређујући их према броју становника и етничком саставу, броју радника и степену индустријализације, броју и врстама културно-образовних установа, као и архитектонским одликама. Јудит Пал (*Урбанистички развој и инфраструктура градова Трансилваније у периоду Двојне монархије*) приказала је примере инфраструктурно најразвијенијих градова Трансилваније на прелазу два века – Тргу-Муреш и Сибиу, наглашавајући кључну улогу политичких и економских елита у процесу изградње и модернизације. Људмила Кузмичева (*Проблеми урбанизације балканских држава у руској друштвено-политичкој мисли крајем XIX и почетком XX века*) сумирала је виђења појединих руских публициста, научника, дипломата и војних представника у погледу урбанизације и „вестернизације“ у Србији. Са једне стране, мотиви су почивали на руским политичким и економским интересима на Балкану, а са друге, словенофилској наклоности појединаца и културних кругова. Сања Лазаревић-Радак (*Урбанизација и карактер града. Обликовање града у делима британских путника: пример Београда 1926–1939. године*) представила је утиске о урбанизацији српске престонице код путописаца Дејвида Футмана, Лене Јовчић и Лавета Едвардса, који су се у многим негативним запажањима сложили („хибридни карактер града“), и предпочила историјски контекст тренутка о коме су писали. Карл Казер (*Де-отоманизација, европеизација и аустријски урбанисти на Балкану*) издвојио је примере архитектуре у маниру „де-отоманизације“ у центарима „пост-отоманске“ епохе (Софија,

Београд, Сарајево и Анкара) и указао на појаву која им је била заједничка. Наиме, поједине објекте изградили су урбанисти и архитекти из Беча или школовани у Бечу, који су под утицајем доминантних праваца, еклектичког хисторицизма, бечке сецесије и југендстила, створили ефекат стилске уједначености. Божица Младеновић (*Уређење простора у градовима Војно-генералног гувернмана у Србији 1916–1918: прилог проучавању односа између паралелних друштава*) приказала је мере које је аустро-угарска окупациона власт предузела како би простор прилагодила потребама своје управе, попут обнове разорене или изградње непостојеће инфраструктуре и пренамене постојећих објеката и установа. Промене назива улица, уклањање националних симбола и постављање нових, као и раздвајање надлежности за домаће и страно становништво, схваћени су као метод исказивања политичке и културне надмоћи победника, што је такође доприносило стварању паралелних друштава.

Просторно планирање и насеља, назив је треће целине којом су обухваћени радови посвећени аспектима просторног планирања конкретних насеља, како урбаног језгра тако и његове околине. Марица Маловић-Ђукић (*Котор и подела Грбља у средњем веку*) указала је на немале могућности истраживања ове теме у средњовековној општини града Котора, почев од 1307. године. Детаљи поделе земље у которској жупи Грбаљ (уз помоћ жреба и „карата“) приказани су на основу Грбаљског катастика из 1430, тачније на основу његовог, тзв. Роанског преписа из 1457. године. Јелена Илић (*Централна и локална управа у просторној организацији војног комунитета Земун у другој половини XVIII века*) анализира је унутрашњу структуру атара градског насеља у Војној граници, у којој се државна улога у планирању развоја и начина коришћења атара показала селективном. Државне финансијске и војне установе непосредно су користиле 3 одсто атара, док је локална заједница (општина) задржала контролу над заједничким, неискоришћеним и некорисним земљиштем на 41 одсто атара, а приватни власници, тј. грађани и верске установе, земљиште за своје куће и економије на укупно 56 одсто атара. Викторија Алацић (*Утицај законодавства на просторно планирање града Суботице од почетка XVIII века до Првог светског рата*) у широј хронолошкој равни, од планова за Терезиополис из 1779. до Грађевинског правилника из 1882, приказала је кључне моменте у планском и спонтаном развоју града Суботице, чији је јединствени урбани амбијент очуван до данашњих дана. Силвана Сидоровска-Чуповска (*Демографски развој градова у Македонији (с посебним освртом на XIX век)*) изложила је преглед бројчаних података о порасту броја становника

у македонским градовима у 19. веку, иако су они, будући проистекли из пера путописаца, махом оријентационе природе. Огнен Марина и Дивна Пенчић (*Урбанистичка трансформација Скопља. Фрагментирани град – завештање историје*) указали су на „фрагментирани“ поступак у обликовању данашњег изгледа Скопља и примењујући методу поређења са моделима градова традиционално балканског, европског и интернационалног типа, препознали у њему кореспондирајуће слојеве. Ранка Гашић (*Планови за изградњу Београда на левој обали Саве у међуратном периоду*) приказала је основе првобитних планова за изградњу прекосавског Београда, који су варирали између раних двадесетих и касних тридесетих година, инспирисани како традиционално европским, тако и модерним, али углавном никада реализованим концептима „хуманог“ града.

Прилози четврте целине *Урбани садржаји* приказали су примере просторне организације појединих градских насеља у складу са различитим друштвеним и економским потребама њихових заједница. Драгана Амедоски (*Градски објекти у османском Прокупљу у XVI веку*) реконструисала је хронологију настанка и изглед урбаног језгра муслиманског града у 16. веку са објектима и комплексима типске намене – стамбени простор (махале), верски објекти (џамије и месциди), образовне установе (мектеби и медресе), јавна кухиња (имарет), јавна купатила (хамами) и занатско-трговачка четврт (чаршија). Борислава Лилић (*Урбани садржаји Југоисточне Србије до ослобођења од Турака 1878. године*) сумирала је основне податке из историје ове области у широј хронолошкој равни, и приказала примере предосманске и османске изградње (Нишка тврђава, Пиротски град, Марково кале), као и архитектуру куће „старог“ типа (Христићев конак у Пироту, Шашит пашин конак у Лесковцу, Пашин конак у Врању, Конак Хафиз-паше у Нишу). Александра Вулетић (*Пословни и стамбени простор у градским срединама Србије средином XIX века – преплитање и раздвајање*) осветлила је проблем расподеле животног простора у градовима, коју су наметале како практичне потребе професије, тако и градске власти. Занатлије су се, махом, премештале ка периферији или концентрисале у одређеним зонама, препуштајући средиште града трговцима и чиновницима. Код занатлија се дуже одржао принцип очувања стамбеног и пословног простора под истим кровом, док је код трговаца раздвајање приватног и пословног било последица њиховог бржег богаћења, па и пословног инвестирања у изградњу, куповину или издавање простора за различите намене. Владимир Јовановић (*Прогон скитница као мера контроле урбаног простора у Краљевини Србији*) приступио је проблему контроле урбаног

простора са становишта примене законских мера за сузбијање скитње и беспосличарења, најчешће кажњаваног облика преступног понашања у Србији током 19. и почетком 20. века. Сукоб између државе и маргиналних скупина произвео је разне пропратне друштвене појаве, па и промене у начину кажњавања – од одредби Законика за кажњавање полицијских преступа из 1850. до одредби Закона о јавној безбедности из 1921. године. Наташа Мишковић (*Швајцарска иновација и српска непоузданост: истраживања о стамбеном питању Базела 1889. и Београда 1906. године и њихове политичке последице*) приказала је упоредне резултате прве научно моделиране анкете за испитивање социјалних услова живота на примеру два града која су пролазила кроз сличан развојни тренутак. Испитивање је сведочило о лошим стамбеним, санитарним и здравственим условима за живот сиромашних слојева градске популације, а у епилогу је указано и на различит исход у решавању уочених проблема у ова два града. Драги Горгиев (*Мухацир Махала у Скопљу крајем XIX века*) приказао је развој урбанистичке целине која је на плански начин створена за потребе смештаја муслиманских избеглица (после 1878). Она се од самог почетка, својим просеченим правилним улицама и стамбеним блоковима, разликовала од хаотичног изгледа старог градског језгра, и као таква, уз промену састава становништва (после 1918), опстала је до разорног земљотреса 1963. године.

Последња тематска целина *Простор и инфраструктура*, посвећена је историји развоја инфраструктуре, кључног носиоца модернизације и показатеља урбанизације. Ђорђе С. Костић (*Учесници и сведоци. Буге, Хан и Каниц о инфраструктури на Балкану*) осврнуо се на разматрања о железничком питању, објављена у радовима тројице упућених стручњака у улози путописаца (1852, 1858. и 1868). О железничкој мрежи на Балкану говорило се као о извесној будућности, чију је изградњу, међутим, доживео само Феликс Каниц. Љубодраг П. Ристић (*Утицај српског законодавства на улагање британског капитала у Краљевини Србији крајем XIX века*) изложио је примере планираних и реализованих улагања британског капитала у изградњу инфраструктуре у Краљевини Србији, мотивисаних стратешким позиционирањем Британије на Балкану. Ова улагања су имала више успеха у области рударства него у области железничког саобраћаја. Македонка Митрова (*Европска дипломатија и прве железничке пруге у османској Македонији*) приказала је проблеме који су отворени императивом да се османска железничка мрежа повеже са железницом централне Европе, а који су били нераздвојиво повезани са политичким и економским аспирацијама

Великих сила. Александар Растовић (*Европска искуства у модернизацији Београда осамдесетих година XIX века*) резимирао је активности и заслуге београдског градоначелника, др Владана Ђорђевића, у креирању планова за изградњу и модернизацију Београда. Нека од искуства београдске комисије стечена током посете европским градовима (Темишвар, Будимпешта, Беч, Минхен, Париз и Лондон) имплементирана су приликом уређења београдских зелених површина, водовода и канализације, јавног осветљења, путне мреже и др. Вера Гошева (*Изградња водовода у Тетову (око 1925. до 1931)*) приказала је поступак изградње модерног водовода у овом насељу, који је у рад пуштен након седам година неизвесних борби око одговарајућих планова, законских прописа и општинских и приватних ангажмана у извршним радовима.

Иако овај зборник не одликује уједначеност у погледу хронолошке и територијалне заступљености обрађених тема, посматрано у целини он ипак представља помена вредан покушај да се осветле до сада неистражени историјски феномени и да подстицај њиховом будућем проучавању. Појединачно, радови овог зборника, осим што чине драгоцене прилоге за упознавање различитих аспеката обухваћених контекстом просторног планирања, указују и на комплексност политичких, економских и друштвених тема из којих ови аспекти произилазе. Коначно, показало се да постоји интересовање за сарадњу на пројектима који су дефинисани ширим хронолошким и територијалним оквирима. Пројекти овог типа, отварају простор за указивање на сличности и разлике развојних путева одређених појава и стицање потпуније слике о простору много веће хомогености, у коме феномени локалног постају феномени општег значаја.

Јелена Илић

IN MEMORIAM

**Андрија Раденић
(1913 – 2012)**

У дубокој старости, на прагу стоте године живота, преминуо је у Београду, 7. фебруара 2012. године, Андрија Раденић, истакнути српски историчар јеврејског порекла. Рођен је 4. априла 1913. године у Боки, у Банату (тада у Аустроугарској), у породици Штајгенберг. Основну школу завршио је у родном месту, а гимназију у Великом Бечкерек (дан. Зрењанин). Дипломирао је 1939. године на Филозофском факултету у Загребу, на групи за немачки и француски језик са историјом. За време студија боравио је шест месеци на стручном усавршавању у Паризу (1936). По завршетку студија предавао је историју на приватној школи Иве Фрола у Загребу. Рат га је затекао на одслужењу војног рока у Сарајеву. Априла 1941. године заробљен је од стране Немаца, а затим одведен у логор Хонштајн (Hohnstein) код Дрездена. Ослобођен је при крају рата, када је совјетска армија продрла у Саксонију. Био је један од организатора илегалног антифашистичког покрета у округу Дрезден. Сачуван је дневник који је тајно водио за време боравка у логору, у којем помиње да су у тој области у Немачкој некада живели Лужички Срби. После рата признат му је статус учесник НОР-а. Одликован је Орденом заслуга за народ (1964). Од 1946. до 1950. године, када је прешао у Историјски институт САН, радио је у Савезном министарству просвете, Савезном комитету за науку и културу, Вишој саобраћајној школи и у Савезу синдиката Југославије.

Убрзо по запослењу у Институту, променио је презиме у Раденић. До средине 50-их година бавио се углавном историјом радничком и сељачког покрета. Докторску дисертацију на тему: *Положај и борба*

сељаштва у Срему од краја XIX века до 1914. године, одбранио је 1956. године у Српској академији наука. Пре тога објавио је књигу грађе о развоју социјалистичког и радничког покрета у Срему. Током наредних деценија објавио је из те проблематике *Историју радничког покрета Војводине до 1918. године* (са К. Чехаком и Ш. Месарошом) и тридесетак чланака и расправа. У звање научног саветника изабран је 1967. године.

За нешто дуже од три деценије које је провео у Историјском институту (1981) ширио је постепено круг својих научних интересовања. Крајем педесетих година почео је да изучава историју штампе. У тој области дао је више радова изузетне документованости и опште научне и културне вредности. Писао је о почецима штампе у Србији, првим српским социјалистичким листовима и часописима, забранама листова, прогону новинара, и другим темама. Покушао је први међу историчарима да напише историју социјалистичке штампе у Србији. Објавио је први том (*Социјалистички листови и часописи у Србији 1871–1918*, I: 1871–1895, 1977), док је о листовима и часописима који су излазили од 1895. године до краја Првог светског рата оставио само појединачне прилоге. Објавио је обимну књигу документа о прогону политичких противника у време краља Александра Обреновића (1893–1903), у којој више од половине књиге заузимају документи о забрани листова и прогонима новинара.

Од краја педесетих година тежиште својих истраживања преносио је све више на политичку историју Србије у другој половини XIX и на почетку XX века, закључно са Првим светским ратом. У то време започео је истраживања у Будимпешти, Бечу, Паризу, Москви и Лењинграду, што ће му омогућити да током наредних деценија објави неколико књига грађе и близу тридесет расправа и чланака везаних за односе Србије са Аустроугарском. У оквиру пројекта за издавање грађе о односима Аустроугарске и Србије успео је да објави четири књиге докумената из аустријских архива (1903–1906) и дневник Бењамина Калаја, који је Калај водио док је био аустроугарски генерални конзул у Београду (1868–1875). Калајев дневник пропратио је извршним коментарима, рађеним на основу званичних аустроугарских извештаја, његове личне архиве и оновремене штампе.

У настојању да сазна даљи развој и судбину социјалистичких идеја започео је крајем седамдесетих година да изучава Тимочку буну (1883) и народњачки покрет у Србији, из којег је настала Народна радикална странка. Сажимајући сва своја домаћа и страна истраживања и сазнања, у време када је овим догађајима у Србији, у вези с обележавањем стогодишњице Тимочке буне, придавана велика пажња и важност, завршио

је по одласку у пензију двотомну студију: *Радикална странка и Тимочка буна* (1988). На том трагу била је и његова последња књига: *Спољна политика Србије у контроверзној историографији* (2006). У оквиру пројекта САНУ о дипломатској грађи Краљевине Србије од 1903. до 1914. године објавио је две књиге, а у *Споменику САНУ* (1964) документа о Светоандрејској скупштини. Деведесетих година прошлог века највећу пажњу посветио је изучавању положаја Јевреја у Србији и масонерији.

Иако слабог здравља Андрија Раденић показивао је током целог свог века изузетно велику упорност и издржљивост у раду. Живот му није био наклоњен. Нацисти су му убили оца, мајку, сестру и два брата. Достојанствено је носио ту своју унутрашњу, тешко исказиву муку. Није дозволио да њиме овлада мржња, већ је на некој вишој интелектуалној равни покушавао да нађе узроке који доводе да људи једни другима чине зло. Поред српског говорио је мађарски, немачки и јидиш, а служио се француским, енглеским и руским језиком. После смрти супруге Олге (рођ. Милер) продао је викендицу да би прештампао већину својих чланака и објавио неке нове радове (*Историографски доприноси*, I–II, 1999). Урна му је положена на улазу у Централно гробље у Београду. На табли која покрива урну исписани су само име и презиме, година рођења и смрти, са додатком: историчар.

Ненад Урић

Арсен Ћуровић
(1959 – 2012)

У недељу 22. априла 2012. у Београду је преминуо др Арсен Ћуровић. Рођен је 1959. године у Котору. По завршетку Которске гимназије напустио је Столив и Боку Которску и прешао на студије историје у Београд, задржавши, међутим, током целог живота блиске и танане везе с родбином, пријатељима и родним крајем, које је често походио.

Дипломирао је на Филозофском факултету у Београду 1983. године. Професионалну каријеру започео је као архивист (1985–1990) у Крагујевцу, а потом и као директор (1990–1991) Архива Шумадије у Крагујевцу. У овом периоду Ћуровић је значајну пажњу посвећивао архивистици као посебној научној области, па је као уважени стручњак из ове области 1987. године добио признање Савеза архивских радника Србије за свој рад на унапређивању ове професије.

Његову истраживачку и стручну ангажованост подједнако су заокупљала и истраживања у области методике наставе историје, као и рад на подизању процеса наставе на виши ниво и на осавремењавању и побољшавању уџбеничког материјала. Године 1991. прешао је у Београд, где је до 1995. предавао историју у основним школама, а од 1995. постао је професор Десете београдске гимназије, где је радио до 1999. године, када је изабран за асистента на предмету Методика наставе историје.

Ипак, најзначајнија област његовог рада је на пољу историографије, где су се његова истрајност и прецизност, саображене с богатим личним педагошким искуством и с љубављу према овој професији преточиле у нови квалитет. Као резултат Ћуровићевог преданог научног интересовања и истраживачког бављења како историјом школства у Европи, тако и модернизацијским процесима образовања у Србији с краја 19. и почетком 20. века настале су две његове драгоцене монографије. Магистарски рад *Модернизацијски изазови XX века у систему*

средњошколског образовања у Београду 1880—1903. одбранио је 1999. године, а допуњена верзија овог рада објављена је 1999. у издању БИГЗ-а под насловом *Космолошко трагање за новом школом*. У њој је Ђуровић извршио анализу идеја којима су се водили реформатори и организатори гимназијског образовања у Београду и указао је на постојање заблуде ранијих истраживача о неусклађености образовног система у Србији с главним токовима образовања у ондашњој Европи.

Докторирао је 2003. с темом *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905—1914*, након чега се наредне, 2004. године у издању Историјског института појавила обимна монографска судија истог назива. Она обухвата период од оснивања Београдског универзитета 1905. до избијања Првог светског рата 1914, када је услед рата процес модернизације образовања привремено заустављен. Резултате својих истраживања у овој књизи он је усмерио ка циљу да покаже и докаже како је у Краљевини Србији настајао модеран систем образовања и, истовремено, уочио је и на примерима показао на који начин је то и такво образовање у једном повратном процесу извршило прворазредни утицај на свеукупни друштвени развој српске државе. У тој целовитој и зрелој студији, израђеној на основу богате необјављене изворне грађе домаћих архива и мноштва штампаних извора, Ђуровић је указао на место и улогу интелектуалне елите у свеукупном преображају Краљевине Србије, од патријархално-традиционалне до модерне државе, као интегралног дела европских народа. Монографија *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905—1914*. представља најобимнији и најзначајнији рад Арсена Ђуровића и у исто време, један од битнијих прилога историји српског образовања.

Ђуровић је аутор више од четрдесет чланака, студија и других прилога у великом броју домаћих и иностраних часописа и зборника радова. Више краћих радова посветио је појединим установама и могућностима њиховог укључивања у образовни процес. Ђуровићев научни опус сачињавају и радови о просветним установама у Србији, као и они о архивистичкој теорији и пракси али и о појединим питањима из друштвене историје Србије с краја 19. и почетка 20. века.

У звање доцента на Катедри за општу историју новог века на Филозофском факултету у Београду унапређен је 2004. године. Учествовао је на више стручних и научних скупова, и то како у земљи, тако и у иностранству.

Од године 2001. до 2012. био је у више наврата на студијским боравцима у следећим установама: Georg Eckert Institut у Брауншвајгу, Vestfold University у Тонсбергу и у Cambridge Faculty of Education.

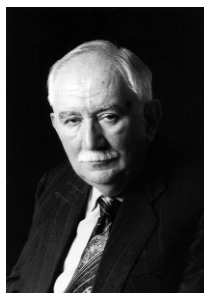
Активно је учествовао у раду више стручних и научних удружења. Био је члан (од 2001) и потпредседник (од 2007) *Internationalen Gesellschaft für historische und systematische Schulbuchforschung* (Међународног удружења за историјско и систематско проучавање уџбеника), потом члан IARTEM, ISCNE, Научног већа Историјског института у Београду, History of Education Society (од 2007), The Editorial college of the Contributions to the Historical and Systematic Research on Schoolbooks University of Augsburg. Вршио је дужност председника комисије за добијање лиценце за рад у образовању (од 2007) у оквиру Министарства просвете Републике Србије, а у оквиру Архива Србије председника комисије Фонда Андрија Арнаутовић за додељивање награде Златна архива. Ђуровић је био рецензент међународног удружења за издавање уџбеника за југоисточну Европу ЕЕРГ (од 2008), као и члан бројних комисија: Архива Србије за виша звања у области архивистике (2005—2007), Министарства просвете за евалуацију уџбеника и за израду наставног програма за предмет историја за 7. и 8. разред. Био је и члан редакције часописа *Настава и историја* и *Шумадијски анали* (од 2006).

Пријатан, ненаметљив и срдчан, у свакој прилици спреман да упуту речи пажње и подршке, у друштву блиских пријатеља увек ведар, топао и дружељубив, чак и током последњих месеци борбе с тешком болешћу трудио се да остане дискретан и да ничим не наруши комодитет саговорника или да га на било који начин узнемири.

Због свих сјајних особина које су га красиле, због свега што је и како је током живота радио, Арсен Ђуровић неће недостајати само његовим најближима. Његов одлазак искрено ће ожалити све његове колеге које су с њим годинама сарађивале а недостајаће и генерацијама својих некадашњих ученика, као и бивших и садашњих студената, за које је био не само врстан педагог него и искрен пријатељ, увек способан да их разуме и пружи им сваковрсну помоћ.

Петар В. Крестић

Чедомир Попов
(1936 – 2012)

У петак 8. јуна 2012. године у Новом Саду у седамдесет седмој години живота преминуо је академик Чедомир Попов, почасни председник Матице српске. Академик Попов је био свакако један од најзначајнијих и најплоднијих српских историчара последње декаде прошлог и почетка овог века. Својим знањем, ерудицијом и научним делом оставио је неизбрисив траг у српској историографији и духовној вертикали српског народа, али можемо слободно рећи и шире, јер је био не само српски историчар већ изузетно цењен у ширим, стручним и научним круговима, Балкана и Европе.

Академик Чедомир Попов је рођен 1936. године у Меленцима у Банату, где је завршио основну школу. Матурирао је у мешовитој гимназији у Зрењанину 1954. године. Био је припадник прве генерације студената Филозофског факултета у Новом Саду на Групи за историју где је студирао између 1954, и 1958. године. Дипломирао је фебруара 1959, а школске 1959/60, као стипендиста француске владе провео на усавршавању на Универзитету у Стразбуру. По повратку из Француске постаје асистент Филозофског факултета у Новом Саду на предмету Општа историја новог века. На овом факултету биран је у сва наставничка звања од доцента до редовног професора. Докторску дисертацију *Став Француске према Србији од Франкфуртског мира 1871. до Берлинског конгреса 1878*, одбранио је 1970. године. Његова ужа специјалност је била историја међународних односа, историја Европе и српског народа у 19. веку и првој половини 20. века. Од 1979. до 1981, је био и декан Филозофског факултета у Новом Саду, као и председник Савета Факултета 1977-1979. године. У пензију је отишао 2000. године. Његов научни и истраживачки опус је импресиван. Објавио је четрнаест монографија, осам књига изворне грађе и четристо седамдесет научних и

стручних радова. Нарочито се истичу следеће његове студије: *Француска и Србија 1871-1878, Од Версаја до Данцига, Србија на путу ослобођења: борба за политички преображај и државну независност: 1868-1878, тротомна Грађанска Европа 1770-1914, Европске грађанске револуције од XVIII до XX века: покушај емпиријског уопштавања, Политички фронтови Другог светског рата, Аутономија Војводине-српско питање* (коауторство са др Јеленом Попов), *О историји и историчарима, Велика Србија, стварност и мит, Источно питање и српска револуција 1804-1918*. На основу успеха у научном раду 1981. изабран је за дописног, 1987, за редовног члана Војвођанске академије наука и уметности, а 1988, за члана САНУ ван радног састава. Године 1992. постао је редовни члан САНУ. Од 1994. до 2002, био је председник новосадског Огранка САНУ, и члан Председништва и Извршног одбора САНУ.

Академик Попов је обављао и многобројне друштвене дужности. Био је директор Института за историју Војводине 1970-1974, главни и одговорни уредник Југословенског историјског часописа 1985-1989. Од 1969. године до смрти непрекидно је био члан Управног одбора Матице српске, од 1982. до 1991, члан редакције Зборника за историју Матице српске, управник Рукописног одељења између 1981. и 1991. године, њен потпредседник 1991-1999. године. Председник Матице српске био је између 2008. и 2012. године. На 126. редовној годишњој скупштини Матице српске одржаној 28. априла 2012. године, изабран је за њеног почасног председника. Академик Чедомир Попов је руководио многим научним пројектима, а више од десет година је био руководиоца капиталног пројекта Матице српске *Српски биографски речник*. У Српској академији наука и уметности водио је радну групу за израду Азбучника Српске енциклопедије, а био је и председник Одбора САНУ за историју Србије у 19. веку.

Академик Попов је својим огромним знањем, животним искуством, мудрошћу и запањујућом мирноћом какву поседују само људи рођени у Банату, пуне четири године успешно водио Матицу српску, најстарију и једну од најзначајнијих културних и духовних институција српског народа. Извандредним умећем успео је да очува и унапреди њен рад, и у тешким временима је сачува од дневно политичких уплива и искушења. Остаће упамћен његов неуморан рад на изградњи и ширењу многобројних огранака, односно Друштава Матице српске, како у самој Србији, тако и у Републици Српској и Црној Гори.

Професора Чедомира Попова упознао сам фебруара 1993. године када сам као апсолвент историје Филозофског факултета у Београду и

сарадник листа *Студент* приредио велики интервју с њим. Од тада, све до његове смрти, блиско смо сарађивали. Професор Попов ми је пуно помогао својим стручним идејама и методолошким саветима. Налазио се у комисијама приликом одбране моје магистарске и докторске тезе, а био је и резензент неколико мојих монографија и научних чланака. Непрекидно је пратио мој научни и професорски рад. За професора Попова ме осим ових стручних ствари веже и истинско пријатељство. Остаће ми трајна успомена на бројне, дуге и пријатељске разговоре, како у Аранђеловцу, сада већ давне 1993. године, тако и у његовом дому у Новом Саду, али и у Београду уз присуство његове Јелене која му је од најраније младости до последњег дана остала најјачи ослонац.

Академик Чедомир Попов је трајно задужио српску историографију, али и српско друштво и државу у целини. Нама који смо имали прилику да са њим сарађујемо остаје та огромна привилегија, али и обавеза да се сећамо и да не дозволимо да се икада заборави наш професор и пријатељ Чедомир Попов.

Александар Растовић

Милош Благојевић
(1930 – 2012)

Српска медијевистика остала је овог јуна без једног од својих највећих прегалаца. Академик проф. др Милош Благојевић јесте утемељитељ посебног правца историографског истраживања – историјске географије, која је захваљујући његовом труду, нашла своје место у курикулуму Одељења за Историју Филозофског факултета у Београду од 1972. године. Тиме се Београдски Универзитет сврстао међу ретке научне центре који су пригрлили ову нову дисциплину, отприлике у време када је сличан подухват у Бечу предузео чувени византолог Херберт Хунгер. Уклапајући српску средњовековну историјску географију у европске оквире, професор Благојевић је показао којим путем наука треба да се развија, и то како својим предавањима, тако и својим радовима. Иако то нигде није експлицитно записао, његово основно уверење било је да не постоји историја без историјске географије, и да се сви процеси, појаве и догађаји одвијају, и да све личности делују у одговарајућем просторном контексту, чије је добро познавање *conditio sine qua non* сваког професионалног историчара. Како би се дошло до потпуног разумевања света средњовековних људи, професор Благојевић је преузео на себе једну од кључних улога у науци, а то је утврђивање исправног значења средњовековних термина из писаних извора различите провенијенције – ћирилске, латинске и грчке.

Хронолошко-проблематски посматрано, његови радови реконструирају свет земљорадника и сточара, начин њихове просторне, привредне и правне организације (*планине, горе, жупе, земље, ледине, потеси, атари, катуни, делови, оброк, приселица, соће...*), затим свет аграрних градова (*град, градски метох и област – градска жупа*), привредни живот и његове механизме (*закони, новац, обрачунске мере и дажбине у натури*). Резултати су представљени у његовом капиталном делу о земљорадњи

(1973, 2004²) и критичкој едицији српског средњовековног рукописа *Земљорадничког закона* (2007), али и у више десетина расправа које су настајале током више од пола века стварања (1965–2011). Мајсторство писања кратке форме дошло је до пуног изражаја у бројним одредницама које је проф. Благојевић приложио за *Лексикон српског средњег века* (1999).

Успостављање, одржавање и функционисање државе и њеног управног система јесте друго значајно истраживачко поље, где је професор Благојевић реконструисао миленијумске процесе унутар српског феудалног друштва на простору централног Балкана: владарска породица, принципи наслеђивања, поимање државе и суверенитета и њихово испољавање у равни идеологије и у реалном животу, хијерархија српског феудалног друштва, старог и новог племства, повлашћених и зависних људи (*великоименита властела, властеличићи, отроци и меропси...*). Тако је у потпуности објаснио значење читавог низа кључних термина, попут *државе* и *„држава“*, *чести* и *чесника*, *жупана* и *великог жупана*, *кнеза* и *великог кнеза*, *великог војводе* и *великог челника*, *тепчије* и *казнаца...*, утврдивши када, где, коме и зашто су припадале ове титуле и функције, затим значење *„оца“*, *„брата“* и *„сина“* који нису у крвном сродству. Његова капитална дела на овом пољу представљају *Државна управа у српским средњовековним земљама* (1997, 2001²) и *Српска државност у средњем веку* (2011). Професор Благојевић је истовремено резултатима својих истраживања истрајно поништавао анахронизме и дуготрајне заблуде у домаћој историографији, као што су то неки фамозни ‘обласни господари’ или ‘скромна титула жупана’ Николе Алтомановића, да наведемо само неке од примера. Нажалост, има заблуда које истрајавају, те би рецепција нових научних резултата представљених у радовима професора Благојевића морала да буде бржа и обухватнија, како би се достигли савремени стандарди професије, заправо они које је он лично целог живота, својим целокупним радом успостављао и стално уздизао.

Писана једноставним и одмереним стилем високе књижевне вредности, испољавајући сву лепоту и богатство матерњег језика, дела професора Благојевића заводе својом читљивошћу, али заправо захтевају велику пажњу читалаца, јер им се лако може десити да непажњом пропусте суштинске помаке и новине. Научник великог формата, добар учитељ који је штуро делио похвале, господин и личност високог интегритета – била је част познавати професора Благојевића и учити од њега и на његовим делима непролазне вредности.

Јелена Мргић

Даница Петровић Милојевић
(1946 – 2012)

Рођена на Ђурђевдан, у Београду, у коме је завршила своје редовно школовање, гимназију и Филозофски факултет, Даница Петровић Милојевић је целим својим животом и научним радом остала везана за овај град. Одрасла у породици са грађанском традицијом, Срба из прека – Темишвара и Новог Сада, али и идеалима новог социјално праведног света, људе око себе и своје колеге примала је срдечно, са поверењем и истински блиском колегијалном и људском солидарношћу. Школске 1965/66. боравила је у Лондону где је похађала Принстон колеџ Кембриџског Универзитета. Свој интерес за студије српског народа у 19. веку, за истакнуте личности и њихове идеје, показала је већ приликом израде дипломског рада на Филозофском факултету у Београду *Српско народно позориште и друштвени и политички покрети у Војводини*, за који је награђена тада престижном Октобарском наградом Града Београда за студентске радове. Остајући верна интересовањима за историју Срба у Јужној Угарској односно Војводини, одбранила је магистарски рад *Политичка и јавна делатности Ђорђа Стратимировића 1860-1875. године*. После шестогодишњег рада у Институту за савремену историју, фебруара 1980. године дошла је у Историјски институт САНУ, у коме је провела остатак свог радног века. У Историјском институту је радила на изради докторске тезе о Напредној странци. Сви њени објављени научни радови тичу се историје Срба у другој половини 19. века. У њима доминира низ значајних личности тога времена које су својом делатношћу обележиле епоху српског препорода. Јако су је привлачиле и руске теме и руске идеје међу Србима тога времена. Поред Стратимировића, њена научна интересовања тицала су се између осталих и Владимира Јовановића, Алимпија Васиљевића, руског посланика у Београду Персијанија.

Тешко је одвојити њена научна интересовања од њене личности и њеног живота.

Са ненаметљивом дискретношћу пленила је колеге око себе остајући увек поуздан и искрен друг и пријатељ. На један дубок и одан начин остала је верна својим бројним руским колегама и пријатељима. Русију и Москву, руску музику, књижевност, уметност, све што је долазило са те широке руске земље доживљавала је романтично. У нашим московским колегама – Саши Карасјову, Костји Никифорову, Светлани Данченко, Искри Чуркиној – видела је на свој особен начин ликове из руских романа и руске уметности, онако блиско као што је, на пример доживљавала бечког проту Михаила Рајевског или руског посланика у Београду Александра Персијанија.

Наша драга Дана остаје у неизбрисивом сећању свих нас пре свега као лепа, племенита, топла и емотивна људска природа. Бујан и раскошан унутрашњи свет Данице Петровић Милојевић, невидљив на први поглед, није било лако докучити и разумети, нарочито не у овом нашем неосећајном и обездуховљеном времену. Увек са лепим и помало сетним осмехом на лицу живот је гледала и разумевала са ведрије стране, али са осећајношћу која је трошила њену животну енергију јаче и снажније него што је то било природно. Неко је још давно рекао: када одлази једно људско биће са њим одлази и цео један свет.

Славенко Терзић

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Текст доставити на адресу Редакције издања Историјског института,
Кнеза Михаила 36/II, Београд, e-mail: istorinst@iib.ac.rs

Рукописи у компјутерском слогу предају се у једном примерку у штампаном и електронском облику у фонту Times New Roman, величина фонта 12. Размак између редова је 1.5, а напомене се налазе на крају сваке стране. Аутори могу предати радове и на страном језику (енглески, руски, француски, немачки). Текст може да има највише 1,5 табак (1.800 словних места по страни)

Осим основног текста са напоменама (уређеним према упутству), **рад треба да садржи:**

Апстракт. Налази се испод наслова рада и не може имати више од 600 словних знакова. Пише се на језику којим је писан основни текст.

Кључне речи. Дају се на српском и на енглеском језику и може их бити највише 10.

Резиме. Предаје се на енглеском језику и не може имати више од 1.200 словних знакова.

Прилоге. Доставити их електронској форми ван Word документа у једном од следећих формата .tiff, .jpg, .eps, .cdr. Црно беле фотографије предати у резолуцији од најмање 150, а колор од 300 dpi.

Начин цитирања:

Посебних издања:

Име аутора се пише иницијалом, са размаком између имена и презимена, обичним словима. Први пут цитиран наслов књиге пише се у целини, курзивом. Место и година издања пишу се иза наслова, без запете између. Цитиране странице пишу се на крају без скраћене ознаке за страну.

Примери:

- С. Рудић, *Властела Илирског грбовника*, Београд 2006, 44–46.

Пример за поновљено издање књиге:

- К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1978², 30.

Чланака у часописима:

Име аутора се пише иницијалом, са размаком између имена и презимена, обичним словима. Наслов рада се пише курзивом. Назив часописа (пун или са скраћен), број (арапским цифрама), година у загради и цитирана страна.

Примери:

- Т. Живковић, *Легенда о Павлимиру Бету*, ИЧ 50 (2003) 15.

- П. Пузовић, *Увођење опитежића у Хиландару 1933. године*, ИЧ 45–46 (1998–1999) 2000, 245

(начин за часописе где је година за коју се односе различита у односу на годину изласка часописа)

- Г. Томовић, *Трагови старог рударења у топонимији пљеваљског краја*, Гласник Завичајног музеја 3 (Пљевља 2002) 2003, 58.

(начин за часописе са истим називом а различитим местом издања, мање познате, ретко доступне часописе)

Чланака у зборницима радова:

Име аутора се пише иницијалом, са размаком између имена и презимена, обичним словима. Наслов рада курзивом, наслов зборника, место издања и година и цитирана страна.

Пример:

- Р. Ћук, *Почеци рударства и привредни успон Србије*, Краљ Владислав и Србија 13. века, Београд 2003, 103.

Поглавља у колективним публикацијама:

Назив публикације (курзивом) и том, место и година издања, цитирана страна и име аутора поглавља у загради.

Пример:

- *Историја српског народа* 6–1, Београд 1983, 98 (Д. Ђорђевић).

Извора:

Примери:

- Доментијан, *Живот Светога Симеуна и Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, Београд 1865, 97.

- С. Б. Скокнић, *Моје успомене из Првог светског рата*, прир. М. Ј. Милићевић, Београд 2003, 63.

- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I–I, Београд – Ср. Карловци 1929, 250.

- *Actes de Lavra* III, par P. Lemerle, Paris 1979, 13.

После првог помена пуне библиографске јединице у напоменама, током наредних цитирања даје се скраћени облик, односно понавља се иницијал имена и презиме аутора и скраћени наслов.

- Код узастопног навођења аутора и дела: Исто, Ibid.

- У ћирилици употребљава се скраћеница уп. а у латиници cf.

- Напомене се скраћују са нап.

- Не употребљавају се скраћенице стр. односно р. и рр.

Датуми се пишу на следећи начин, нпр. 2. март 2007.

Бројеви већи од троцифрених треба да буду куцани са тачкама, а не са размацама, нпр. 2.000, 10.000.

Аутори контролишу и уносе **лекторске интервенције** у електронску верзију текста. Уколико се не слажу са неком од лекторских интервенција то морају видно означити на штампаној верзији текста.

Радови се примају до 1. маја за текућу годину.

INSTRUCTIONS FOR CONTRIBUTORS

The articles should be submitted both in paper form to the Editorial Board of The Institute of History (Address: Kneza Mihaila Street 36/II, Belgrade, Republic of Serbia) and in digital form via e-mail (istorinst@iib.ac.rs).

The texts should be typed in MS Word application and submitted in one digital copy. We recommend the use of *Times New Roman* font. The font size of the main text should be 12pt (with 1.5 spacing) and of the footnotes 10pt (with single spacing). Footnotes should be in the footer of each page. Contributors may submit their articles in Serbian or in a foreign language (English, Russian, French, German). The text should not exceed 24 pages (43.200 characters, including spaces).

Each text should include, along with the main text and footnotes, the following:

Abstract – which comes after the title. It should be written in same language as the main text and not exceed 600 characters (with spaces).

Keywords – up to ten words, given in Serbian and English.

Summary – should be written in English and should not exceed 1.200 characters (with spaces).

Illustrations and charts – If any, should be submitted apart from the Word document in one of the following digital formats .tiff, .jpg, .eps, .cdr. Black and white illustrations should be at resolution of at least 150, and color ones at least 300 dpi.

How to cite:

Monographs:

Name of the author(s) should be written just as an initial, with space between name and full surname, in regular font. In the first citation of a monograph, its title should contain complete information, in italic font. Place and year of publication are written after the title, without a comma in between. Cited pages are written at the end, without abbreviations for the words „page“ and „pages“.

Examples:

- С. Рудић, *Властела Илirског грбовника*, Београд 2006, 44–46.

Second edition of a book:

- К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1978², 30.

Articles in journals:

Name of the author(s) should be written just as an initial, with space between name and full surname, in regular font. The title of the article should be in italic font, followed by the journal title (full or abbreviated name), its volume and/or number (in arabic numbers), year (in the brackets) and cited page – all in regular font.

Examples:

- Т. Живковић, *Легенда о Павлимиру Бету*, ИЧ 50 (2003) 15.

- П. Пузовић, *Увођење општежића у Хиландару 1933. године*, Историјски часопис 45–46 (1998–1999) 2000, 245.

(example for the journals in which the year that refers to the volume does not match with the year of the actual publication)

- Г. Томовић, *Трагови старог рударења у топонимији пљеваљског краја*, Гласник Завичајног музеја 3 (Пљевља 2002) 2003, 58.
(example for the journals of the same name but different publication places, less known or less available journals)

Articles in edited volumes / collections of works:

Name of the author(s) should be written just as an initial, with space between name and full surname, in regular font. The title of the article should be in italic font, followed by the title of the collection of works, place and year of publication and cited page – all in regular font.

Example:

- Р. Ћук, *Почеци рударства и привредни успон Србије*, Краљ Владислав и Србија 13. века, Београд 2003, 103.

Chapters in books (collective works):

The name of the publication should be written in italic, followed by the volume, place and year of publication, cited page and the name of the author(s) (in the brackets) – all in regular font.

Example:

- *Историја српског народа* 6–1, Београд 1983, 98 (Д. Ђорђевић).

Primary Sources:

Examples:

- Доментијан, *Живот Светога Симеуна и Светога Саве*, ed. Ђ. Даничић, Београд 1865, 97.
- С. Б. Скокнић, *Моје успомене из Првог светског рата*, ed. М. Ј. Милићевић, Београд 2003, 63.
- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I–1, Београд – Ср. Карловци 1929, 250.
- *Actes de Lavra III*, par P. Lemerle, Paris 1979, 13.

After the first citation of the full bibliographic unit in footnotes, every other citation should be given in abbreviated form which includes the initial of the name and surname of the author(s) and shortened title.

For successive references to the same author and work use: Isto, Ibid.

In Serbian language the abbreviation up. should be used, while in the foreign languages the form is cf.

Footnotes are abbreviated with nap. (in English: note)

The abbreviations str. i.e. p. and pp. are not to be used.

Dates are written in the following way, e.g. March 2nd 2007 (2. mart 2007.)

Numbers with more than three digits should be written with dots, without spaces, e.g. 2.000, 10.000.

The Contributors control and insert editorial interventions in the digital version of their texts. If they have any objections to the interventions received from the Editorial Board they should clearly note that on a printed version of the text.

The admition deadline for the current year is May 1st.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС

Књ. LXI

(2012)

Издавач

Историјски институт Београд

За издавача

др Срђан Рудић, директор

Лектура

Милица Симић

Секретар Редакционог одбора

Снежана Ристић

Компјутерска припрема за штампу

Слободан Симић

Штампа

Чигоја штампа

Студентски трг 13, Београд

e-mail: office@chigoja.com

Тираж

500 примерака

CIP - Каталогизација у публикацији Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ИСТОРИЈСКИ часопис = Historical Review / одговорни уредник Срђан Рудић. – 1948 – . – Београд : Историјски институт, 1948 – (Београд : Чигоја штампа). – 24 cm

Годишње

ISSN 0350-0802 = Историјски часопис

COBISS.SR-ID 3687170

